

*«Қатагон қурбонлари хотираси» музейи
«Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси*

Шерали ШУҒРДИЕВ

**УЛАР ГЕРМАНИЯДА
ЎҚИГАН ЭДИЛАР**

Тошкент — 2006

Масъул муҳаррир:

филология фанлари доктори
Наим КАРИМОВ

Ушбу китоб Аденаузр жамғармасининг Марказий Осиё, Қозоғистон ва Жанубий Кавказ минтақалари бўйича минтақавий ваколатхонасининг молиявий кўмаги асосида нашр этилди.

Турдиев Шерали.

Улар Германияда ўқиган эдилар. – Т.: 2006. – 256 б.

Ўтган асрнинг 20-йилларида етмишга яқин истеъдодли туркистонлик ёшларнинг Германияга ўқишга юборилиши ўша йилларнинг ижтимоий-маданий ҳаётида улкан воқеа бўлган. Фан ва хўжаликнинг турли соҳаларида замонавий билимлар билан қуролланган ёшларнинг юқори малакали кадрлар бўлиб қайтиши халқимиз ва мамлакатимизнинг кейинги тақдирига катта таъсир ўтказиши мумкин эди. Афсуски, Ўзбекистоннинг мустамлака тарзида қолишидан манфаатдор бўлган совет давлати дастлаб бу талабаларнинг ўқишни битирмай туриб қайтишларини талаб этди, 1937 йилнинг қонли воқеалари бошланиши билан уларни Германиянинг жосуслари ва аксилинқилобчи-миллатчи унсурлар сифатида маҳв этиб ташлади.

Таниқли адабиётшунос олим Ш.Турдиев узоқ йиллардан бери катта бир қисми 1937 йил воқеаларининг қурбони бўлган, кичик бир қисми эса қатағондан қочиб, Туркияда ланоҳ топган собиқ талабаларнинг фожiali тақдирини ўрганиб келади.

Қўлингиздаги архив ҳужжатлари ва жонли хотиралар асосида ёзилган китоб мазкур талабаларнинг Германиядаги ҳаёти ва тақдири ҳақида ҳикоя қилади.

Китоб ўзбек халқининг XX асрдаги тарихи билан қилиқувчи барча

китобхоналарга мўлжалланган.

20.08
A 49
Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston M

Ю 32832
2

© Шерали Турдиев
© “Академ - Хизмат” босмахонаси, 2006 йил.

КИРИШ

Ўтган асрнинг сўнги ўнйиллигида бутун дунёни титратиб келган СССР тарқалиб, ўзбек халқи мустақилликка эришди. Ўзбекистон ўзини Мустақил Республика деб эълон қилган 1991 йил 1 сентябрдан бошлаб дунёдаги кўплаб тараққий этган давлатлар мустақиллигимизни тан олиб, мамлакатимизда ўз элчихона, консулхона ва ваколатхоналарини оча бошладилар. Ўзбекистоннинг ҳам Мустақил Ҳамдўстлик Мамлакатларидан ташқари, Осиё, Европа ва Америка мамлакатларида элчихоналари очилди. Бундан ташқари, Тошкентда Франция Республикаси элчихонаси қошида Марказий Осиёни тадқиқ қилиш институти, Германиянинг илмий алоқаларни ривожлантиришга кўмаклашувчи жамияти, Гёте институти, Аденауэр жамғармаси ва бошқа кўплаб халқаро ташкилотлар иш бошладилар. Ўзбекистон билан жаҳоннинг қарийб барча мамлакатлари ўртасида иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий соҳаларда алоқа ва ҳамкорлик ишлари ўрнатилди. Республикамиздан кўплаб ишбилармонлар, иқтисод ва тижорат мутахассислари хорижга, бу соҳадаги хорижий мутахассислар эса Ўзбекистонга келиб, ўзаро ҳамкорлик ва тажриба алмашиш ишларини бошлаб юбордилар.

Шу йилларда Президент Ислон Каримовнинг ташаббуси билан Республикамизда ташкил этилган «Умид» жамғармаси грантлари орқали бир қанча талантли ёш йигит ва қизларимиз Европа, Америка ва Осиёдаги энг нуфузли олий ўқув юртларига иқтисод, халқаро ҳуқуқ, информатика ва компьютерлаштириш, табиий фанлар, қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш менежменти, тоғ иши, машинасозлик, экология, дизайн, архитектура, рассомлик, мусиқа, хонандалик, журналистика ва бошқа соҳалар бўйича таҳсил олиш учун юборилди. Улар ичида «Умид»нинг дастлабки совриндорлари бўлган фарғоналик Қаҳрамон Жўрабоев, наманганлик Қудрат Нурматов, андижонлик Нозимахоним Тожиматова, бухоролик Шухрат Қўзиёв, тошкентлик Бобур Ғафуров, Мирзо Ғуломов, Ўтқир Мирсаидов АҚШнинг Пейс, Эморг, Стетсон, Браун, Индиана, Техас, самарқандлик Озода Мўминова Буюк Британиянинг Мидликс, хоразмлик Мурод Ҳамроев, тошкентлик Зафар Каримов Манчестер,

тошкентлик Алишер Раҳимов Япониянинг Хитот Цувашуи дорилфунунларига ўқишга юборилди. Бундан ташқари, Германиянинг республикамиздаги Аденаур жамғармаси йўлланмаси билан Равшан Султонов, Алишер Мирзараҳметов, Умиджон Назарқулов Ҳайдельберг, Штутгарт шаҳарларидаги олий ўқув юртларида талаба ва аспирант сифатида ўқиб қайтдилар. Улар ҳозирги вақтда республикамизнинг турли муассасаларида муваффақиятли ишламоқдалар.

Шунингдек, бир неча юқори малакали хорижий профессор-олимлар мамлакатимизга ташриф буюриб, турли ўқув юртлари ва илмий муассасаларда ўзбекистонлик ҳамкасблари билан ҳамкорлик қилдилар. Биргина тарих ва туркология соҳалари бўйича кейинги йилларда Германиядан профессор Ингеборг Балдауф, Зигрид Клайнмихел, Япониядан Хисао Комацу, Туркиядан Эсонбека Тўғон, АҚШдан Адиб Холид, Голландиядан Туреж Атабаки ва бошқалар Ўзбекистонга келиб, турли халқаро илмий конференцияларда қатнашдилар, бу ердаги ўзбек тарихчи, адабиётшунос ва тилшунос олимлари билан илмий мулоқотда бўлдилар. Жумладан, Берлин университети профессори Ингеборг Балдауф республикамизда бир неча бор бўлиб, Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультетида маърузалар ўқиди. Самарқанд, Бухоро дорилфунунларидаги адабиётшунос ва тилшунос олимлар билан ҳам ҳамкорликда бўлди. Унинг «XX аср ўзбек адабиётига чизгилар» номли китоби Тошкентда ўзбек тилида нашр этилди.

Айни вақтда ўзбек олимлари ҳам хорижга бориб, турли дорулфунун ва илмий-тадқиқот институтларида ишлаб қайтдилар. Биргина Германияга ўзбек адабиётшуносларидан Наим Каримов, Бегали Қосимов, Баҳодир Каримов, Робия Абдуллаева, Мухбира Жаббор ва бошқа кўплаб мутахассислар бориб, илмий анжуманларда маърузалар ўқидилар, адабий-маданий тадбирларда қатнашдилар, илмий кутубхоналарда изланишлар олиб бордилар. Масалан, 1997 йили миллий истиқлол куйчиси Чўлпон таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан Берлин университетида «Чўлпон ва XX аср ўзбек шеърляти» мавзuida илмий анжуман

ўтказилиб, унда Наим Каримов мазкур мавзуда маъруза ўқиди. Анжуманда Ингеборг Балдауф, Зигрид Клайнмихел, Михаил Фридрих, шунингдек, ёш немис олимаси Айфер Дурду маърузалар билан иштирок этдилар.

Буларнинг ҳаммаси мустақиллик шарофати бўлиб, биз бугун мустақилликка эришганимиз туфайли жаҳонга чиқишга кенг имконият топдик, жаҳон ҳам бизнинг юртимизга эмин-эркин келиб-кетадиган, биз билан алоқа қиладиган ва фикр алмашадиган бўлиб қолди. Эндиликда барча соҳалардаги хорижий алоқаларимиз тобора ривожланиб, такомиллашиб бормоқда.

Хўш, бу борадаги аҳвол бугунги кунда шундай экан, яқин ўтмиш бўлган совет даврида у қандай эди? У даврларда ҳам Ўзбекистондан хорижга шунчалик талаба ва мутахассислар юборилганми? Агар юборилган бўлса, улар қайси юртларда бўлганлар? Уларнинг кейинги ҳаёт ва фаолиятлари, қисматлари қандай кечган? Хусусан, 20-йилларда хорижга юборилган бир гуруҳ йигит ва қизларимиз ўқишларини битириб, юртларига қайтганларми? Агар қайтган бўлсалар, совет давлати уларнинг яшаш ва ишлашлари учун қандай шароит яратиб берган?.. Бундай саволларга жавоб бериш учун яқин тарихга назар ташлаш, республикаимизнинг 20-30-йиллардаги халқаро илмий ва маданий алоқалари тарихини, айниқса, шу йилларда Германияга ўқишга юборилган талабаларимиз тақдирини ўрганиш ниҳоятда муҳимдир. Совет даврида бу ҳақдаги тарихий ҳақиқатни билиш мумкин бўлмаганидек, уни ўрганиш ҳам рағбатлантирилмаган. Большевиклар ҳукмронлик қилган йилларда халқимиз ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилган, бинобарин, ўзбекистонлик ёшларнинг хорижий мамлакатларда таҳсил олиб келиши совет давлатининг мустамлакачилик сиёсати билан мутлақо уйғун эмас эди. Шунинг учун ҳам уларнинг кейинги тақдири фожиали бўлган.

«Одамларга, - деб ёзган эди Президент И.А.Каримов, - мустақилликнинг афзаллигини, мустақил бўлмаган миллатнинг келажаги йўқлигини, бу табиий бир қонуният эканини тушунтириб, исботлаб бермоқ керак...

...Биз юртимизни янги босқичга, янги юксак маррага олиб чиқмоқчи эканмиз, бунда бизга ёруғ гоё керак, ҳақиқий тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас»¹.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистоннинг хорижий дунё билан иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий алоқалари тарихининг совет даврини миллий истиқлол мафкураси нуқтаи назаридан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Биз шу ҳолни инобатга олиб, аввалги асрнинг 20-йилларида Туркистондан Германияга ўқишга юборилган йигит ва қизларимизнинг ўқиш ва иш фаолиятлари, истибод давридаги оғир қисматлари, шу билан баробар уларнинг хорижий илмий ва маданий алоқаларимиз тарихидаги ўрни ва аҳамиятларини ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Шуни қайд этиш зарурки, шу вақтга қадар мазкур мавзуда профессор Ўрхон Қовунчининг «Туркия дорилфунунларида ишлаган туркистонлик илм аҳллари» (1988), Вали Қаюмхоннинг «Қийратилган қисматлар» (1992), Б.Ярашевскийнинг «Бухоро талабалари Германияда. 1922-1925» (1991) мақолалари эълон қилинган. Булар ичида Ўрхон Қовунчининг мақоласи қисқа обзор характерида бўлиб, унда Иброҳим Ёрқин, Тоҳир Чигатой, Аҳмаджон Иброҳимов, Саидалихўжа каби бир неча талабаларнинг Германияга юборилгани ва уларнинг Туркияда қолиб ишлаганлари ҳақида қисқача ахборот берилади. Вали Қаюмхон ва Б.Ярашевский мақолаларида эса талабаларнинг Германияга юборилиши ва советларнинг уларни сиёсий тазйиққа олиши тарихи бирмунча батафсил ёритилган. Бундан ташқари, сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг ўзида ҳам ўша йилларда Германияда ўқиб қайтган Абдуваҳоб Муродий, Солиҳ Муҳаммад, Марям Султонмуродова ва хорижда қолиб кетган профессор Тоҳир Чигатой, Аҳмаджон, Абдумажид Иброҳимовлар ҳақида каминанинг «Улар Германияда ўқиган эдилар» (1992) рисоласи ва қатор мақолалари, шунингдек, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Холида Аҳророва, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Ислон Усмоновларнинг ҳам айрим мақолалари эълон қилинди. Ушбу сатрлар муаллифи кейин ҳам мазкур мавзу устидаги изланишларини изчил давом

¹ *Ислон Каримов*. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – «Мулоқот» журнали, 1998. 5-сон. 16-бет.

этгириб, «Улар Германияда ўқиган эдилар» рисоласининг тўлдирилган янги нашрини босмага тайёрлади.

Ушбу китоб, кириш, хулоса ва иловалардан ташқари, тўрт қисмдан иборат. Биринчи бўлимда 20-йилларда Туркистондан Германияга юборилган талабларимизнинг ўқиш ва иш фаолиятлари, у ердаги маданий ва маърифий ишлар, чунончи, матбуотдаги иштироклари, Германиядан Ўзбекистонга қайтган ва қайтмаган талабаларимизнинг кейинги қисматлари ҳақида баҳс юритилади. Иккинчи бўлимда Германиядан Ўзбекистонга қайтган Абдуваҳоб Муродий, Саттор Жаббор, Султон Матқул, Хайриниса Мажидхонова, Марям Султонмуродова ва бошқаларнинг ҳаёт ва фаолиятлари, 30-йиллардаги аччиқ қисматлари берилади. Учинчи бўлимда сафдошларининг СССРдаги фожиали тақдиридан хабар топиб, хорижда қолган Тоҳир Чиғатой, Абдуваҳоб Исҳоқ, Саида Шераҳмедова ва Аҳмаджон Иброҳимовнинг ҳаёти ҳамда фаолияти ҳикоя қилинади. Ниҳоят, тўртинчи бўлимда Ўзбекистонга қайтмаган собиқ талабалардан Аҳмаджон Иброҳимов, Тоҳир Чиғатой, Абдуваҳоб Ўқтой, Саида Шераҳмедова, Иброҳим Ёрқин ва бошқаларнинг хорижий дунёдаги ҳаёт ва иш фаолиятлари, Ватан соғинчида ўтган сўнгги йиллари ёритилади. Бундан ташқари, китоб сўнгида мавзуга оид айрим муҳим хотира ва ҳужжатлар ҳам илова қилинган.

Шубҳасиз, мавзуга оид муҳим манба ва материалларнинг йўқлиги ёки муаллиф томонидан қўлга киритилмаганлиги туфайли китобда айрим нуқсон ва камчиликларнинг бўлиши табиий. Ўйлаймизки, бундай қусурлар келажакда биз ва бизнинг ишмизни давом эттирувчи тадқиқотчилар томонидан тузатилиб ва тўлдирилиб боради.

Биринчи қисм

ТУРКИСТОНЛИК ТАЛАБАЛАРНИНГ ГЕРМАНИЯГА ЎҚИШГА БОРИШИ

Тарихга бир назар

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Россия империяси томонидан босиб олинган, бу ерларда чоризм ўзининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маърифий соҳаларда мустамлакачилик сиёсатини бошлаб юборди. Ўлкани руслаштириш, рус-тузем мактаблари ва гимназияларни очиш билан бирга миллий мактаб, маориф ва маданият ишларининг ривожланишига, маҳаллий зиёлиларнинг юқори малакали миллий кадрларни етиштириш борасидаги саъй-ҳаракатларга қаттиқ қаршилик кўрсата бошлади. Чоризмнинг маориф ва маданият соҳасидаги мустамлакачилик сиёсатини ўз вақтида англай бошлаган тараққийпарвар зиёлилар ўлкада янги усул мактабларини очиш, маорифни жонлантириш, миллий матбуот ва театр ишларини ташкил қилишга катта эътибор бердилар. Айни пайтда малакали миллий кадрларни тайёрлаш режасини тузиб, Бухородаги «Маърифат», Тошкентдаги «Кўмак» каби хайрия жамиятлари орқали истеъдодли ёшларни Ички Россиянинг Петербург, Саратов, Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларидаги олий мактаб ва мадрасалар билан бирга Истанбул, Коҳира каби хорижий шаҳарлардаги дорилфунунларга ўқишга юбордилар. Кейинчалик шундай талабалар орасидан Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Холид Саид, Эсон афанди Мусаев каби ёзувчи ва олимлар, Мустафо Чўқяев, Убайдулла Хўжаев, Норбўтабеков каби ҳуқуқшунослар етишиб чиқди. Улар юртимизнинг янги маорифи, маданияти, илм-фанини ривожлантириш ва миллий истиқполга эришиши йўлида фаолият олиб бордилар. Шундай кишиларнинг саъй-ҳаракатлари билан 1919 йил октябрида Қўқонда, гарчанд қисқа умр кўрган бўлса-да, Туркистон Мухторият ҳукумати барпо этилди.

1917 йил Россиядаги Октябрь тўнтаришидан сўнг ҳокимият тепасига келган большевиклар Туркистонда ғалаба қилган бу миллий демократик давлатни ағдариб, мустамлакачилик сиёсатига асосланган совет тузумини ўрнатдилар. Туркистон республикасининг Турор Рисқулов, кейинчалик Файзулла Хўжаев сингари раҳбарлари, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Фитрат сингари маориф ва маданият фидойилари бу «қизил» мустамлакачиликдан қутулиш йўлларини излай бошладилар. Бунинг учун улар, биринчи навбатда, ўлкани феодал-хонлик ва амирлик, шунингдек, чор мустамлакачилиги даврида чуқурлашган иқтисодий ва маданий қолоқликдан қутқазиб, тараққий этган мамлакатларнинг бу соҳалардаги тажрибаларини ўрганиш ва шу орқали ватанларини секин-аста мустақилликка олиб чиқиш режасини туздилар.

Улар, биринчи навбатда, ўша даврда Ғарбий Европада энг тараққий этган мамлакат - Германия эришган ютуқ ва тажрибаларни ўрганишни зарур, деб ҳисобладилар. Бунинг учун аввало маҳаллий ёшларни Германияга, шунингдек, Шарқ ва Ғарбдаги бошқа илғор мамлакатларга юбориб, улар ёрдамида бу мамлакатларда эришилган илмий-техник ютуқ ва тажрибалар билан танишиш, шу асосда ўлкани иқтисодий ва маданий қолоқликдан қутқазиб мумкин эди. Бу фавқулодда муҳим ва мураккаб лойиҳани амалга ошириш учун эса, биринчидан, маблағ топиш, иккинчидан, истеъдодли ёш йигит ва қизларни танлаш, учинчидан, бу йигит ва қизларнинг ота-оналаридан рухсат олиш лозим эди. Туркистондан турли йўллар (ҳукумат тарафидан, «Кўмак» уюшмаси ёрдамида ёки хусусий йўллар) билан хорижга талаблар юбориб ҳаракатлари бошланди.

1921 йил 23 апрелда Тошкентда ўтказилган Ўзбек илмий комиссияси мажлисида ўзбеклардан хорижга талабалар юбориб масаласи муҳокама қилинди. Унда комиссия аъзоси А.Юнусовнинг маърузаси тингланди. А.Юнусов бу хусусда тўхталиб, шундай деди: «Ҳар қандай мамлакатнинг истиқболи кўп ҳолларда унинг манфаатига хизмат қилишга етарли даражада тайёр бўлган юқори маълумотли фаолларга боғлиқдир. Шунинг учун биз, масалан, Япониянинг Ғарбий Оврупо мамлакатларига юбориб, ўз олимлари, муҳандислари,

врачлари ва бошқаларга эга бўлганлигини кўрамиз... Туркистон Республикаси келгусида, ҳақиқатан ҳам, ўз миллий автономияси тараққиётига эришмоқчи бўлса, унда яқин келажакда ўзининг туб аҳолиси ичидан ўз олдида турган катта вазифаларни ҳал қилиш имкониятига эга бўлган, юқори даражадаги замонавий илмлар билан қуролланган фаолларига эга бўлиши керак.

Бу қийинчиликлардан чиқиш йўли биргина, у ҳам бўлса, Туркистон ёшларидан энг қобилиятлиларини зудлик билан хорижга юбориб, у ерлардан энг тараққий қилган ва энг қудратли бўлган ўрта ва олий таҳсил олиш имкониятини беришдир»¹.

Ўзбек илмий комиссияси А.Юнусовнинг мазкур маърузасидан сўнг Туркистон Маориф комиссарлигидан Туркистон ўзбекларидан маълумотли фаоллар асосини ташкил қиладиган энг қобилиятли ёшлардан ҳеч бўлмаса 10 нафарини хорижга ўқишга юбориш масаласини ҳукумат олдига қўйишни таклиф қилади. Шундан сўнг Туркистон Республикаси Маориф комиссарлиги коллегиясининг 1921 йил 7 майдаги мажлисида, бошқа масалалар қатори, бу масала ҳам кўрилиб, хорижга маҳаллий миллат вакилларидан талабалар юборишнинг зарурлиги маъқулланади ва Комиссарлар кенгаши олдига ўзбеклардан 10, қирғизлардан 10, туркманлардан 5 нафар кишини юборишни сўраш масаласи қўйилади².

Хорижга талабалар юбориш ҳаракати кейинроқ Бухоро Халқ Совет Республикаси раҳбарлари Файзулла Хўжаев, маориф нозир Фитрат томонидан кенгроқ қўйила бошланди. Улар ҳатто бу борада Туркистон Автоном Совет Республикасига ҳам ёрдам кўрсата бошлайдилар.

Шундай қилиб, Туркистон ва Бухородан 1922 йил охирларида 70 га яқин турли ёшдаги маҳаллий ёш йигит ва қизлар Германиянинг турли шаҳарларидаги олий ва ўрта махсус ўқув юртларига қишлоқ хўжалиги, текстил саноати, кимё, электротехника, кончилик, фалсафа, педагогика, тиббиёт ва бошқа муҳим соҳалар бўйича ўқишга юборилади. Булар ичида шу даврда Сайдали Хўжаев, Саттор Жаббор,

¹ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, 34-фонд, 1-тавсиф, 735-иш, 329-бет.

² Қарағ: ўша архив, 75-фонд, 1-тавсиф, 673-иш, 88-88а-бетлар.

Аҳмад Шукрий, Аҳмаджон Иброҳимов, Хайриниса Мажидхонова, Марям Султонмуродова ва бошқалар бор эдилар¹.

Бухоро Халқ Совет Республикаси раиси Файзулла Хўжаев талабаларни Германияга олиб бориш ва ўқишга жойлаштиришни бухоролик зиёлилардан Абдувоҳид Бурҳонов ва Германиядан Бухорога келган татар зиёлиларидан Олимжон Идрисий, А.Ф.Кеменицкий ўртоқлардан иборат махсус комиссияга топширади ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини кўрсатиб беради. Бухоро мадрасаларини битирган, сўнг Германия ва Туркияда бўлиб қайтган Олимжон Идрисий Германиядаги бухоролик ва туркистонлик талабаларнинг маърифий ва маданий ишлар бўйича раҳбари этиб тайинланади. Фитрат талабаларимизни Германияда яхши ўқишга, келгусида ўз юртларига яхши мутахассис бўлиб қайтиш ва унинг истиқболи учун фидойи ватанпарвар сифатида хизмат қилишга даъват қилади. У ҳатто ўзининг Тошкентдаги собиқ талабаларидан бўлган Вали Қаяумхон ва бошқаларни Самарқандга олиб бориб, уларга Темур сағанаси олдида қасам ичдиради. Бу воқеани кейинчалик Вали Қаяумхон бундай хотирлайди: «У мени Бухорога олиб бормоқчи бўлди. Аммо у ерга боришдан олдин Буюк хоқон Амир Темурнинг Самарқанддаги сағанаси олдида тиз чўкиб, миллат тақдири учун курашаман, деб ваъда бердим. Кўзимдан ёш чиқиб кетди»².

Ўзбекистон Марказий Давлат архиви материаллари (Р47-фонд, 1-тавсиф, 29-иш; 441-иш, 51-бет; 196-иш, 117-бет; 516-иш, 27-бет; 575-иш, 25-бет; 36-фонд, 1-тавсиф, 42-иш, 156-156а-бетлар ва бошқалар) га қараганда, Бухоро ва Туркистондан Германияга ўқишга юборилган талабаларга РСФСР ташқи ишлар комиссари ўринбосари Чичерин ва бошқалар орқали доимий стипендия, моддий ва маънавий ёрдам юбориб турилган. Уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, эҳтиёжи, интилишлари, ғоявий-сиёсий кайфиятларидан хабардор бўлган. Хориждаги туркистонлик талабларимизга давлат стипендияларидан ташқари, уларга

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви. 60-фонд. 1-тавсиф. 3275-иш, 3-5-бетлар.

² Вали Қаяумхон. Миллат тақдири учун курашаман.. – «Мулоқот», 1982, 1-сон, 35-бет.

ёрдам кўрсатиш учун тузилган «Кўмак» жамиятидан ҳам хайрия маблағлари юбориб турилган. (Масалан, 1921 йили Тошкентда ташкил бўлган «Кўмак» уюшмаси аъзоларининг ўқиган маърузалари, миллий санъат усталари томонидан кўрсатилган спектакллардан тушган даромаднинг 80, улоқ пойгасидан тушган даромаднинг эса 20 фоизи юборилган.)

1921 йилда Германияга ўқишга кетган тошкентлик Абдуваҳоб Муродий «Берлиндан хат» мақоласида 1921 йилдан бери Германияда Туркистондан ёлғиз ўзи ўқиб турганлиги, агар «Кўмак» жамияти аъзолари Европага талабалар жўнатадиган бўлсалар, уларни Германияга юбориш мақсадга мувофиқ эканлиги, чунки, немисларнинг бугунги кунда илмда, маорифда бутун Европага устоз эканлиги, бундан ташқари, Германия билан советлар Россияси ўртасида яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилганлигини таъкидлаб, бундай ёзган эди:

«Бир йилдирки, Оврупода яшамоқдаман. Илм-маорифда Оврупонинг биринчиси бўлган Германия дорилфунунларида бутун дунёдан, ҳатто татарлардан ўнлаб, турклардан эса минглаб талабалар бўлгани ҳолда бизнинг Туркистондан мендан бошқа талаба бўлмаслиги юрагимни парчаламоқда, бошқаларга ҳасад сезгиси уйғотмоқда эди. Сизларнинг бу хайрли муборак ташаббусингиз йиллардан бери кулмаган кўнглимни кулдирди ва руҳимга жон берди. Германияга келганимдан сўнг овруполикларни яқиндан танимоққа муваффақ бўлдим...

Немислар ўзларининг ҳисобсиз душманларини енгмоқ учун Шарқнинг уйғонмоғини истайдилар. Букунгача Шарқ тўғрисида ёзган китоблари бутун бетарафлик билан ёзилмишдир. Фақат маорифда, илмда булар бутун Оврупода устод ҳисобланадилар. Немисларнинг олий мактабларида юзлаб америкалик, француз ва инглизларнинг бўлишини ва бу ерга муҳандис тўпламоқ учун бирмунча ҳайъатларнинг келиши менинг бу даъвоимни исбот этар.

Сўнгра бошқа Оврупо давлатларига энг яқини ҳам шудир. Шўролар ҳукуматининг Германия билан яхши алоқада бўлиши ва Германия билан шўролар Россияси орасидаги аҳдномалар ҳам яна бизни Германияга тортар, шул сабабларга кўра, Оврупога юборилатурғон талабаларни энг

аввал Германияга юборилмоғи ҳар тўғридан ақлга мувофиқдир. Бунга муваффақ бўлмоқ ҳам унча қийин эмас. Бизнинг ўз тилагимиз ва шўролар ҳукматининг бу кунги сиёсати ҳам бу фикрга тўғри келади»¹.

Абдуваҳоб Муродийнинг бу мактубидан рағбатланган тошкентлик бир гуруҳ маориф ва маданият ходимлари унинг моддий таъминоти учун қоғоз ва олтин пул, Мирзачўл деҳқонлари номидан эса қўй ва мева-чева юборадилар. Жумладан, жадид зиёлиларидан Саидносир Миржалилов 20 000 сўм, Чўлпон 7 500 сўм юборадилар, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимийлар ҳам алоҳида ҳиммат кўрсатадилар. Бундан ташқари, Тошкент маърифатпарварлари 2 декабрда адабий кеча уюштириб, ундан тушган соф фойдани (75 000 сўм) «тегишли йўллар билан» Абдуваҳоб Муродийга етказадилар².

Орадан икки йил ўтгач, «Туркистон» газетасида Германияда ўқиган туркистонлик талабалардан Саттор Жабборнинг Эртой тахаллуси билан ёзган мақоласи эълон қилинади. Саттор Жаббор ўз мақоласида Германиянинг ҳақиқатан ҳам Европада илм-фан тараққиётида олдинда эканлиги, буни у ерга бориб ўқиётган бухоролик ва туркистонлик талабаларнинг ҳаммаси ўз кўзлари билан кўрганликлари, уларнинг ҳаммаси ҳам Германияда немислар томонидан ниҳоятда яхши кутиб олинганлиги, немисларнинг ҳақиқатан ҳам Туркистоннинг уйғониб келаётганлигини олқиш билан қарши олганлиги ва уларга самимий ёрдам кўрсатаётганликларини фахр билан тилга олиб, бундай давом этади:

«Биз 22-йилнинг сўнги ойларида Германияга келгач, буюк Туркистонни талаб, ёндириб, эзиб келган рус монархистлари, Петровский Оврупога юбориш учун талаба тополмаган вақтларини эсларига олмасдан, сартлар Оврупода нима қиладир? - деган истехзолар билан матбуотларида қичқаришиб ўтган эдилар. Рус миллатчиларининг бу совуқ ва қўпол қарашларига қарши германлар томонидан яхши кутиб олинди. Матбуот: «Туркистон уйғонди, уйғонди!» каби ундовлар билан қизғин

¹ Абдуваҳоб Мурод. Берлиндан хат. - «Қизил байроқ» газетаси, 1922, 29 июль, 1 август.

² Қарағи. «Туркистон» газетаси, 1922, 18 декабрь

мақолалар ёзиб ўтди. Ҳар қандай немис бизни оиласига қўшиб олиш учун эшикларини очиб қўйди. Оддий муаллимидан тортиб, доктори, профессори тил ўрганишимиз учун қўлидан келган ёрдамини аямади.

Германлар дунёни севганлари каби, Туркистонга ҳам жуда қизиққанлардан эканлар. Кўзимиз билан кўрганимиз учун бу ерда очиб айтишимиз керакки, улар мамлакатимизни, тарихимизни, истиқболимизни бир туркистонликдан ортиқ биладурлар. танийдурлар. Юртимиз тўғрисида биз учун энг муҳим бўлган китоблар ёзиб, бошқа тиллардан ҳам таржима қилғонлар...»¹, деб ёзади.

20-йилларнинг бошларида Германияга ўқишга борган талабаларимизнинг ҳаммаси ҳам у ерда ўз ватанларининг умид ва ишончларини оқлашга, немис ёшлари ва дунёнинг турли бурчакларидан келган талабалар билан аралашиб, немисларнинг тили, урф-одати, тарихи, маданияти, фан ва техника соҳасида эришган ютуқларини чуқур ўрганиш билан бирга улар ўртасида ўз миллий маданияти ва санъати ҳақида тасаввур уйғотишга ҳам ҳаракат қилдилар. Улар немислар ўртасида «Шарқ кечалари»ни ўтказиб, миллий ашула ва рақсларимизни тарғиб ва ташвиш қилиб бордилар. Талабаларимиз Берлиндаги «Озод Шарқ» нашриётида Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) драмаси билан С.Айнийнинг «Қиз бола ёки Холида» (1924) китобини, шунингдек, ўзларининг «Кўмак» (1923) илмий, адабий ва ижтимоий журнални нашр қилдилар. Ушбу журнал саҳифаларида талабалардан С.Усмоннинг «Осиёнинг оқ ўғли», Аҳмад Шукрийнинг «Турк адабиётида идеализм ва реализм», «Чўлпон — Чўлпондир», Аҳмаджон Иброҳимовнинг «Техника ва биз» каби муҳим ижтимоий-сиёсий ва илмий-тарихий мавзудаги мақолалари босилди.

Бу жиҳатдан Германиядаги Берлин олий техника мактабида ўқиб турган тошкентлик ўзбек йигити Аҳмаджон Иброҳимовнинг «Техника ва биз» номли мақоласи, айниқса, характерлидир. Аҳмаджон Иброҳимов мазкур мақоласида маданий миллатларнинг тараққийсига сабаб бўлган барча нарсалар, уларда олий малакали миллий доктор, муҳандис,

¹ Эртая. Германияда Ўрта Осиё талабаларининг 2 йили, - «Туркистон газетаси. 1924 йил 2 сентябрь».

агрономларнинг кўплаб бўлиши, Туркистон каби маъдан ва ўсимликларга бой бўлган ўлканинг бугунги оғир иқтисодий аҳволининг асосий сабаби эса бу ерда замонавий ускуналар билан жиҳозланган завод ва фабрикаларнинг камлиги, уларни юритувчи малакали миллий кадрларнинг етишмаслигидир, деб кўрсатди. Бу аҳволдан қутулиш, Туркистонни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалтириш, шунингдек, ишсизликни тугатишнинг бирдан-бир йўли миллий ёшларни энг тараққий этган мамлакатларга юбориб ўқитишдир, - деган фикрни илгари сурди. Аҳмаджон Иброҳимовнинг бу фикри моҳият-эътибори билан М.Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Фитрат, Чўлпон каби Туркистон тараққийпарвар жадидларининг ўлкани феодализм-иқтисодий қоқоқлик ва мустамлакачилик зулмидан қутқизиш учун, маҳаллий миллат болаларини Осиё ва Европанинг тараққий этган мамлакатларига ўқиш ва савдо-саноат ишларини ўрганиш учун юбориш ҳақидаги фикрларининг мантиқий давоми ва ривожидир.

Лекин шу билан бирга Германияга талабалар юбориш, уларнинг ўқиш ва яшаш шароитларини яхшилаш масаласида Файзулла Хўжаев, Фитрат, Турор Рисқулов сингари давлат ва жамоат арбобларидан бошқа раҳбарлар четда турдилар. Айниқса, Туркистондаги европалик айрим раҳбарлар ва улар таъсиридаги унсурлар талабаларни Германияга юбориш масаласига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Шу йилларда Бухородаги раҳбар идораларда ишлаган Муинжон Аминовнинг 1938 йилда НКВД терговчиларига берган кўргазмасига қараганда, ҳатто В.В.Куйбишев 1922 йилдаёқ Бухоро раҳбарларидан Германияга юборилган ёшларни қайтариб, уларни Москвада ўқитишни қатъий талаб қилган ва Файзулла Хўжаев бунга кескин норозилик билдирган¹.

Шундан кейин бирор йиллар ўтар-ўтмас, Москвадаги коммунистик мактабларда ўқиб, уларнинг қутқуси билан заҳарлана бошлаган Абдулла Қамчинбек бухоролик ва туркистонлик ёшларнинг Германияда ўқишларига қарши чиқиб, бу совет фани ва мактабларини менсимаслик, буржуа ғоялари таъсирини бериши, деб қуйидагиларни ёзди:

¹ Бу ҳақда қаринг: Муртазоев Жумабекмурод, Соҳибия Худийберди, Фитратга қарши фитна, - «Жаҳон адабиёти», журнал, 1997. 3-сон, 180-бет.

«Ички Русияга юборилган ўқувчиларимиздан бошқа Берлинда ҳам бирмунча ўқувчиларимиз борлиги маълумдир. Кейинги вақтларда Фарғонадан келган ишончли хабарларга қараганда, келгуси ўқиш мавсуми Русиядан ташқари элларга (заграницага) ўқувчилар юборишлик йўлларида ҳаракатлар бошлангандир...

Бу ҳаракатда бўлғуси ўртоқларимиз Русиянинг бугунги энг яхши йўлга қўйилган ва ҳар кимга тушунарли ўрта ва олий мактабларни кўзлари кўрмайин, заграницадаги буржуазия оқсуяклари руҳи, буржуазия идеологияси билан тарбия қиладурган мактабларни кўрадурлар»¹.

Шундан сўнг 1923 йил охирларида Туркистон Автоном Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси Турор Рисқулов Германияда бўлиб, у ерда ўқиётган бухоролик ва туркистонлик талабларнинг ҳақиқий аҳволидан хабардор бўлиб қайтади. У Туркистондаги баъзи бир рус большевик раҳбарлари ва улар таъсиридаги маҳаллий манқуртларнинг ҳар хил шубҳа ва гумонларининг ўринсизлиги ва бошқа масалаларга тўхтаб, бундай дейди:

«Туркистон ўқувчилари 11 та, Бухоро ўқувчилари 47 кишидир. Туркистонликларнинг 7 таси ўзбек, 4 таси қozoқдир. Туркистон ўқувчилари ўз вазифаларини яхши тушунадилар, ундан кейин юртларига қайтиб, ўз халқ ва ҳукуматига фойда келтириш ҳаракати бор. Бухороликлардан ўзбеклар 35, татарлар саккиз (буларнинг 4 таси қиз), туркманлар 5, яҳудийлар 1 киши.

Немис тилини тезроқ ўрганиш учун бутун ўқувчилар оилаларга жойлашганлар...

Рус сиёсий қочоқлари билан муомалада бўлинмасалар ҳам, Шарқ сиёсий қочоқлари (турклар, татарлар ва бошқалар билан) учрашганлар, бироқ уларнинг бизларнинг ўқувчиларга бирор таъсири тегмаган»².

Шунга қарамасдан, 1924 йилда Германияга борган Ўрта Осиё давлат университети ректори Мейерсон у ердаги Бухоро Халқ Республикасидан Германияга ўқишга юборилган талабалар билан учрашиб, уларни сиёсий томондан

¹ Қаранг: «Фарғона» газетаси, 1923. 8 июнь.

² Рисқулов Турор. Германиядаги ўқувчиларимиз. - «Туркистон» газетаси, 1923. 19 декабрь.

галвирдан ўтказди, СССРга қайтгач, уларнинг раҳбари Олимжон Идрисий талабаларнинг тарбияси ҳақида ҳукуматга шундай фикрларни таклиф қилади:

«В пределах порученых ему обязанностей г-р. Идрисий проявил много энергии в смысле устройства учащихся в школах и предприятиях, для чего им использованы имеющиеся у него связи в Германии и знание местных условий, но в качестве политического руководителя он совершенно не подходит, к тому же он не претендует на это. На случай оставления всех учащихся в Германии, следовало бы командировать из Бухары товарища, достаточно ответственного и политически подготовленного в качестве политического руководителя. В случае же утверждения своего предложения об оставлении только 16-20 человек в Германии, можно упразднить весь аппарат делегации, образовать комиссию из 3-х наиболее сознательных студентов ежемесячного разассигнования стипендии...

Полпредство согласно открыть у себя текущий счет в Бухпредставительстве и выдавать ежемесячно необходимую сумму указанной комиссии»¹.

Г.Мейерсон кейинчалик Германияга яна боради ҳамда бухоролик ва туркистонлик талабаларнинг ўқишларини у ерда эмас, СССРда давом эттиришлари кераклиги, акс ҳолда уларга Ўзбекистон Республикаси томонидан бериладиган стипендия ва ҳар қандай ёрдамнинг дарҳол тўхтатилажаги, бу унинг шахсий фикри бўлмай, Ўзбекистон ҳукуматининг топшириғи эканлигини айтади. Бунга жавобан Берлин университети фалсафа факультети талабаси Аҳмад Шукрий норозилик намойиши сифатида унга қарши ҳавога қараб ўқ узди. Ўқ овозидан кўрққан Мейерсон шошилиш равишида Москвага қайтиб, хорижда ўқиётган талабаларнинг буржуазия гоялари таъсирида советларга қарши руҳда тарбия топаётганлиги ҳақида сохта чақувномалар ёзади.

Г.Мейерсоннинг чақувномалари ва Москванинг Германияда ўқиётган талабаларни СССРга қайтариш билан боғлиқ сиёсий хийла-найрангларига қарши Ўзбекистон маорифи раҳбарлари Германия маорифи раҳбарлари билан учрашиб, ҳар икки мамлакат ўртасида тузилган аввалги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Девон

шартномани узоқ муддатга чўзиш учун ҳаракат қиладилар. Бу жиҳатдан 1925 йил 30 июлда Германия фан, санъат ва халқ маорифи вазири номига Идрисий томонидан ёзилган қуйидаги мактуб, айниқса, характерлидир:

«Господину министру науки, искусства и народного образования

По поводу Бухарских учеников в гос. учебных учреждений в городе Кёслин...

Работа с узбекскими учениками идёт в полном разгаре. Молодые ребята очень хорошо подружались с немецкими ребятами. Из-за политических причин было бы очень жаль, если узбекские ученики оставят ваши учебные заведения и продолжат по принуждению свою учебу в Москве. Я нашёл возможность побеседовать с молодёжью из Узбекистана, которые учатся в различных университетах Берлина, спросил у них обоих отношение к изложенным обстоятельствам. Везде встретил глубокое уважение к Германии и это соответствует надеждам, что связи между Германией и Узбекистаном будут развиваться впредь ещё в более широком масштабе, и влияние Москвы в настоящее время не будет возможным. В Берлинских должностных учреждениях узбекам также оказывается поддержка. Председатель делегации попросил меня о заключение договора на долгий срок, затрагивающий пребывание узбекских учеников в государственных учебных заведениях. Тем самым можно было бы противостоять негативным намерениям советского комиссара Мейерсона»¹.

Лекин шунга қарамасдан, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб СССРда Германияда таҳсил олаётган ўзбекистонлик талабаларга нисбатан сиёсий таъқиб ва шубҳа компанияси тобора кучайиб боради. Натижада 1927 йили ёзги таътил кунларида Ўзбекистонга келган Солиҳ Муҳаммад, Насриддин Шераҳмад ўғлининг Германияга қайтиб боришларига рухсат берилмайди. Бунга чидай олмаган Насриддин Шераҳмад ўғли ҳатто ўзининг жонига қасд қилади ва тасодифан ўлмай қолади. Большевик бузғунчилар бу билангина кифояланмай, ҳатто хориждаги талабаларимиз

¹ Берлинский отдел по иностранным делам. Том I. VIBIV 1992.25. № 54. Узбекистан. Политический архив иностранного отдела. Счет 63052. Стр. 172-174. (Пер. Мухбири Джаббар). Малкур ҳужжат 1968 йил 6 январда Ўзбекистоннинг Германиядаги элчихонаси масъул ходими Собир Сяидов ёрдамида олинди. Муаллиф бунинг учун Собир Сяидовга миннатдорчилик билдиради.

ўртасида айғоқчилик ишларини авж олдирадилар. Жумладан, СССРнинг Германиядаги элчихонаси ходими Михальский 20-йиллар охирида Берлинда ўқиётган талабалардан бири Афзал Абдусайдни элчихонага чақириб, ундан Ўзбекистондаги «Миллий истиқлол» ташкилоти билан бу ерда ўқиётган талабаларнинг алоқаси ва бошқалар ҳақида хабар бериб туришни таклиф қилган, агар шундай қилса, унга элчихонадан қўшимча пул бериб туришга ваъда берган. Лекин Афзални ёлламоқчи бўлган Михальскийнинг кирдикори фош бўлиб, у Москвага қайтиб кетган¹.

Германияда ўқиган талабаларга қарши бошланган компания бу билан тугамайди. 20-йилларнинг бошларида биринчи бўлиб Германияга ўқишга борган ва 1927 йилнинг охирида Берлин қишлоқ хўжалиги академиясини битириб Ўзбекистонга қайтган ва ҳозирда Шредер номи билан аталган Боғдорчилик илмий-текшириш институтида директор ўринбосари бўлиб ишлаб турган Абдуваҳоб Муродий 1930 йил 25 апрелда Давлат Сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё томонидан «Миллий истиқлол» ташкилотининг аъзоси сифатида ҳибсга олинади.

Марҳум маориф ходими Рукниддин Муҳамедовнинг ҳикоя қилишича, Абдуваҳоб Муродий асли тошкентлик бўлиб, тахминан 1897-1898 йилларда Эгарчи маҳалласида туғилган.

«Мен, - деган эди у, - 1916-1917 йилларда Тошкентдаги «Ҳаёт» мактабида ўқиб юрган чоғларимда Абдуваҳоб Муродий шу мактабнинг қуйи синфларида муаллимлик қиларди. Кейинчалик эшитишимизга қараганда, у 1921 йил бошларида Туркистондаги афғон ваколатхонаси орқали Германияга ўқишга кетган ва Тошкентда ташкил бўлган «Кўмак» уюшмаси аъзолари ва у ердаги баъзи бир тараққийпарвар зиёлиларнинг кўмагида ўқиган. У 1927 йилда Берлиндаги зироат академиясини битириб келди. Шу вақтда унинг Марта исмли немис хотини ва Марям деган 2 ёшли қизи бор эди. Тоғалари унга Баланд масжиддан бир уй олиб беришган эди. Кейинчалик Эшонхўжа тоғам 12-13 ёшли қизлари Хайринисани ҳам немис тилини ўргансин, деб улар тарбиясига бердилар.

¹ Бу ҳақда қаранг: Пулингизни ҳам бериб тураман. - «Ёш Туркистон» (Берлин), 1930, 7-сон.

Абдуваҳоб Муродий ўта маданиятли, маърифатли, Фарб ва Шарқ тилларини яхши билар, ёшларни Европанинг илғор илм-фани сирларини ўрганишга рағбатлантириб борарди. Унинг немис хотини Марта бўлса, ўзбек урф-одатлари ва тилларини яхшигина ўрганиб, қариндошлари билан ўзбекча гаплашарди. Абдуваҳоб Муродий дастлаб Ўрта Осиё Давлат университетининг қишлоқ хўжалик факультетида рус ва қozoқ аспирантларидан Мухтор Аvezов, А.Н.Боровковлар билан бир даврда ўқитувчилик қилди. Кейинчалик Шредер номли Боғдорчилик илмий-текшириш институтида илмий ишлар бўйича ўринбосар бўлиб ишлай бошлади. Лекин негадир бу ерда унга нисбатан ғоявий-сиёсий таъқиблар бўлди. Шундан кейин бир-икки йил ўтар-ўтмас, Абдуваҳоб Муродийнинг сиёсий айблар билан қамалганлиги, немис хотинининг эса эрини оқлаш иложини топа олмай, 1932-1933 йилларда ёш қизини олиб Германияга қайтиб кетганлигини эшитдик. Шундан кейин Абдуваҳоб Муродийнинг ҳаёти ва тақдири қаерда, қандай кечганлигини билмай келмоқдамиз. Бунинг устига, Абдуваҳоб Муродийга узоқ қариндош бўлганлигимданми ё бошқа сабабданми менинг ўзим ҳам 1932 йили сабабсиз қамалдим ва кўп сарсон-саргардонликларни бошдан кечириб, ҳатто пенсияга чиққунимга қадар Тошкентга қайтолмай, республикамизнинг узоқ қишлоқларида яширинча ўқитувчилик қилиб яшашга мажбур бўлдим».

Шунинг оқибати бўлса керакки, 30-йилларнинг бошларида шу каби совуқ хабарларни эшитган Аҳмаджон Иброҳимов, Афзал Абдусаид, Тоғир Чигатой, Иброҳим Ёрқин, Абдуваҳоб Исҳоқ, Саида Шераҳмад қизи ва бошқа бир гуруҳ талабаларимиз хориждан СССРга қайтмай, Германияда қолиб кетдилар. Кейинчалик Германияда фашистлар ҳокимият тепасига келгач, улар Туркиянинг Истанбул, Анқара шаҳарларига кўчиб кетишга мажбур бўлдилар. Ва у ерлардаги турли дорилфунун, коллежларда ишлаб, физика, кимё, зироат ва тиббиёт, социология ва фалсафа соҳалари бўйича етук фан докторлари, профессорлар ва муаллимлар бўлиб ишладилар; у ердаги талабалар ва аспирантларга дарс бердилар, муҳим илмий асарлар яратдилар, шогирдлар тайёрладилар; уларнинг баъзилари,

масалан, Саида Шераҳмад қизи, Иброҳим Ёрқин ва бошқалар ҳатто 90-йилларнинг бошларигача яшаб, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани ҳақидаги хушxabарни эшитиб, оламдан ўтдилар.

20-йиллар охири - 30-йилларнинг бошларида Германиядан ўқишларини битириб, Ўзбекистонга қайтган Саттор Жаббор, Тўлаган Мўмин, Муҳаммад Хўжаев, Султон Матқул, Азимбек Беримжон, Рауф Расулий, Хайриниса Мажидхонова, Марям Султонмуродова ва бошқалар Германияда эришган илғор билим ва тажрибаларини бу ерда ишга солиб, республикамизнинг тараққиёти йўлида фидокорона ишладилар. Лекин, афсуски, 1937 йилда собиқ СССРда бошланган «ватан хоинлари»ни фoш қилиш васвасаси остида Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Фитрат, Чўлпон сингари давлат ва маданият арбоблари каби Германияда ўқиб, ватанларига қайтган мазкур йигит ва қизларимиз ҳам советларга қарши аллақандай аксилинқилобчилик ва миллатчилик ташкилотининг аъзолари сифатида айбландилар. Улар ўзларига қўйилган бундай асоссиз айб ва тухматларни қандай мантиқий далил ва фактлар билан рад этишга уринмасинлар, узоқ давом этган руҳий ва жисмоний қийноқлардан сўнг ўзларига қўйилган айбларни тан олишга мажбур бўлдилар. Уларнинг деярлик ҳаммаси 1938 йилнинг 4-9 октябрь кунларида ваҳшийларча отиб ўлдирилди.

Худди шундай тухматга учраганлар орасида Европага бориб ўқиш у ёқда турсин, ҳатто Ўзбекистоннинг ўзидаги янги мактабларга қатнашининг ўзи ҳам хавfli бўлган Хайриниса Мажидхонова сингари ўзбек қизлари бўлганки, уларнинг 1922 йилда Германияга биринчилардан бўлиб ўқишга бориши чин маънода қаҳрамонлик эди. Совет давлати эндигина «тўрт девор»ни ҳатлаб ўтиб, замонавий билим олмоқчи бўлган шундай беозор ва бегуноҳ ўзбек қизларини ҳам ўн гулидан бир гули очилмаган вақтида шармандаларча отиб ташлади.

«Маджиди (она же Мажидханова) Хайриниса, — дейилади у ҳақдаги ўша машъум ҳукмда, — 1905 г.рождения, уроженка г.Ташкента, с 1922 г. по 1928 находилась на учебе в Германии. До ареста работавшая врачом дома отдыха ЦК

союза работников начальных и средних школ, Маджиди была арестована бывшим НКВД УзССР в сентябре 1937 года за участие в националистической шпионской организации «Озод Туркистон», по заданию которой в 1928 г. прибыла для шпионской работы в СССР, и, находясь в Ташкенте, связалась с резидентом германской разведки профессором Энгляндом...

На заседании Выездной сессии Военной коллегии Верховного Суда СССР, состоявшегося 9 октября 1938 года, Маджиди виновной себя признавала в том, что находясь в Германии, она несознательно была втянута в антисоветскую националистическую организацию, также несознательно встречалась с Чокаем Мустафой, но шпионажем не занималась, а показания её изобличателей - Ширахмедова, Султана Маткула, Джаббара и других считала ложными. Указанной сессией Маджиди была приговорена к ВМН - расстрелу. Приговор в исполнение приведён»¹.

Шундай қилиб, 30-йилларнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда бошланган сталинча қонли террор оқибатида Германиядан ўқиб қайтган мазкур талабалар немис-фашист жосуслари, ватан хоинлари каби сохта айблар билан бегуноҳ қатли ом қилиб юборилди. Шу билан уларнинг республикамиз иқтисоди, хўжалиги, илм-фани ва маданиятининг тараққиёти йўлида олиб бораётган фидокорона ишлари барбод этилди, улар номини тилга олишга ҳам йўл қўйилмади, ҳатто уларнинг авлод-аждодлари ҳам узоқ таъқиб ва тазйиқдан қутула олмадилар. Туркия ва Германияда қолиб кетган талабаларга ҳам ватан хонилари сифатида муносабатда бўлинди.

Фақат Ўзбекистон 1991 йил 1 сентябрда Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришганидан кейингина Германияда ўқиб, у ердан қайтмаган ёки қайтиб 30-йилларда репрессияга учраган ватандошларимиз ҳам, уларнинг республикамиз ташқарисидаги авлод-аждодлари ҳам тамомила оқланиб, рўшнолик кўра бошладилар.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида фақат Германия билангина эмас, балки АҚШ, Франция, Англия, Россия,

¹ Бу ва бундан кейинги ҳаволали маълумотлар Ўзбекистон Миллий ҳавфсизлик хизмати архивидан олинган.

Хитой, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан ҳам мустаҳкам ва ўзаро манфаатли иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларни ўрнатди. 90-йилларда Республика Президенти ташаббуси билан ташкил этилган «Умид» жамғармасининг фаолияти давомида юзлаб истеъдодли ёшларимиз жаҳоннинг қарийб барча тараққий этган мамлакатларига ўқишга юборилди. Хорижда ўқиган талабаларимизни аввалги совет тоталитар тузуми давридаги каби шубҳа ва таъқиб эмас, истиқболли келажак қучоқ очиб кутиб олди.

Ёш авлоднинг замонавий фан ва техникани эгаллаши масаласи ҳозир ҳам республика раҳбариятининг диққат марказида турибди ва бу соҳада мамлакатимизда кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Шу нарса қувонарлики, мамлакатимиздаги истеъдодли ёшларнинг баркамол инсонлар бўлиб шаклланишига хорижий муассасалар ҳам ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Кейинги йилларда биргина Германиянинг Конрад Аденауэр фонди ёрдамида Ҳайдельберг университетида Равшан Султонов, Алишер Мирзааҳмедов, Штутгарт шаҳридаги Хойенхайн университетида эса Умиджон Назарқулов каби талаба ва докторантлар машҳур немис профессорлари қўлида муваффақият билан ўқиб қайтдилар. Улар мазкур ўқув муассасалари ёрдамида 20-30-йилларда Германияда ўқиб, сўнг Ўзбекистонга қайтган ва қайтмаган ўтмишдошлари бошлаган эзгу ишларни янги тарихий шароитда давом эттириб, ўзбек фани ва маданиятининг, умуман, Ўзбекистоннинг ҳар томонлама тараққиёти йўлида фаолият олиб бормоқдалар.

Германияда ўқиган талабаларнинг хорижий ўзбек матбуотидаги фаолияти

20-йилларнинг бошларида Бухоро ва Туркистондан Германияга ўқишга юборилган талабалар 1923 йилда ўзларининг «Кўмак» номли илмий-адабий журналларини нашр этдилар ва журнал саҳифаларида илмий-публицистик мақолалар, шеърлар билан қатнашдилар. 20-йилларнинг охирларига келиб, уларнинг кўпчилиги ўқишни битириб Ўзбекистонга қайтди ва ўз ватанларида тоталитар тузум

шароитида ишлай бошлади. Уларнинг бир қисми эса Ўзбекистонга қайтмай, Германияда қолиб кетди, Истанбул, Анқара, Берлин, Парижда яшаб, Туркистон миллий истиқлолчилик ҳаракатининг хориждаги раҳбарлари Мустафо Чўқаев, Усмонхўжа ўғли, Аҳмад Заки Валидий Тўгон ва бошқалар билан алоқада бўлди ва хорижий матбуотда Ўрта Осиё халқларининг тарихи, маданияти ва мустамлакачилик давридаги ҳаёти тўғрисида мақолалар ёзди. Улар бундай ишлар билангина қаноатланмай, Туркистоннинг истиқлоли йўлида кураш олиб борувчи махсус журнал чиқаришни режалаштирдилар.

Мустафо Чўқаев 1929 йил декабрида Польшадаги совет мустамлакаси халқларининг истиқлол йўлидаги курашини қўллаб-қувватловчи «Прометей» ташкилоти ёрдамида Парижда ўзбек тилида «Ёш Туркистон» журналининг биринчи сонини нашр этди. Журналда муҳаррир Мустафо Чўқаев билан бирга Германияда ўқиб, Ўзбекистонга қайтмаган Тоҳир Чигатой, Ўктой, Аҳмад Наим каби собиқ талабалар ўз мақола ва шеърлари билан фаол қатнашдилар ва Туркистоннинг ўтмиш тарихи, ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, советларнинг мустамлакачилик сиёсатини фожия қилувчи асарларини мунтазам равишда эълон қилиб бордилар.

Биз қуйида шу ҳар икки журналда иштирок этган собиқ талабаларнинг фаолияти ҳақида фикр юритамиз.

* * *

«Кўмак» журнали 1923 йилда Берлинда «Кўмак» уюшмасининг раҳбари, Германияга ўқишга борган Саидалихўжа муҳаррирлигида нашр этилган. Асосий муаллифлар Туркистон ва Бухородан Германияга ўқишга борган талабалар бўлиб, улар ўз олдларига қўйган асосий мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда журнал фаолиятида шеър ва мақолалари билан иштирок этганлар. Журналнинг биринчи сонидан берилган «Тилагимиз» номли бош мақола, айниқса, характерли бўлиб, унда Германияда ўқиётган талабаларнинг Европа илм-фанларига самимий муносабати, юксак орзу ва умидлари, интилишлари, она-

ватанлари ва халқларига бўлган қизгин меҳр-муҳаббатлари акс этган. Унда, жумладан, бундай сатрлар бор:

«Ёруғликка севиниб, интилиб чиқаётган Туркистон шунча илмий кишисизлигига қармасдан, келгусининг буюк умидлари учун бизни Оврупога юборди. Чиндан-да Туркистон чалаликни истамади, бутунликни истади, жуда яхши қилди. Биз Оврупода йилларча қолиб ўқиган замонамизда севикли Туркистонимизга хизмат қилувдан маҳрум бўлиб қолувни истамаймиз. Бунинг учун кучимиз етгунча тиришамиз. Буларни биз ўйлаб чиқармадик. Ҳар бир миллатнинг олий мактаб болалари қаерда бўлса бўлсинлар, илмий-ижтимоий йўлларда ўз миллатлари учун чалишадирлар.

Бизнинг ишимиз келгусида илмий ишдур. Шунинг учун ҳозирдан қўлимиздан келгунчалик бўлса-да, кечикиб бўлса-да, арзимас бўлса-да қиламиз. Узоқларга буюк умидлар билан юборган Туркистонимизга бу ҳаракатимиз кўкрагимизда ёнган хизмат туйғуларини кўрсатур умидидамиз.

Сулаймонга чумоли човуртка оёғини тортуғ келтирганидек, бизда шу кичик мужалла (журнал)ни улус оёқларига тўшантирамиз. Деймиз: бизнинг қўлимиздан келгани ҳозир шу бўлди, ярарлик бўлмаса-да, ўз болаларингизники. Олинг, бузуқларини тузатинг, камчиликларини тўлдиринг, кўмаклашинг»¹.

«Кўмак» саҳифаларида ижтимоий-сиёсий ҳаёт, фан-техника муаммолари, адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган қатор қизиқарли мақолалар, адабий-илмий лавҳа, шеър ва мактублар ҳам босилган. Буларнинг ҳаммаси асосан Берлин ва Ҳайделбергдаги дорилфунун ва олий техника мактабларида ўқиган Саидалихўжа, Аҳмад Шукрий, А.Иброҳимов, С.Жаббор каби талабалар қаламларига мансуб бўлиб, улар ўз мақолаларида Германияга келишдан кузатган мақсадлари, у ердаги илм-фан, маданият ва техниканинг дунёдаги бошқа мамлакатларга нисбатан ҳайратомиз даражада тараққий топганлиги, Япония, Хитой, Ҳиндистон, Туркия, Эрон каби мамлакатлардан бу ерга кўплаб талабаларнинг келиш сабаблари, бу жараённинг Туркистоннинг иқтисодий ва маданий истиқболи учун

¹ «Кўмак» (Берлин), 1923 йил, 1-сон, 2-бет.

ибратли томонлари ҳақида қизғин фикр юритганлар. Улар ўз фикр ва ҳис-туйғуларини гоҳ шеърӣ йўл билан, гоҳ мактуб тарзида ифода этганлар. Жумладан, Берлиндаги Олий техника мактабининг талабаси Саидалихўжа ўз мақолаларида («Ақл ва сезги», «Мия ва юрак» каби) жамият тараққиётида инсоннинг ҳар томонлама ривожланган бўлиши, ақл ва юракнинг узвий алоқада ишлаши, бу аъзоларнинг ўзаро алоқалари кучли бўлган кишиларгина инсоният дунёсини камолатга бошлай олишлари мумкинлиги каби муҳим ижтимоий-маънавий масалалар тўғрисида фикр юритади. Бундан маҳрум қалбсиз, ҳиссиз бўлган баъзи сиёсат кишиларидаги бераҳмлиқ, шафқатсизлик, ёвузлик каби фактларни Россия ва Шарқдаги мустабид шоҳлар, амирлар зулмидан олинган айрим воқеалар орқали аёвсиз фоти этиб ташлайди. Жаҳонгирлик урушида ўринсиз тўкилган қонлар, халқ мол-мулки, қишлоқ ва шаҳарларнинг вайроналари, меҳнат эвазига келган миллиардлаб пулларнинг бекорга соврилиши каби муҳим масалаларни аниқ фактлар асосида таҳлилга тортади («Америкада киши қони савдоси»). Ўзининг бой тарихий, маданий ва маънавий анъаналарига эга бўлган Осиёнинг ғафлат уйқусида эканлигидан фойдаланган Европа жаҳонгирларининг бу ерда яшовчи халқларга нисбатан ўтказган мустамлақчилик сиёсатини қоралаб, буни тушуна бошлаган Япониянинг Европани қувиб етиши, ундан ибрат олган Хитой ва Ҳиндистоннинг инглизларга қарши олиб бораётган курашлари, бугунги кунда улар орасидан машҳур олимлар, адиблар ва файласуфларнинг етишиб чиқаётгани босқинчиларни сескантираётгани ҳақида фахр билан сўзлайди. Шу билан бирга муаллиф Германияда ўқиётган талабаларимизнинг соғлом мақсад ва ниятларини ўз вақтида англамаган баъзи бир тор қарашли маҳаллий зиёлиларни қаралаб, бундай ҳаракатлар чоризм амалдорларининг Туркистонга ўтказиб келган мустамлақачилик сиёсатининг тегирмонига сув қуйишдан бошқа нарса эмаслигини айтади ва бундай ёзади:

«Ҳозирда Осиёда ҳеч бир давлат йўқдирки, унинг Оврүпода ўқувчиси бўлмасин! Ҳар бир Осиё давлати учун кучи етгунча бир нарсага энг зўр аҳамият берди. Қодирлари кўпроқ, кучсизлари камроқ ўз талабаларини Оврүпога

юбордилар ва юбормоқдалар. Шу чоқда Оврупода Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Афғонистон, Бухоро, Туркистон, Кавказ, Қирғизистон ва Татаристондан талабалар ўқиб турадилар.

Оврупо олим ва файласуфлари ҳозирда Оврупонинг ўлими (ботуви) яқинлашганини исбот этадилар. Бунинг ўрнига яна Осиё чиқса керак. Мана шундай бир замонда тушунчасиз бир татар қардошимиз Туркистон ва Татаристон талабаларини Оврупога бориб ўқишини нотўғри топмиш.

Осиёлик бир киши дейлик Осиё саодатини кўра олмамиш. Шундай тушунчасизликни бошқа осиеликлар эшитсалар, бунга қандай назарлар билан қарарлар экан? Бундай бир киши, албатта, Осиёни ҳақорат қилган, Осиёдан (оқ) бўлган бўлур. Бу киши нима деган: Оврупода ўқиб келган кишилар коммунизмга ишламайдилар, унга фойда келтирмаслар...

...Демак, мақола ёзувчи қардошимиз тағин коммунистлардан кўра эски ҳукумат кишиларига шул иш билан ўзларини яқинроқ кўрсатган бўлмасунлар? Тағин бу мақола чор миллатчиларини шодлантирган бўлмасун? Япония, Ҳиндистон, Хитой, Эрон ва Туркиядан минглаб шогирдлар келиб ўқиганда ўз орамиздан ўнлаб киши келиб ўқувини кўра олмадингизми? Ўйланг, ўйланг! Халқингизни, идеалингизни севсангиз, халқни маърифатга бошланг! Қоронғуликдан чиқаринг! Ҳозирда бу ерда ўқувчиларингиз оз. Лозим эди неча марта лаб кўпроқ юборув. Мана бунга чалишинг!¹

Берлин дорилфунуни тарих-фалсафа факультети талабаси Аҳмад Шукрий, Саидалихўжадан фарқли ўлароқ, журналда кўпроқ адабий-танқидий мақола, бадий руҳдаги мактуб ва лавҳалари билан қатнашган. Уларда хусусан («Турк адабиётида идеализм ва реализм») туркий халқлар адабиётида ижодий метод масалаларига тўхтаб, бу жиҳатдан Озарбайжон фожианависи Ҳусайн Жовиднинг «Шайх Санъон» саҳна асари билан ўзбек адиби Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» фожиасида акс этган воқеа ва ҳодисаларни қиёсий таҳлил қилади, шулар асосида Ҳусайн Жовид асарини идеячилик (ғоячилик), Фитрат асарини эса реалист (ҳаққонийлик) руҳи билан суғорилган, деган хулоса чиқаради². У Чўлпон билан

¹ Саидалихўжа. Осиёнинг оқ ўғли, - «Кўмак», 1923 йил. 1-сон. 16-17-бетлар.

² «Ҳинд ихтилолчиларининг ўзи ҳам илк бор 1923 йили Берлинда босилиб, фақат Туркистонда эмас. Ҳиндистон ва Туркияга ҳам тарқалган эди.

Шекспир лиризмини ўрганиб, улар ўртасидаги руҳий-маънавий яқинликни, улар асарларига хос туйғулар гармониясини англаганлигини, лекин шунга қарамасдан, Чўлпоннинг оқ кўнгилликлари ҳатто Шекспир самимийлигидан ҳам юксаклиги, унинг бизда севги тангриси, севги яратгувчиси қадар улуғлигини алоҳида қайд этади. («Чўлпон – Чўлпондир»). Ва ўз фикрининг исботи учун Чўлпоннинг «Уйғониш» (1929) шеърий тўпламини бунга мисол қилиб келтиради. У бу ҳақда ўқувчиларга янада ёрқинроқ тасаввур бериш учун Чўлпоннинг «Кетганинда» номли ёр ва ватан фироқи билан тўла қуйидаги шеърини тўла келтиради:

Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла.
Ҳижроннинг куйини бошлаб
Йиғловчи чолғуларим-ла?

Севгимдан сўнги малаклар
Тўп-тўғри кўкками учди?
Кўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?

Ортиқ сен мендан узоқда.
Кўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?

Ортиқ сен ундаги боғда,
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... Барча жаҳон жим,
Ер ютса яхши шу чоқда!..

Кетдингми сен мени ташлаб?
Қолдимми қайғумни бошлаб?¹

---

¹ «Кўмак», 1923 йил, I-сон, 20-бет.

Аҳмад Шукрий Туркистондаги севимли фарзандидан олган мактубига жавобан ёзган хатида унинг она-Ватан тўғрисидаги хабарларидан олган севинчлари ҳақида, Германиянинг фан, техника ва маданият соҳасида фақат Оврүлодагина эмас, балки бутун жаҳонда олдинда бораётганлиги ҳақида ифтихор туйғуси билан ёзади.

У Шиллер каби немис драматургларининг асарларини ўқиб, руҳлари кўкларга учиб юксалгани, ўзини йўқотиш даражасида ҳайратомиз хаёллар оғушига ғарқ бўлиб, тамомила янги бир маънавий олам билан бойиганлиги, немис театрларида эса эрадан олдинги воқеаларнинг худди бугунгидай юксак маҳорат билан гавдалантиришларига қойил қолганлиги ҳақида тўхтаб, бундай ёзади:

«Ватанимиз тўғрисида ҳарни ёзганимни ўқиб шодландим. Ёзуvingда менга: олмон маданияти қандай экан? Сўроқни қўясан, қўзим! Менинг тилимнинг сенга, оқиб кечган, оқиб турган олмон маданиятини лойиғинча тушунтирарлик кучи йўқдир.

Олмон маданиятини англашиш, мақташнинг ташқи ёғидадир. Мен эмас, мендан баландроқ кишилар-да бу элнинг маданиятини тил-да тушунтира олмаслар шионувида мен. Олмон маданияти хаёлда, ҳақиқатда тебранмоқдадир. Гўё у Шиллер каби шоирларининг асарларидан озроқ ўқисанг, руҳингни кўкларга, юксакларга учирадир. Ҳар томонингни чулғаб олган гавголи ҳаётдан қутқариб, жимжит шеърят ва хаёллар оламига кўтарадир¹.

Гамбургедек бир шаҳрига борсанг, тоғ кўринишли кемалар техник олами кўз олдинга гавдалантирадир. Алланеча минг чақирим узоқларда бўлган мамлакатлардан сув кечиб соғ келгани сўйлайдир. Бу, ҳақиқат эмасми? Театрларига кирсанг, беи минг йил илгари ўтган Миср ҳаётидан бир воқеани саҳнага тушурадир. Ўтурдинг, ўзингни унутасан. Унутулур тўполонлар остида қолиб кетган чоғларни кечагина бўлган каби эслайсан. Бу, тараққий эмасми? Темир йўл аробаларига

¹ Берлин дорилфунининг тарих-фалсафи факультети талабиси Аҳмад Шукрийнинг Германияга келганига қадар ҳам Тошкентда шоир Чўлпон ёрдамида саҳнага қўйилган «Қароқчилар» асарини кўргани бўлиши керак. Бундан ташқари, Аҳмад Шукрийнинг шу йилларда босилган «Туркистонда муусулмон мактаблари» (1922) мақоласида ҳам Ибн Сино, Улугбеклардан тортиб Мунаввар қори, Беҳбудийларга бўлган фан, маданият, ижтимоий-фалсафий фикр намоёндалари ҳақида фикр юритиши, уларни қадимий ва замонавий рус, татар, Ғарб мутафаккирлари билан қиёслаши, айниқса, М.Беҳбудийни Германиянинг улуг реформатори Мартин Лютер билан солиштириши унинг Европа ва Шарқ адабиёти ва тарихини яхши билганлигини кўрсатади.

ўтурсанг, бир неча соат сўнгида ўзингни бошқа шаҳарда кўрасан. Тез замон ичида олмон уқичларининг бизнинг томонга-да учажакларини сўйлайдурлар. Бўлгани ерда, сувда, ҳавода олмон маданияти томир ёйган!...

Ҳурмат билан кўзларингдан ўпиб,

Аҳмад Шукрий¹.

Берлин Олий техника мактабининг тоғ инженерлиги (муҳандислиги) факультетининг талабаси Аҳмаджон Иброҳимов «Техника ва биз» деган мақоласида маданий миллатларнинг тараққиётига сабаб уларда малакали доктор, инженер, агрономларнинг кўп бўлишидир, бинобарин, Туркистон каби бой тупроқли, маъдан ва ўсимликларга, табиий бойликларга ва ҳайвонот дунёсига бой бўлган, аммо ҳозирги вақтда иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволга тушган, очлик ва ишсизлик авж олган ўлканинг бу иллатлардан қутулиши учун замонавий завод ва фабрикаларни кўпайтириш, уларни юритувчи олий малакали миллий кадрларни тайёрлаш лозим, деб кўрсатади. Бундай камчиликларни йўқотишнинг, элимизни тўқ ва маъмур қилишнинг, ишсизликни тугатишнинг ягона йўли эса талантли миллий ёшларни Германия сингари тараққий этган мамлакатларга юбориш, уларни юртимизнинг келажаги йўлида тарбиялашни муҳим, деб ҳисоблайди.

Бундан ташқари, журналда Берлин дорилфунуни ва Олий техника мактаби талабларидан Саидалихўжанинг «Оврупо», «Юрак», Аҳмад Шукрийнинг «Ҳаёт», «Сўрма», «Туш», «Парча», Саттор Жабборнинг «Тилак» каби шеърлари ҳам босилган. Талабалар шеърларида ишқ-муҳаббат мавзуйига бағишлангани, айрилиқ дардлари, зўрлик ва зўравонликка қарши кураш мотивлари устуворлик қилганига қарамай, уларнинг кўпроқ Ҳенрих Ҳейни, А.С.Пушкин, Абдулла Тўқай ва Чўлпоннинг баъзи бир романтик шеърларига тақлидан ёзилгани сезилиб туради.

Масалан, Саидалихўжанинг «Юрак» шеърига назар ташлайлик:

Куйган, ўртанган юрак яна куймоқ истайдур,
Ёниб, пишиб ўрганган, яна чўғни тусайдур.

¹ Аҳмад Шукрий. Ёзувингга жавоб, - «Кўмак», 1923 йил. 1-сон, 18-19-бетлар.

Олов бўлиб нур сочган, қоримизни эритган,
Совуқ танни иситган замонларни истайдур.
Олов бўлиб гуруллаб, шошиб, елиб, ғириллаб,
Қимирлашга талпиниб зўрайтмоқни тилайдур.
Қул бўлсун-да эзилсин, судралсин-да босулсин,
Ҳар хил туёқ остида ўтмишини эласин.
Ёниб турган юракка бу хил ишлар ёқмайду.
Юрак чексиз ёнувни, ишқ ўтида куювни,
Маъшуқани ёндириб, қучоғинда сўнувни -
Мана буни хушлайду...¹

Ёки Аҳмад Шукрийнинг Богунинг «Сўрма» шеърига
жавобан ёзилган мана бу шеърини кўрайлик:

Сўрма мендан иқбол надур, бахт надур?
Бу сўроқлар, меним фикримча, бўшду.
Бутун умрим бўйи бахтни изладим,
Ҳар қадамда бахтсизликка учрадим.
Унинг учун иқбол надур, бахт надур?
Ҳикматини, маъносини билмадим.
Бу тугунли сўроқларнинг ҳикматин
Бахтга таниш бўлганлардан сўраб кўр².

Журнал сўнгида «Ўтунчлар», «Идорадан» рукнларида
берилган материалларда таниқли турк шоир ва
ёзувчиларидан Олмониядаги туркистонлик талабаларнинг
«Кўмак» журналинини безашда иштирок этиш, шундай йўл
билан Туркистоннинг илм ва маданиятда ортда қолган
халқини олдинлатишга ёрдам бериш таклиф этилади.
«Кўмак»нинг кейинги сонларини чиқариш маълум эмаслиги,
ўқишнинг қизгин вақтлари кетаётганлиги учун унинг нашр
вақтини аниқ белгилай олмаганликлари, шунга қарамасдан,
унинг чиқишини кечиктирмасликка ҳам ваъда қилинади.

Лекин, «Кўмак»ни келажакда ҳам чиқариш ниятлари
амалга ошиб, у яна чиқаришда давом этдими, йўқми? Бу
ҳозирча маълум эмас. Бироқ шунга қарамасдан, «Кўмак»нинг
шу биргина сони ва унда иштирок этган Германиядаги

¹ Уша журнал, 23-бет.

² Уша журнал, 25-бет.

талабаларимизнинг мазкур мақола ва лавҳалари, шеърлари, уларда кўтарилган масалалар ҳам фақат ўша даврдаги Туркистонни иқтисодий, маданий ривожлантириш учунгина эмас, балки унинг бугунги истиқболли кунларидаги тараққиёти муаммоларини ҳал қилиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

* * *

«Ёш Туркистон» журнали. Туркистонда Октябрь тўнтаришидан сўнг большевиклар босқини ва зулмидан қочиб кетган Шарқий Бухоро ҳукумати ва Туркистон Мухториятининг бир қанча арбоблари ва таниқли зиёлилар хорижда советлар зулми ва истибдодига қарши ўз халқларининг миллий истиқлоли йўлида матбуотда кураш олиб бордилар. 1927-1932 йилларда Усмонхўжа муҳаррирлигида Истанбулда турк тилида, 1929-1939 йилларда эса Парижда Мустафо Чўқаев муҳаррирлигида нашр этилган «Янги Туркистон» ва «Ёш Туркистон» журналлари шундай нашрлардан бўлди. Бу ҳар иккала журнал саҳифаларида туркистонлик сиёсий муҳожирлар билан бирга Германия ва Туркияда ўқиб, ватанларига қайтмаган ватандошларимиздан Тоҳир Чигатой, Абдуваҳоб Ўктой ва бошқалар ўз мақолалари билан фаол иштирок этдилар. Улар қаламига мансуб мақолаларда Туркистонда 20 - 30-йилларда, шунингдек, кейинги даврларда совет мустамлакачилик сиёсатининг фожиали оқибатлари, бу сиёсатга қарши Туркистон халқлари томонидан турли даврларда олиб борилган сиёсий кураш, она-ватан тарихи, адабиёти ва тилига оид муҳим масалалар мунтазам равишда ёритилиб борди¹. 20 - 30-йилларда Туркия, Германия, Франция ва бошқа мамлакатларда тарқалиб, ўша йиллардаёқ элимизнинг, юртимизнинг миллий истиқлоли йўлида кураш олиб бориб, Туркистондаги коммунистик режим кирдикорларини халқаро миқёсда фош қилиб борган мазкур журналлар ва бу

¹ *Темурхўжа ўли.* «Ёш Туркистон»нинг Туркистон матбуоти тарихидаги ўрни - Китобада: «Ёш Туркистон» (*Аёз Тоҳир.* Туркистон, «Адил-Урол Вақфи»). 1-жилд (1929-1930 йиллар). Истанбул. 1997 йил. 1-14-бетлар. *Фатима Ачиқ.* «Ёш Туркистон» журнали тарихий-адабий манба сифатида. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент. 2002 йил. - 31-бет.

журналларда ўз мақолалари билан қатнашган Германияда ўқиган талабаларимизнинг публицистик фаолияти ҳанузгача ўрганилмай келади.

Биз шу ҳолни ҳисобга олиб, 30-йилларда Туркистонда сталинча қирғин ва қатағон кучайган бир даврда ташқарида туриб, шу қирғинга қарши мунсабат билдирган ва, умуман, Туркистоннинг миллий истиқлоли учун кураш олиб борган «Ёш Туркистон» журналининг ва унда фаол иштирок этган талабаларимизнинг фаолиятига бир назар ташлаймиз.

«Ёш Туркистон» журнали 1929 йил декабрида Парижда нашр этила бошлади ва 1939 йилгача роса ўн йил давомида фаолият кўрсатди. Тўғри, ундан аввал, 1927 йилда Истанбулда «Янги Туркистон» номли журнал чоп этила бошлаган эди. Лекин у совет-турк муносабатларининг йўлга қўйилиши билан ва, айниқса, Москванинг тазйиқи остида 1932 йилда ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлади ва 20-йиллар охирида туркистонлик зиёлилар «Ёш Туркистон» номли янги журнални чиқаришга қарор қиладилар²¹. Бу журнал ўзининг биринчи сонидан бошлабоқ асосий шиорини Туркистон миллий истиқлоли мафкурасига хизмат этувчи ойлик мажмуадир, деб белгилайди. «Ёш Туркистон» 1929 йил декабрда чиққан биринчи сонидан бошлаб то ўзининг 1939 йилги сўнгги 117-сонигача шу ғояга хизмат қилди ва унга содиқ қолди. Бу ғоя унинг биринчи сонидан босилган «Бизнинг йўл» номли бош мақоласида бундай баён қилинган эди:

«Биз, Туркистон истиқлолчилари, элимизнинг эрки ва юртимиз Туркистоннинг қутулиши учун курашамиз.

Туркистончиларга шундан бошқа йўл йўқ, бўлмас ва бўлмас. Биз бу тарафда юртимиздаги Москва совет ҳукмронлиги зулми остида миллий истиқлол учун интилувчи миллионларча Туркистон ўғилларининг озгина бир тўдасимиз. Бизнинг товушимиз юртимиздаги қувватли фиғоннинг кучсизгина бир оҳидир. Халқимизнинг миллий истиқлол талабларини, маъносини бузмасдан... «Ёш Туркистон» бетларида инглата билсак, бизнинг ҳаммамиз учун муқаддас бўлган оғир маъсулиятли вазифанинг бир қисmini адо этган бўламиз.

¹ Қаранг: *Темурхўжа ўли.* «Ёш Туркистон»нинг Туркистон матбуоти тарихида ўрни», 27-бет.

“Ёш Туркистон» ҳажм эътибори билан кичик бўлса ҳам, озод ва мустақил Туркистон байрогини кўтариш каби вазифани устига олиш ва у йўлда хизмат этиш билан буюқдир!

“Ёш Туркистон» бошқармаси»¹.

Журнални варақлар эканмиз, унинг ўн йиллик фаолияти давомида Туркистоннинг миллий истиқлоли учун кураш ғоясига изчил хизмат қилганини кўрамиз. Бунда Германияда ўқиб, Ўзбекистонга қайтмай, хорижда қолиб кетган ва кейинчалик «Ёш Туркистон» журналида масъул ходим ва муаллиф сифатида иштирок этган Тоҳир Чигатой, Абдуваҳоб Ўктой ва бошқаларнинг фаолияти, айниқса, муҳим бўлди. Улар актуал мавзудаги мақолаларини чоп этибгина қолмай, Туркистонда етишган Фитрат, Чўлпон, Мағжан Жумабой каби миллий истиқлолчи шоирларнинг (Чўлпоннинг «Япроқлар», Фитратнинг «Миррих юлдузига», Элбекнинг «Қуролга», Мағжан Жумабойнинг «Туркистон» ва бошқа) шеърларини ҳамда улар ҳақидаги мақолаларни ҳам бериб бордилар. «Ёш Туркистон»нинг 1929 йил биринчи (декабрь) сонидан берилган «Туркистон шоирларидан» номли кичик бир мақолада бу ҳақда тўхтаб: «Биз «Ёш Туркистон» бетларида Туркистон шоирлари ва ёзувчиларидан намуна бўларлик баъзи парчаларни босиб турмоқчимиз. Бу бош номеримизда машҳур қозоқ шоирларидан Мағжан Жумабой ўғлининг «Туркистон» отли шеърини бир неча парчалари билан, атоқли ўзбек шоири Чўлпоннинг «Япроқлар» сарлавҳали шеърини нашр этамиз. Мағжаннинг бу шеъри 1923 йилда Тошкентда Туркистон давлат нашриёти томонидан босилиб чиққан «Мағжан Жумабой ўғли ўланлари» китобида бордир. «Туркистон» юртимизнинг ҳар бурчагинда ёшлар тарафидан гимн ҳолинда ўқилиб юрган шеърдир. Қўлдан-қўлга кўчиб юрган «Япроқлар» 27-йилги «мафкура майдонида курашлар»да кўпгина шов-шувларга сабаб бўлган ва замон матбуот бетларинда ҳам қисман кўрунуб қолган эди»², деб ёзадилар. Булар ичида, айниқса, Чўлпоннинг «Япроқлар» шеъри муҳим бўлиб, ундаги миллий истиқлол учун кураш ғояси «Ёш Туркистон»

¹ «Ёш Туркистон». 1929 йил, 1-сон (декабрь), 1-2-бетлар.

² «Ёш Туркистон». 1929 йил, 1-сон (декабрь), 29-бет.

журналининг ғоявий йўналишига айнан Ҳамоҳангдир.
Журналда шеърнинг қуйидаги тўла матни шундай берилади:

Куз чоғи тупроқлар гезариб қолдилар,
Гезариб қолдилар куз чоғи тупроқлар.
Сўнг дамда япроқлар қизариб олдилар,
Қизариб олдилар сўнг дамда япроқлар.

Қарғалар боғларда қағлашиб қолдилар,
Билмадим, кимларнинг қисмати узилур.
Ёнғоққа ёпишиб бир чангал солдилар,
Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур?

Эй совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У қўпол товшингиз қирларда йўқ бўлсун!
Эй мени боғимда мевани терганлар,
Қоп-қора бошингиз ерларга кўмулсун!¹

Журнал мазкур биринчи сонидан бошлаб советларнинг мустамлакачилик сиёсати оқибатида Туркистондаги миллий истиқлолчилик ҳаракатининг бостирилишидан тортиб, то бу ерда ўрнатилган большевиклар ҳокимияти ва унинг зўравонлиги билан амалга оширилган «қулоқлаштириш», коллективлаштириш ва индустрлаштириш компаниялари, шунингдек, маҳаллий ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман ва бошқа халқларнинг иқтисодий-сиёсий ҳаёти, маданияти, тили ва адабиётига нисбатан кўрсатилган зуғумлар ҳақида материаллар бериб боради (масалан, Тоҳир Чигатойнинг «Большевик жинояти қурбонлари», «Миллий туйғу ва миллий руҳ ўлдирилмас», «Қизил империализм ва саноат» (1932), «Туркистон миллий адабиёти ва адиблари фожиасига» (1936), «Туркистонда сиёсий прағром» (1937), Абдуваҳоб Ўктойнинг «Сургундаги ўртоғимдан» (1929), «Истанбулда Туркистон куни» (1930), «Туркистон адиблари вазияти» (1931), «Синфий душманлар муҳокамаси» (1932), «Нашриётда зиёнчилик ва зиёнчи муҳаррирлар» (1937) ва бошқалар). Жумладан, Тоҳир Чигатойнинг «Қизил империализм ва саноат» мақоласида (1932) Туркистондаги

¹ «Ёш Туркистон», 1929. 1-сон (декабрь), 32 - 33-бетлар.

янги маҳаллий саноатнинг миллий халқ манфаатидан кўра советлар манфаатига хизмат қилаётганлиги фoш этиб ташланади.

Тоҳир Чигагой шу масала хусусида тўхтаб, бундай ёзади:

«Бир қанча завод, фабрика, комбинатларнинг солинганлиги тўғри. Буни Ленин миллий сиёсатининг айнан татбиқ этилмоқда бўлганлигини кўрсатишим-да тўғри. Фақат буларнинг ҳаммаси-да Туркистонда Туркистон халқининг манфаати билан уйғун, тўғри бир миллий сиёсат юритилмоқда бўлганини кўрсата олмайду. Иш бир неча фабрик солган бўлиши билан битмайду. Унинг иқтисодий, сиёсий моҳияти, унинг Туркистон халқи иқтисодий турмуши нуқтаи назаридан нима демак бўлганлиги, Туркистон халқининг миллий иқтисодий манфаати билан қандай муносабатда турғонлиги текширилиши керак.

Туркистон халқи ўз муҳитида ўзига ҳаёт ва миллий инкишоф имконини бера турган бир саноат талаб этадулки, буни яратажак бир сиёсат ёлғиз миллий мустақил Туркистондагина бўла оладу. Бизда мана шу Туркистон халқининг ўз юртида сарбаст яшаб, униб-ўсиш имконини ҳозирлай турган бир сиёсат, тўғри миллий сиёсат ва бу сиёсат орқасида Туркистон халқининг ўз моли бўлиб етишган саноатига миллий саноат оти берамиз»¹.

Мазкур муаллиф «Пахта атрофида» (1932) мақоласида бу фикрларини яна ҳам ривожлантириб, Ўзбекистондаги пахта учун курашнинг республика миллий манфаатларига зид ўлароқ, бу ердаги маҳаллий меҳнаткаш халқнинг ўсиши ва ривожига эмас, балки қашшоқланиши, хонавайрон бўлишига қаратилганлигини ёзади.

«Совет ҳукуматининг буйруғи бўйинча, — дейди муаллиф «қулоқлаштириш» даври фожиаларини назарда тутиб, — кўрсатилган миқдорда пахта экиладики, ўз ҳаёти учун лозим бўлган моддаларни ҳозирламоқ истадиги учун мол ва мулкидан маҳрум этилуб, зиндонларга отилган, сургунга юборилган, отуб ўлдирилган туркистонлиларнинг сони минглар, ўн мингларни кечади.

¹ *Темур ўғли (Тоҳир Чигагой)*. Қизил империализм ва саноат. «Ёш Туркистон» журнали, 1932 йил. 1-сон, 23-28-бетлар.

Пахта экилганлиги учун Сибириянинг музли тундираларида, Русия ва Украинанинг ёт элларинда сурунуб юрган ўн мингларча Туркистон(нинг) йўқсул деҳқони бор.

Ўтган йилларда совет ҳукумати уйларда тинтувлар қилиб, уйинда бир неча килограмм пахта топилгани учун пахтасини топширмаган, деб қоралаб қанча Туркистон деҳқонларини жазолантирди? Туркистон халқи ва деҳқонига ўз миллий эҳтиёжи, ҳатто эскидан қолган кўрпа-тўшакларини-да олиб кетди»¹.

Абдуваҳоб Ўктойнинг Истанбулда «Туркистон куни» (1930) мақоласида хорижда яшаётган муҳожир ватандошлар ва талабаларнинг Истанбулда ўз ватанлари бўлган Ўзбекистонни соғиниб, унинг истиқлолини орзу қилиб, ватан муҳаббати, соғинчи ва истиқлолига бағишлаб ўтказилган бир миллий кеча ҳақида хабар беради. Унда ёзилишича: «10 октябрь, жума куни Истанбулда «Туркистон Турк ганжлари (ёшлари) бирлиги»нинг 3-нчи йилни битириб, 4 ёшга кириши муносабати-ла «Бирлик» саломида тантанали кун» бўлиб ўтган ва бу тантанали кунга Истанбулдаги барча туркистонлилар чақирилган. Аҳмад Наимбек² Германиядаги Туркистон ёшлари номидан бир нутқ сўйлаб, Германияга келган талабаларнинг «тарихча»сини ва уларга қарши большевикларнинг тутган сиёсатларини бирин-бирин санаб, ниҳоят, деган: «Туркистон миллий истиқлолини олмагунча ўз болаларини ўз пули ила тарбия қилолмас. Ўз менлигини олатурган куни кўп узоқ эмас.

Яшасун миллатпарвар ёшлар!

Нутқлардан кейин туркистонлик қиз талабалардан Розияхоним «Ғозия» унвонли манзума ўқуди ва кўп олқиншланди.

Қиз ва эркак ўқувчиларимиз «Ўртоқлар!» ашуласини айтиб салонга кирдилар.

Иккинчи қисм чой ва истироҳат эди.

¹ Темур Ғали (Тоҳир Чигатой). Пахта атрофинда. - «Ёш Туркистон» журнали, 1932 йил, 17-сон. 19-бет.

² Аҳмад Наимбек бухоролик ўзбеклардан, Берлин университети иқтисод факультетини битириб, Истанбул университетиди дарс берган.

Чойдан кейин учинчи қисм мусмира қисми¹ эди. Мусмира қисминда туркистонли талабаларимиздан Маъмурахоним «Туркистонни танимаганлар!» деган бир шеър ўқиди. Бу шеърнинг алалхусус бу қисми кўп олқишланди:

Юриши-ла тўфон каби ҳоқонларни титратган,
Бу Масковни бир замони танг ҳолинда ўйнатган,
Араб султонини бир ҳамла-ла юртидан отган
У Темур ўғилларининг муқаддас Каъбасидир.

Маъмура ва Хайрихонимлар «Ўйнанг, ёр» ва «Азизимжон» ашулаларини бошқа қиз ва эркак болалар билан айтишиб, Туркистоннинг миллий ўйинини ўйнадилар. Ўйнар эканлар, туркистонча кийинган эдилар. Миллий шеърлар, дostonлар, қизиқчиликлар бўлди.

У кун учун махсус бир девор газетаси чиқарилди. Бу девор газетаси бошдан-бошга Туркистон турмушига оиддир...»²

Ўктойнинг «Туркистон қўрбошиларига» (1930) шеъри Ўрта Осиёдаги миллий истиқлол йўлида кураш олиб борган баҳодир йигитлар тилидан айтилади. Шеърда уларнинг ўз юртларини большевиклар қўлидан озод этмагунча курашажаклари, босқинчиларнинг темир занжирлари ҳам уларнинг иродаларини асло буколмасликлари гоёси илгари сурилади. «Сургундаги ўртоғимдан» (1930) шеърда Сибирияга сургун қилинган туркистонлик ватандошларининг оғир аҳволлари, оҳу зорлари уларнинг ўз тилларидан баён қилинса, «Сургундаги ўртоғимга» (1930) шеърда улар тилидан баён қилинган мазкур аҳволларига жавобан уларнинг ҳақиқатан ҳам ўз юртларининг истиқлоли йўлида курашаётган «олмос эрлар» ва фидойи кишилар эканликлари айтилади. Бу шеър А.С.Пушкиннинг чор самодержавиесига қарши курашда иштирок этиб, Сибирга сургун қилинган декабристларга бағишланган «Сибирга мактуб» шеърини беихтиёр ёдингизга солади. Ушбу ҳар иккала шеър ҳақидаги тасаввур тўла бўлсин учун қуйида улар матнини айнан келтирамиз:

¹ Мусмира қисм – бадий қисм.

² *Элтар* (Абдуваҳоб Ўктой). Истанбулда Туркистон кечаси. - «Ёш Туркистон» журнали. 1930 й.л, 112-сон, 32-34-бетлар.

Сургун(даги) ўртоғимдан

Кафанга ўролгон Сибирия чўлида!
Кишанлар, занжирлар қўл-оёғимизда,
Тепки, от туёғи доим бошимизда,
Ҳамда қонли қамчин, аччиғ изғиринлар!
Туганмак билмаган бу қийнов йўлида:
Гала-гала қузғун теварагимизда,
Йиғилмоқда қорлар босган изимизда,
Суягимизнинг-да мақбари бу қорлар!

Сургун(даги) ўртоғимга

Кафанга ўралган у Сибирия чўли,
Ҳаққимизнинг эмас, руснинг ўлим йўли!
Қўл-оёғингизнинг кишанин занжири
Билмай чегара бўлур юртимизга!
Эрк курашимизнинг олмос эрлари!
Яшамаймиз олмоққа интиқомингизни,
Тўфон-да кўмолмас босган изингизни!
Шаҳидлар мақбари - бу имонимиз-да!¹

Бундан ташқари, уларнинг мақолаларида Туркистоннинг ўтмиш буюк адиблари ва шоирларидан Алишер Навоий, Мирзо Бобур ва сўнгги асрларда етишган буюк жадид маърифатпарварлари ва истиқлолчилари бўлган Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқалар ҳамда уларнинг туркий халқлар адабий-маданий ва маърифий тараққиётидаги, истиқлолчилик ҳаракати тарихидаги муҳим ўринлари катта ҳурмат билан тилга олинади (масалан, Тоҳир Чиғатойнинг «Турк мафкураси ва Алишер Навоий» (1938), «Султон Бобур ва Туркистон турк ватанпарварлиги» (1939), «Туркистон миллий адабиёти ва адибларининг фожиаси» (1935), «Устозимиз Мунаввар қори» (1934) ва бошқалар). Бу мақолалар ичида Тоҳир Чиғатойнинг Алишер Навоий, Бобур ва Мунаввар қори ҳақидаги мақолалари, айниқса, характерлидир. Тоҳир Чиғатой ўзининг «Султон Бобур ва

¹ «Ёш Туркистон», 1930 йил, 5-6-сон (япсель), 42-бет.

Туркистонда турк ватанпарварлиги» мақоласида «Туркистонда турк миллий мафкуриси ва Алишер Навоий» мақоласида олға сурилган миллатпарварлик ва ватанпарварлик ғояларини янада кенгроқ ёритишга уринади. Тоҳир Чигатой Мирзо Бобурнинг севимли ватани Андижонни ташлаб, «Ҳинд сори» кетиши қанчалик оғир бўлганлиги ҳақида, ундаги ватанга бўлган буюк муҳаббат туйғуси ҳақида сўзлар экан, ўзининг севимли ватани Туркистонга бўлган соғинчини, уни қўмсашини, ватан йўлидаги тўсиқларни кўриб, чеккан надоматларини ҳам кўнглидан ўтказди. Шунинг учун ҳам мақолада Бобурнинг султон сифатидаги ишларидан кўра унинг ватанпарвар шоир сифатидаги фазилатларига кўпроқ эътибор беради ва бу фикримизнинг исботи сифатида Бобурнинг ватан соғинчи ҳақидаги қуйидаги машҳур мисраларини келтиради:

Ёд этмас эмиш кишини гурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнглини меҳнатда киши.
Кўнгил бу ғариблиқдан шод ўлмади, оҳ,
Гурбатда севинмас эмиш, албатта, киши¹.

Тоҳир Чигатойнинг «Устозимиз Мунаввар қори» мақоласида (1934) Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг Туркистондаги маърифатчилик ва миллий истиқлолчилик ҳаракати тарихидаги улкан роли алоҳида қайд этилади. 1917 йили Февраль инқилобидан сўнг вужудга келган Туркистон Миллий мухторияти ва Алаш Ўрда ҳукуматининг барпо этилишида, бошқа ўзбек ва қозоқ мухториятчилари қатори, унинг ҳам фаол иштирок этгани айтилади. У ҳар иккала мухторият ҳукуматлари большевиклар томонидан йиқитилгандан сўнг Мунаввар қори ва маслакдошларининг бошига тушган аччиқ қисматларни кўрсатиб ёзади:

«1917 йил инқилоби билан ташкил топган «Шўрои исломия» жамиятининг асосчиси Мунаввар қоридир. Большевик инқилобидан сўнг Туркистон миллий бойлигини танитиш, ташвиш қилиш йўлида босилган дастлабки қадамлар ва бажарилган бутун ишлар бошида Мунаввар қори

¹ Тоҳир Чигатой. Султон Бобур ва Туркистон турк ватанпарварлиги, - «Ёш Туркистон», 1939 йил, 116-117-сон, 16-21-бетлар.

турганлигини кўрамиз. У бошлаган ишларни умрининг охиригача муваффақият билан давом эттирди. Биз Мунаввар қорини сўнгги ўттиз йиллик миллий ҳаракатимизнинг жонли ҳайкали, дея қадрламоқдамиз»¹.

---

¹ *Тодир Чиватой* Устозимиз Мунаввар қори. - «Ёш Туркистон», 1934 йил, 1-сон (январь), 17-18, 21-бетлар.

ГЕРМАНИЯДА ЎҚИБ ЎЗБЕКИСТОНГА ҚАЙТИБ КЕЛГАН ТАЛАБАЛАР

Абдуваҳоб Муродий
(1901-1937/38)

XX аср бошларида Туркистонда маданий-маърифий ислохотчилик ҳаракати жонланиб, янги усул мактаблари, миллий матбуот, адабиёт ва театр санъати майдонга келди. Жаҳондаги илғор мамлакатларнинг тажрибаларини, илм-фан ва техника соҳаларида эришилган ютуқларни ўрганиш учун шу даврда М.Беҳбудий, А.Шакурий, Ҳамза каби илғор зиёлилар Шарқдаги Туркия, Арабистон, Ҳиндистонда, шунингдек, Россиядаги Москва, Петербург, Нижний Новгород, Қозон, Оренбург, Боқчасарой сингари шаҳарларда бўлиб қайтдилар, айрим тужжор ва сайёҳларимиз ҳатто Берлин, Париж ва Лондонда ҳам бўлдилар. Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Норбўтабеков, Убайдулла Хўжаев каби замонавий илм-фанга чанқоқ ёшларимиз эса Истанбул, Коҳира, Петербург, Саратовдаги дорилфунунларда таҳсил олдилар.

Лекин ўлкани ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий қолоқликдан чиқариш ва уни чор истибдодидан қутқариш учун таҳсил олишнинг ўзигина кифоя қилмас эди. Бунинг учун ижтимоий-сиёсий озодлик вазияти керак эди. 1917 йил рус Февраль инқилобидан сўнг чор ҳукумати ўрнига келган Муваққат ҳукумат ва Октябрь тўнтаришидан кейин Россиядаги инқилобий воқеалар таъсирида ўлкада вақтинча бўлса ҳам, шундай имконият вужудга келган эди. Шунинг учун Туркистон Автоном Совет Республикаси ва Бухоро Халқ Республикасининг раҳбарлари ўлканинг маданий-маърифий ишларини ривожлантириш, замонавий илм-фан ва техникани эгаллаган юқори малакали ўз миллий кадрларига эга бўлиш учун мазкур шароитдан фойдаланиб, Россиянинг Москва, Петербург, Қозон, Озарбайжоннинг Боку, Ганжа шаҳарлари

билан бирга Туркиянинг Истанбул ва Измир ҳамда Германиянинг Берлин, Ҳайдельбург, Бонн, Штутгарт, Дармштад шаҳарларидаги турли олий ва ўрта махсус ўқув юртлирига қишлоқ хўжалиги, текстиль саноати, медицина, инженерлик, муаллимлик ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча иқтидорли йигит ва қизларни ўқишга юбордилар. Шулар ичида Германияга биринчи бўлиб ўз хоҳиши билан кетган ва Берлин Қишлоқ хўжалик академиясини биринчи бўлиб битириб қайтган тошкентлик ўзбек йигити Абдуваҳоб Муродий ҳам бор эди.

Биз қуйида шу маърифат ва илм шайдоси, фидойи ватанпарварнинг ҳаёти ва фаолияти, кейинги аччиқ қисмати ҳақида ҳикоя қиламиз.

* * *

Абдуваҳоб Муродийнинг таржимаи ҳолида қайд қилинишича, у Тошкентдаги камбағал бир оилада таваллуд топиб, 14-15 ёшларигача бировлар эшигида хизматда бўлган. 1911 йилда Шайхонтаҳурдаги «Хоний» мактабига ўқишга кирган. «Мактабга кирганимнинг биринчи йилидаёқ, — деб эслаган эди у кейинчалик, — икки синф ўтишга тўғри келди. 1913 йилда «Хоний» ва 1914 йилда «Наъмуна» мактабининг 5-синфини битиргач, Наманганга муаллим бўлиб кетдим. Февраль инқилобидан сўнгра ўқиш учун Озарбайжонга кетдим»¹.

Абдуваҳоб Муродий Бокудан ўқишни тугатиб қайтгач, Тошкентдаги янги усул мактабларида муаллимлик фаолияти билан шуғулланади. Айти пайтда ўз даврининг илғор маърифатпарварлари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимий ва бошқаларнинг педагогик тажрибаларини ўрганади. У Туркистон ва Озарбайжондаги мактаб ва маориф ишлари билангина қизиқиб қолмай, ўзбек, татар, озарбайжон матбуоти, адабиёти ва театри янгиликлари билан танишиб боради; Боку, Оренбург, Самарқанд, Фарғона шаҳарларида нашр этилган газета ва журналларда Туркистон хотин-қизларининг аҳволи², уларнинг маданий-маърифий тарбияси ва бу масаланинг миллатнинг келгуси истиқболи учун аҳамияти, шунингдек,

¹ Қарағ: Биринчи дипломли агроном. - «Ер юзи» журнали, 1926 йил, 11-сон.

² Қарағ: Туркистонда хонимлар. - «Шўро» журнали (Орсибург). 1925 йил, 21-сон.

чекка вилоятларда театрга, жумладан, Наманганда саҳналаштирилган ўзбек тўйларидаги исрофгарчиликни танқид қилувчи пьесалар (Ҳожи Муиннинг «Тўй» пьесаси) га бўлган оммавий қизиқиш¹ ва бошқалар ҳақида мақола ҳамда хабарлар эълон қилади.

Февраль инқилоби ва Октябрь тўнтаришидан кейин у бир неча муддат ўқитувчи бўлиб ишлайди ва ўзининг илмга чанқоқлиги сабабли 1921 йили Германияга ўқишга бориб, Берлин Қишлоқ хўжалиги академиясига киради. Лекин у ерда дастлаб моддий қийинчиликларни бошидан кечиради.

«Шу чоқ, — деб ёзган эди у таржимаи ҳолида, — Бухоро ва Туркистон талабалари етиб келадилар. Шу талаба ўртоқларимнинг ёрдами ва ўртоқ Икромовнинг Москвадаги талабалардан йиғиб юборган кўмаги ва Тошкентда менинг фойдамга қўйилган театрдан тушган ақча билан яшадим. Фитрат маориф комиссари бўлганида Бухоро ҳукумати таъминотига олиндим... 1925 йил ноябрида мактабни битирдим. Германиянинг турли ерларида тажрибаларда бўлгач, 1926 йилнинг ёз мавсумида Ўзбекистон ҳукумати томонидан Миср зироати ва, айниқса, пахта ишларини текшириш учун Мисрга юборилдим... 4 ойга қадар немислар томонидан таъсис қилинган Янги жинс пахта етиштириш институтида ишлаб, Германияга ва ундан Ўзбекистонга қайтдим... Бу кунги биргина амалим эса Европадан келтирган маълумотимни ўзбек деҳқони билан ўртоқлашмоқ ва Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг кўтарилиши учун қолган умримни шу йўлда ўткармоқдир»².

Шундай қилиб, А.Муродий хориждаги биринчи кунларидан бошлаб Германиядаги Қишлоқ хўжалик академиясида ўқиш ва шу соҳа бўйича у ердаги илғор тажрибаларни ўрганиш билан машғул бўлади. Айни вақтда жонажон ватани билан алоқасини узмайди, Туркистонда Германияга талабалар юбориш ташаббусининг бошланиши ва шу мақсадда Тошкентда «Кўмак» жамияти (уюшмаси) нинг ташкил этилиши ҳақидаги хабарни қувонч билан кутиб олади. У бу ташаббуснинг аҳамияти ва немис илм-фанининг Туркистоннинг келгуси истиқболи учун муҳим аҳамиятга

¹ Қаранг: Наманганда ўзбекча театр. - «Садои Фарғона», 1914 йил 30 сентябрь.

² Биринчи дипломли агроном. - «Ер юзи» журнали, 1926 йил, 11-сон, 10-бет.

эгаллиги ҳақида Тошкентда чиқиб турган «Қизил байроқ» газетасининг 1922 йил 29 июль ва 10 август сонларида эълон қилган «Германиядан хат»ларида бундай деб ёзади:

«Тошкентдан келган бир хатда Европага талаба юбормоқ учун зиёлиларнинг бир уюшмаси тузилганлигини ўқиб, теримга сиғмайдиган даражада севиндим. Бир йилдирким, Европада яшамоқдаман. Илм-маърифатда Европанинг биринчи бўлган Германия дорилфунунларида бутун дунёдан, ҳатто татарлардан ўнлаб, турклардан эса минглаб талабалар бўлгани ҳолда бизнинг Туркистондан менадан бошқа талаба бўлмаслиги юрагимни парчаламоқда, бошқаларга ҳасад сезгисини уйғотмоқда эди. Мана, сизларнинг бу хайрли, муборак ташаббусингиз йиллардан бери кулмаган кўнглимни кулдирди ва руҳимга жон берди. Сиз ҳам жон ўртоқларимнинг вазифаси Туркистондан талаба юбормоқлик эса, у талабаларни етиштирмоқ ва бу ердан сизга лозим бўлган маълумотларни бермоқ, албатта, менинг вазифамдир...

Фақат маорифда, илмда бугун немислар бутун Европада устоз ҳисобланадилар. Немисларнинг олий мактабларида юзлаб америкалик, француз ва инглизларнинг бўлишини ва бу ерга муҳандис тайёрламоқ учун бирмунча ҳайъатларнинг келиши менинг бу даъвоимни исбот этар.

Сўнгра бошқа Европа давлатларига қараганда энг яқини ҳам шудир. Шўролар ҳукуматининг Германия билан яхши алоқада бўлиши ва Германия билан шўролар Россияси орасидаги мувофиқлар яна бизни Германияга тортар. Шу сабабларга кўра, Европага юборилатурган талабаларни энг аввал Германияга юборилмоғи ҳар тўғридан ақлга мувофиқдир. Бунга мувофиқ бўлмоқ ҳам унча қийин эмас. Бизнинг ўз тилагимиз ва шўролар ҳукуматининг бу кунги сиёсати ҳам бу фикрга тўғри келади».

Шу хатдан кейин Тошкентдаги маориф ва маданиятнинг бир гуруҳ ходимлари ташаббуси билан Абдуваҳоб Муродийга кўмак уюштирилди, бунда, айниқса, миллий истиқлолимизнинг фидойилари бўлган илғор маърифатпарваримиздан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), Саидносир Миржалилов, Шокиржон Раҳимий ва бошқалар шахсий пулларидан ёрдам

кўрсатадилар. Бундан ташқари, мазкур ташаббускор гуруҳ 20 декабрда бир адабий кеча уюштириб, ундан тушган 75 минг сўм пулни ҳам юборади. Бундан чексиз қувонган Абдуваҳоб Муродий у ерларда фақат ўқиш ва иш билангина чекланиб қолмай, маданий-маърифий ҳаётда ҳам фаол қатнашади.

1925 йилнинг сўнгги ойларида Берлинда Ўзбекистон кунлари нишонланади. А.Муродий ушбу маросимда иштирок этиш учун Ўзбекистондан келган машҳур ҳофиз Муҳиддин қори Ёқубов ва халқ маориф комиссарлиги вакили Мажид Қодирий билан учрашиб, улар билан мулоқотда бўлади. Республикамиз тузилган куннинг бир йиллигига бағишланган тантанали кечада туркистонлик талабалар А.Муродий бошчилигида Фулом Зафарийнинг «Эрк болалари» асарини саҳналаштириб, намойиш этадилар. Шу кечада А.Муродий Берлинда пахтачилик соҳасида олган билими ва олиб бораётган илмий изланишлари ҳамда тажрибалари борасида маъруза ҳам қилади¹. Бу маъруза кейинчалик «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бир неча сонларида босилади. Унда пахтанинг дунё халқлари ҳаётида тутган муҳим ўрни, унинг дастлабки ватани Шарқ бўлса-да, кейинчалик Европага ҳам тарқалганлиги, тараққий этган Европа мамлакатлари, айниқса, Англия, Германия, Америкада экиш ва териш ишларидаги янгилик ва ихтиролар, Туркистоннинг бу соҳаларда ҳали орқада эканлиги, ватандошларимизнинг улар таржибасини ўрганишининг аҳамияти ва бошқа муҳим масалалар ҳақида фикр юртади.

«Биз, туркистонликлар, — деб ёзади у, - ватанимиз зироат мамлакати бугун ҳолда ерни ишлашимиз эски замоннинг ихтироси бўлган оочга ёлишиб қолган, аммо европоликлар бўлак жиҳатдан тараққий этганларидек, зироатда ҳам илгари кетиб, бир неча юз турли от машиналари, ўт машиналари, буғ машиналари ихтиро қилиб, деҳқончиликни шул даражада енгил ҳолга келтирганларки, бу қўш ҳайдовчи автомобиль устида ўлтирган ҳеч бир азоб чекмасдан бутун ерни ҳозирлайдир, экадир, ўрадир. Хирмондаги ишларни ҳам автомобиль ичида ўлтириб бажарадир.

¹ Бу ҳақда қаранг: Муродий А. Берлинда Ўзбекистон жумҳуриятининг бир йиллиги байрами, «Қизил Ўзбекистон», 1926 йил, 7 январь.

Ҳозирги кунда янги зироатнинг энг муҳим вазифаси экиннинг ҳосилотини орттириш баробарида ҳаражатларини камайтириш, ишларнинг заҳматини камайтириш ва бутун оғирлиқни темир устига юклашдир. «Ўзи арзон бўлсун, аммо жуда яхши», - деганда ҳар ким куладир. Лекин Европа маданияти кулиб турмасдан, бунинг чорасини қидирган. Мисол учун 23-нчи йилда Олмонияда ихтиро қилинган «Зимин» машинасига тўхтаб ўтамиз. Бу машина ер ишларида ишламоқда бўлган бутун машиналарнинг энг биринчиси бўлиб, ҳар жиҳатдан фойдалидир. Бу машина керосин ёхуд бензин билан ишлаб, ер ҳайдашда тупроқни экиш учун тамом бир тайёр ҳолга келтирадурки, янадан тупроқни майдалаш, текислаш каби муомилага эҳтиёж қолмаганидек, бўлак йўл билан тупроқни бу машина каби майдалаш, аралаштириш ҳеч-да мумкин эмас; демак, бу машина ерни ҳайдаш, аралаштириш, текислаш каби бутун ишларни бира тўла бажарадир. Янада сувни ва табиий гўнгни ақл ҳайратда қоладурган даражада аралаштириб, зироат ҳосилотини орттирадир. Ёнғинга бўлак асбоблар тақиб, ўриш, йиғиш ва хирмон ишларига ҳам ярайдир...»¹

Абдуваҳоб Муродий ватани Ўзбекистонга қайтгач, Шредер номидаги Боғдорчилик илмий-текшириш институтида директор муовини, шунингдек, Ўрта Осиё Давлат университети қишлоқ хўжалик факультетида ўқитувчи бўлиб ишлай бошлайди. Республика қишлоқ хўжалиги, айниқса, пахтачилик, мевачилик ва чорвачилик соҳалари бўйича амалий ва илмий ишларни йўлга қўйиш, бу соҳаларда маҳаллий кадрларни тайёрлаш ишларига фаол киришиб кетади. Ўрта Осиё Давлат университетининг профессори П.А.Баранов таҳрири остида чиққан Ўрта Осиё Давлат университети Бюллетенининг 1929 йилги 18-сонида берилган: «Новые профессеры-преподователи САГУ за 1928/29 учебный год (на 1 июня 1929 г.): утверждены по Сред. Азиат. Гос. Университету следующ. лица» («1928/29 ўҳув йилидаги САГУнинг янги профессор-ўқитувчилари (1929 й. 1 июнига қадар): Ўрта Осиё Дав. Университети бўйича қуйидаги шахслар тасдиқландилар») деган эълондан маълум бўлишича,

¹ Бутун дунё пахтачилиги (Берлин Олий зироат мактабининг тамом қилган туркистонлик Абдуваҳоб Муроднинг Берлинда Туркистон талабаларига ўқиган рефератидан олинди). - «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1925 йил 11 октябрь.

Абдуваҳоб Муродий шу вақтда мазкур дорилфунуннинг қишлоқ хўжалик факультетида илмий ходим вазифасида ҳам хизматда бўлган. У билан бирга шу йилларда ўзбеклардан шарқшунос Абдужабборов, қозоқлардан машҳур адиб Мухтор Аvezов, руслардан таниқли туркийшунос олим академик Боровковлар ҳам шарқ факультетининг туркийшунослик бўлимида бир даврда илмий ходим сифатида қолдирилган эдилар. Тарихчи ва элшунос олим Абдурашид Бойтуллаевнинг 1983 йил кузида академик Аҳрор Музаффаров билан бўлган бир суҳбатида ҳам шу даврда Ўзбекистон инпрос'ининг охирги курсларида унинг ўзи ҳам Абдуваҳоб Муродий қўлида таҳсил кўрганлигини айтган.

«Абдуваҳоб Муродий, - деб хотирлаган экан Аҳрор ака А.Бойтуллаев билан ўша суҳбати чоғида, - ўта ўқимишли, зиёли ва маданиятли бир киши эдилар. У киши бизларга бир неча бор биология ва қишлоқ хўжалик фанлари бўйича мароқли ва чуқур мазмунли маърузалар қилган эдилар. Абдуваҳоб ака, ҳақиқатан ҳам, Германияда зироатчилик бўйича олган чуқур илм-урфонларини бизларга синдирибгина қолмай, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини илмий ва амалий жиҳатдан ривожлантиришга ҳам астойдил бел боғлаган улуг бир инсон эдилар. Лекин ўша даврларда республикамизда ўсиб келаётган ёш иқтидорли миллий кадрларга нисбатан муносабат ўзгарди, кейинчалик у кишининг олдида ҳам турли тўсиқ ва ғовлар тобора кучая бошлади».

Ушбу сатрлар муаллифи Берлиндаги мазкур қишлоқ хўжалик академиясида ўқиган ва 1937 йилда сталинча қатағон қурбони бўлган Солиҳ Муҳаммаднинг укаси марҳум Мансур Муҳамедов билан 90-йилларнинг бошларида бўлган суҳбатлардан бирида Мансур ака Абдуваҳоб Муродий номини фахр билан тилга олган, унинг Германияда ўқиб келган акаси Солиҳ Муҳаммад билан яқин дўст бўлгани, у билан бирга Ўзбекистонда пахта уруғи ва унинг янги навлари устида бирга илмий иш бошлагани, республикамиздаги рус олими академик Канаш билан ҳамкорликлари ҳақида, шунингдек, унинг пахтачилик соҳасида Европадан олиб қайтган билимини ўз ватанида муваффақият билан ҳаётга татбиқ қила бошлагани ҳақида сўзлаган эди.

¹ Инпрос – тўлиқ ўрта мактаб даражасидаги миориф институти.

Марҳум маориф фахрийси Рукнутдин ота Муҳамедовнинг биз билан суҳбатларида айтишларича, Абдуваҳоб Муродий тахминан 1897-1898 йилларда Тошкентда уларга қўшни бўлган 1-Эгарчи маҳалласида туғилган экан.

«Мен 1916-1917 йилларда Тошкентдаги «Ҳаёт» мактабида ўқиб юрган йилларимда, - деган эди у, - Абдуваҳоб Муродий шу мактабда муаллимлик қилиш билан бирга маориф ва маданиятимизни ривожлантириш ишларида фаол ишлади. Кейинчалик эшитишимизга қараганда, Тошкентдаги афғон консулхонаси орқали Германияга ўқишга кетган. 1927-1928 йилларда Германиядан ўқишни битириб келгач, унинг тоғалари Баланд масжиддан ҳовли ҳам олиб беришган. Унинг немис хотини, бир боласи бор эди. Ҳатто Эшонхўжа тоғаси қизлари Маъмурани немисчага ўргансин, деб улар тарбиясига берган эдилар. Хотини ҳам ўзбекчани ўрганиб, қариндошлар билан ўзбекча муомалада бўларди. Муродийнинг ўзи эса Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни қишлоқ хўжалик факультетида ҳамда Шредер номидаги боғдорчилик илмий-текшириш институтида ишлаган ва ўта маданиятли ва маърифатли киши бўлган. Баъзан бизга ва биз билан бир қадар яқинлиги бўлган ўша даврнинг илғор маърифатпарварларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхоновга учраб, иш жойларида негадир унга нисбатан аллақандай тўсиқ-таъқиблик, шубҳа ва ҳужумлар кучаяётганлигини айтганларини эслайман.

Кўп ўтмай, Абдуваҳоб Муродийнинг қамалганлигини, немис хотинининг эса эрини қамоқдан қутқариш имкониятини тополмай, боласи билан Германияга кетиб қолганлигини эшитдик. Лекин ҳанузгача Абдуваҳоб Муродийнинг қандай айб билан қамалганлиги, қачон ва қаерда вафот этганлиги ва оила аъзоларининг сўнгги тақдирлари нима бўлганлигини билмаймиз»¹.

Бу мақола ва хотиралардан гарчи Абдуваҳоб Муродийнинг 1917 йил Февраль инқилобигача ва ундан кейинги ҳаёти ва фаолияти, Германияга ўқишга кетгани ва у ердан келгани, оилавий аҳволи ва сўнгги иш жойлари,

¹ Рукнутдин ота Муҳамедов билан 1989 йил 25 ноябрдаги шахсий суҳбатимиздан. Ота кўп йиллар Тошкентдаги 45-мактабда муаллимлик қилиб, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин бир неча йил яшаб, Паркентдаги ўзи турган ҳовлида вафот этган.

тақдири ҳақида бирмунча тасаввурга эга бўлган бўлсак-да, улар ҳали аниқ фактлар асосида аниқланиши, исботланиши талаб қилинади. Шунинг учун ҳам биз Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин унутилган маърифат дарғалари ва истиқлол фидойилари ҳаёти ва тақдири билан қизиқа бошладик. Шу масала юзасидан республика Миллий хавфсизлик хизматига мурожаат этиб, мазкур муассаса архивидаги мустамлакачилик даври қурбонларидан бири бўлган Абдуваҳоб Муродийга оид тергов материалларни суриштирдик. Улар бизга ҳозирча Абдуваҳоб Муродийнинг махсус жинойий-архив иши бўлмаса-да, 20-йиллар охири - 30-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда советларга қарши аксилинқилобий фаолиятда айбланган бир гуруҳ зиёлилар, жумладан, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов ва бошқалар юзасидан олиб борилган тергов материаллари орасида улар билан олдинма-кейин ҳибсга олинган Абдуваҳоб Муродийга оид тергов материалларининг ҳам сақланаётганлигини айтдилар ва бизга ушбу ҳужжатлар билан батафсил танишиш имкониятини бердилар.

Камина шу бир неча жилдлик тергов материалларини варақлар эканман, уларнинг турли саҳифаларида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Салимхон Тиллахонов, Нажмиддин Шераҳмад ўғли каби миллий истиқлол фидойилари ва бошқа шахсларнинг Абдуваҳоб Муродий билан турли даврдаги муносабатлари, шунингдек, Абдуваҳоб Муродийнинг таржимаи ҳоли, «миллий иттиҳодчилар» билан алоқаси, Германияга ўқишга бориши, Туркистондан ёрдам олиши, хориждаги ижтимоий-сиёсий муҳит ва бошқа масалалар ҳақида жуда муҳим фактик материаллар, фикр ва мулоҳазаларга дуч келдим. Бу тергов материаллари орасида Абдуваҳоб Муродийнинг терговчиларнинг турли саволларига ўз қўли билан араб ёзувидаги ўзбек тилида ёзган жавоблари ва бу жавобларнинг рус тилига таржималари ҳам бор эди. Абдуваҳоб Муродийнинг маҳбуслик анкетасидаги биографик маълумотлар билан танишиш биз учун, айниқса, кутилмаган бахтли ҳодиса бўлди. Абдуваҳоб Муродийнинг анкета саволларига ўз қўли билан ёзган жавобларига қараганда, у 1901 йил 29 майда Тошкентнинг Эски шаҳар 1-Эгарчи маҳалласида туғилган, миллати ўзбек, Берлин олий

зироат академиясини битирган. Хотинининг исми Мартава бўлиб, 24 ёшда, медицина ҳамшираси бўлган. Онаси Хайриниса 55 ёшда, қизи Марям 2 ёшда, укаси Абдуқодир (ишчи) 22 ёшда, синглиси (ўқувчи) 13 ёшда бўлганлар. Ўзи инқилобгача мактабда ўқиб, 1917-1919 йилларда муаллимлик қилган. 1919-1920 йилларда Афғонистонда, 1921-1926 йилларда Берлинда, 1926 йилда Мисрда (амалиётда) бўлган, 1927 йилдан Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тажриба станциясида ишлаган ва қамоққа олингунига қадар тажриба станциясининг Тошкент тумани Аччи овулидаги уйларида яшаган. 1930 йил 25 апрелда ОГПУ томонидан қамоққа олинган. У ҳибсга олинган кунидеъ маҳбуслик анкетасини тўлдириб, анкетанинг охириги саҳифасига «А.Мурод» деб имзо чеккан.

Шундан кейин бир неча ой давом этган тергов жараёнида Абдуваҳоб Муродий анкета савол-жавобларида ўз аксини топган масалаларни батафсил изоҳлаб, ўзининг ҳаётий йўли ва фаолиятига ойдинлик киритувчи маълумотларни берганлигини кўраимиз.

Абдуваҳоб Муродий 1930 йил 2 июлдаги тергов саволларига берган жавобида Германияга қандай маблағлар ҳисобига ўқишга кетгани ва бу борада унга ёрдам қилган кишилар ҳақида сўзлаб бундай дейди:

«...1919 йилда Ўзбекистондан жўнаб кетдим. Ўзбекистондан жўнаб кетишга биринчиси Туркияда маълумот олиш иштиёқи бўлса, бошқа сабаби Ҳайдар Шавқий билан келишмовчилигимиз бўлди. Биз тўғри Туркияга қараб йўл олдик. Лекин йўл тополмай, Афғонистон территориясига ўтишга мажбур бўлдик. Афғонлар бизни Мозори Шарифда 3 ой ушлаб, Кобулга жўнатдилар. Бу ерда 1919 йилдан то 1920 йилгача қийин аҳволда яшадик. 1920 йилда Афғонистонга Жамол пошо ва М.Бузруклар келишди. М.Бузрук¹ норасмий ташкилот томонидан Жамол пошога ҳамроҳ сифатида жўнатилган эди.

1921 йил июлида Германияга етиб келдим. Бу вақтда ҳали Берлинда ўзбек, қozoқ ва татар муҳожирлари йўқ эди.

¹ Мидн Бузрук Солиқов - 20-йилларда Истанбулда ўқиб, 1927-1934 йилларда аввал Ўрта Осие Давлат университетида, сўнгра 1934 йилдан Ўзбекистон Фанлар Комитети қошидаги Тил ва адабиёт институтида ишлаган ялдиётшунос, фольклоршунос ва театр тарихчиси. 1937 йилда қатғон этилган.

Улар келганидан сўнг Берлиндаги Шарқ клубига бордим. Клубдаги яқин танишларимдан (бири) Сурия инқилобчиларининг бошлиғи Арсон ва (бошқаси) Европадаги триополлик инқилобчилар вакили Холид Гарчинбеклар эдилар... Туркистон ва Бухородан талабаларнинг Германияга келишлари билан улар турли тарафлардан тўплана бошладилар. Дастлаб Идрисий атрофида Аёз Исҳоқов, Ф.Тўқторов, Садри Мақсудийлар йиғила бошлади...»

Абдуваҳоб Муродий 1930 йил 3 июль куни ГПУ ходимларидан бирининг қандай маблағ ҳисобига Германияга ўқишга кетганлиги ҳақидаги сўроқларига жавоб берар экан, бу масалада унга дастлаб Акмал Икромов, сўнгра Жамол пошонинг моддий ва маънавий ёрдам кўрсатганини айтади.

«1919 йили, - дейди у, - Тошкентдан жўнаб кетгунимга қадар Шаҳар мусулмон муаллимлари уюшмасида ишладим. Уюшмамиз хазиначиси Акмал Икромов эди. Жўнашдан олдин пул сўраб, Икромовга хат ёздим. Ҳозир қанчалиги эсимда йўқ, лекин муаллимлар уюшмасидан пул олдим... Туркияга Кобулдан Кушқига келаётганмизда Ҳирот яқинида Жамол пошони учратдик. Жамол пошо ҳаммамизни Кобулга олиб борди ва биз у ерда 3 ойча яшадик. Мен шу вақт ичида Жамол пошо билан яқинлашдим.

Кунлардан бир кун унга Туркияга ўқишга боришимни айтдим. Лекин у менга Берлинга ўқишга боришни маслаҳат берди. Моддий ёрдам кўрсатишини айтди. Йўлга 100 та олтин танга бериб, менга Москва орқали кетишни маслаҳат қилди. Шу бир вақтнинг ўзида ўртоқ Сурец ва Карахан номига хат ҳам ёзиб берди. Анвар пошо ҳам хат ёзиб берди. Анвар пошо номидан Берлинга 2 та хат олиб бордим. Бири унинг рафиқасига, иккинчиси Жамол Азизбек номига эди. Хатларнинг мазмунидан хабарим йўқ».

1930 йил 15 сентябрда бўлиб ўтган тергов кўрғазмасида Абдуваҳоб Муродий ўша даврда Европада ўқиган туркистонлик талабалар олдида турган асосий вазифаларни сўзлаб беради. Ўзининг ва бошқа талабаларнинг олдида турган асосий вазифа Германиядаги саноат ва зироат ўқув юртларидаги илмий-назарий билимларни эгаллаш ва амалий тажрибаларни ўрганиш асосида Ўрта Осиё республикалари

учун муҳим аҳамиятга эга бўлган маҳаллий саноат ва қишлоқ хўжалиги учун малакали кадрлар бўлиб етишиш эканлигини айтади. У мазкур соҳалар бўйича миллий атамалар (терминлар) луғатини тайёрлаш бобида олиб борган ишлари тўғрисида ҳам тўхтаб, бундай дейди:

«Европада таълим олган ҳар бир мутахассис олдида иккита вазифа турарди. Биринчидан, у бевосита ишлаб чиқаришда ишлаши ва ўз амалий билимларини такомиллаштириш керак эди. Иккинчидан, албатта, бирорта ўрта техника ўқув юртида дарс бериши ва шу йўл билан ўз раҳбарликларида келгусида ўзларининг ёрдамчилари бўладиган техник кадрларни тайёрлашлари зарур эди. Демак, Европада ўқиётган талабалар, ўз мутахассисликларидан келиб чиқиб, саноат корхоналари ва қишлоқ хўжаликлари учун миллий руҳдаги техника кадрларини тайёрлаш вазифасини олган эдилар. Шунинг учун ҳам улар фақат ўқув юртидаги дарслар билангина чекланиб қолмай, ўзларининг касбларига алоқадор бўлган немис махсус мактабларини ҳам ўргандилар. Шу мақсадда экскурсиялар уюштирдилар. Масалан, мен Германиядаги кўплаб қишлоқ хўжалик ўқув юртларига қатнаб, бой материал тўплادим. Талабалар янгитдан туғилаётган ўзбек саноати ва саноат ўқув юртлари учун миллий атамаларни ишлаб чиқишга бўлган ҳаддан ташқари катта эҳтиёжни ҳисобга олиб, маълум даражада тил ўрганиш билан шуғулландилар. Ҳар бир мутахассисга (яъни талабага – муҳ.) ўз соҳаси бўйича миллий атамаларни ишлаб чиқиш (вазифаси) топширилган, бунинг учун ҳатто «Техник атамалар ташкилоти» номли кичик бир уюшма ҳам тузилган эди. Бу ғояларнинг амалга оширилганини кўрсатиш мақсадида мен иш вақтида ҳатто тракторнинг энг майда қисмларигача бўлган ўзбекча номларини ишлаб чиққан эдим. Мазкур кичик иш ҳамма ўртоқларни (айниқса, қишлоқ хўжалиги соҳасидагиларни) қаноатлантирди. Европадаги талабалар ўзларини ўзбек маҳаллий саноатининг асосий кадрлари ҳисоблашар ва шунинг учун ҳам жиддий ва пухта иш олиб борар эдилар».

Туркистонлик талабалар Германияда таҳсил олган йилларда совет давлати Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда мустамлакачилик сиёсатини ўрнатиб, хоҳлаган

ишини қилаётган, аҳолига нисбатан ўтказилаётган жабр-зулм эса кундан-кунга ошиб бораётган эди. Шунинг учун ҳам талабалар она-юртларидан келаётган ҳар бир хабарни, Германиядаги муҳожирот газеталарида эълон қилинган ҳар бир материални диққат ва ҳаяжон билан кузатиб борар ва шу асосда уларнинг сиёсий дунёқарашлари шаклланмоқда эди. Тўғри, бу хабарларнинг маълум бир қисми кейинчалик нотўғри бўлиб чиққан. Лекин, масалан, талабаларнинг Германияга ўқишга боришига кўмаклашган Фитратнинг қамалганлиги тўғрисидаги хабар уларга қаттиқ таъсир кўрсатади.

«1927 йили, - дейди А.Муродий давом этиб, - Фитрат қамалди, деган хабар борди. Албатта, бундай хабарларнинг барчаси талабаларга, Саттор Жаббор, Вали Қаюм, Тўлаган Мўмин каби Фитратнинг шогирдлари ва бутун дўстларига анча ёмон таъсир қилди. Фақат Ўзбекистонга бориб келган бир туркман ва Темирбек Казбековларгина бу каби миш-миш хабарларнинг асоссизлигини тасдиқлашди. Германиядаги кўпгина талабалар фашизмнинг тор миллатчилиги ё бўлмаса телба-тескари хатти-ҳаракатларга гирифтор эди. Чунки, олий ўқув юрти талабалари ва профессорларининг ўзлари кўпинча миллатчилик оқимининг мухлислари бўлиб, сўнггилари бўлса, талабаларни ҳамма ерда, бутун дунёда «Германия, Германия!» деган шиорлар руҳида тарбияларди. Бу оқим таъсиридан талабалар ҳам четда қолмас эдилар...

Германиянинг Рур вилоятини французлар босиб олган вақтда немислар кумушранг кўйлақда, кўзлари боғлиқ, сочлари ёйилиб Бисмарк қабри олдида тиз чўкиб: «Қачон келасан?» деб мурожаат қилаётган бир қизнинг (қиз тасвирида Германия кўзда тутилган) тасвирини чиқарган эдилар. Бутун талабаларимиз немисларга тақлид қилиб, ундан биттадан нусха олдилар. Ўзини сўнг(ги советпарвар) ҳисоблаб юрган Саттор Жаббор ҳатто ушбу немис сурати билан Фитратнинг «Темир сағанаси» орасида жуда ўхшашлик кўриб, Фитратнинг тасвирига ҳайрон қолди. Баъзи талабалар ҳатто Бисмарк қабри ўрнига Темирнинг қабри туширилган суратларни заказ қилишни ҳам ўйлай бошладилар.

Бундан ташқари, 1922 йилдан кейин Германияга борган талабаларнинг Ўзбекистондаги аҳвол 1918-1919 йиллардагидан ўзгаргани йўқ, деган гаплари ҳам уларнинг ғоявий жиҳатдан миллий лагерда қолишига сабаб бўлган эди. Чунки, 1918-1919 йиллардаги миллий адоват, партия ниқобидаги айрим миллатчилар томонидан Фарғонада тўкилган бегуноҳ қонлар, бутун ёшлар каби, менга ҳам қаттиқ таъсир қилган эди. Шу тассуротлар таъсири остида бизнинг бутун мақсадимиз Туркистонни озод қилиш учун курашга қаратилган эди. Фақат Темирбек ва бир туркман талабасининг келтирган хабаригина мендаги аввалги кескин таассуротни юмшатиб, Ўзбекистонга келиб, ҳамма нарсани ўз кўзим билан кўриш истагини туғдирди».

Абдуваҳоб Муродий Ўзбекистонга қайтгач, Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев унга Ер ишлари халқ комиссарлиги ёки Ўлка ер-сув бошқармасида ишлашни таклиф қилганлар, Ҳожибоев эса, унинг шахсий истагига кўра, Тошкент вилоятидаги Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тажриба станциясига директор ёрдамчиси қилиб тайинлайди. Бу ерда эса, тажриба станцияси директори профессор Р.Р.Шредерни истисно қилганда, Харьков ва Галатковский каби бошлиқлар станцияни ўзларининг шахсий томорқаларига айлантириб олиб, бирор маҳаллий кадрни ёки ер тилини биладиган бирор бобо деҳқонни бу ерга яқинлаштирмас, шунинг учун ҳам станция кўп йиллардан буён мавжуд бўлишига қарамай, атрофдаги деҳқонлар ундан беҳабар эдилар. Бошқача айтганда, шу даврда Ўзбекистоннинг барча масъул идоралари ва «ёғлиқ» корхоналарига ўрнашиб олган европаликлар бу ерда ҳам миллатчилик ва шовинизм уруғини сочган-сочаётган эдилар. Бунга қарши кураша олувчи бирор куч йўқ, борлари ҳам бўғиб ташланган эди.

Абдуваҳоб Муродий тажриба станциясига ишга келиши билан уларнинг нафақат ғаразли муносабати, балки амалий қарши хатти-ҳаракатларига ҳам дуч келади.

«Мен, - давом этади у, - Ўзбекистоннинг ҳеч бир ерида бу хавfli оқимга қарши шафқатсиз кураш ва чора кўришга киришилганини кўра олмадим. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда яшовчи европаликларнинг бир қисми ҳали ҳам аввалдан

ҳукмрон бўлган мутахассис ва чиновниклардан иборат бўлиб, улар ҳамма ерда эскича эътиқод билан курашадилар. Инқилобдан кейин Россиядаги қийин ҳаёт шароити туфайли бу ерга келган бошқалари ҳам ўзларининг ҳозирги аҳволларини узоқ вақт сақлаб туришлари учун аввалгилари йўлидан борадилар. Чунки, улар бу ерда ўзларига яқин ва таниш одамларни ўз атрофларига ишга жойлаштириб олган эдилар.

Бундай аҳвол, гарчи бундай қараганда, худди оддий бўлиб кўринса-да, ўзбек пролетар ёшларини жуда қаттиқ газабга келтиради. Яқинда бўлиб ўтган партия конференциясидан сўнг ГПУ томонидан миллий шовинизмга қарши ҳам шундай жиддий кураш олиб бориш бошланади, деб ўйлайман».

А.Муродий 1930 йил 17 июлда Москвада бўлган бошқа бир тергов жараёнида терговчи саволига жавоб берар экан, унда гўё хорижга қочиб кетиш режаси бўлганлиги ҳақидаги тўхматларнинг, хуфяномаларнинг мутлақо асоссизлигини исботлаб, ҳеч қачон хорижга қочиб кетиш истагида бўлмаганини айтади ва ҳатто 1929 йил 6 ноябрда Тошкентда собиқ «иттиҳодчилар» Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар қамалганидан сўнг ҳам ҳеч ерга кетмай, қамалиш соатларини кутиб турганлиги ва буни ўйлаб, бола-чақаларини кўчада қаровсиз қолиб кетиш хавфидан қутқариш учун Тошкентдаги бир ҳовлини бир йилга ижарага олганини, борди-ю қамалмай ва отилмай қолса, социализм қурилиши йўлида хизмат қилиш ва ўз ватанида ўлиш мақсади билан яшаганини баён қилади.

20-йилларда Германияда ўқиб, 1927 йили Ўзбекистонда қамоққа олинган Насриддин Шераҳмедовнинг тергов ҳужжатлари орасида Абдуваҳоб Муродийни Европада билмаган киши йўқлиги, унинг Англия, Афғонистон, Эрон элчихоналари ва немисларнинг юқори лавозимдаги кишилари билан ҳам яқин муносабатда бўлганлиги ва улардан нима илтимос қилса, улар Муродийга ёрдам берганлари ҳақида маълумот бор. Мазкур ҳужжатларнинг бошқа бирида қайд қилинишича, Абдуваҳоб Муродий Германиядаги талабаларимиз аҳволини назорат қилувчи бошлиқ сифатида улар орасида бўлиб, Ўрта Осиёдаги халқларнинг турмуш

аҳволини танқид қилиб, унга, яъни Насриддин Шераҳмедовга келажакда ватанимизда Германия типигаги давлатни қуришимиз кераклигини, олмон муаллимларининг миллий техника таълими жиҳатидан бутун дунёга машҳурлигини айтган, «Демак, сизлар ҳам шундай немислар муҳитида тарбияланиб, таълим олаётган экансизлар, бунинг сизларнинг истиқболларингиз учун қанчалик муҳимлиги ўз-ўзидан аёндыр», деган.

Насриддиннинг акаси Нажмиддин Шераҳмедов ҳам укасининг Абдуваҳоб Муродий ҳақидаги фикрларига яқин бўлган гапларни айтади. У 1929 йилда 1 декабрда бўлиб ўтган тергов вақтида А.Муродийнинг 1927 йили Мунаввар қори номига ёзган хатининг мазмунини шарҳлаб, унда Муродий Европанинг, айниқса, Германиянинг Туркистонга катта аҳамият бераётганини, хорижда талабаларни ўқитишдан мақсад фақат 1-2 тоғ муҳандисини етказиш билан чекланмаслик, балки бутун эътиборни халқнинг ҳозирги қашшоқ аҳволидан қутқариш, унинг бойиши учун зарур бўлган барча иқтисодий ресурсларни аста-секин ўргана бориш каби муҳим иқтисодий масалаларга қаратишни маслаҳат берганини айтади. Нажмиддин Шераҳмедовнинг айтишича, А.Муродий 1-2 яҳудийнинг фақат Туркистондагина эмас, бугун Россияда қандай роль ўйнаётганлиги бизга маълум бўлиши керак, деган. У А.Муродийнинг Насриддин тўғрисида бирорта немис билан гаплашгани, агар у иқтисодий масалаларда қобилиятини кўрсатса, ўша немис ҳатто уни 1 йилга Америкага тажриба олиш учун юборишга ҳам тайёр эканини айтган.

Салимхон Тиллахоновнинг 1930 йил 28 июндаги терговда берган кўрсатмасидан маълум бўлишича, Абдуваҳоб Муродий Берлиндан қайтгач, унга Марям Султонмуродова тўғрисида сўзлаб, уни ОГПУга чақирганлари ва унинг бундан ниҳоятда безовта бўлаётганини, унинг хорижда босилган бир мақоласи тўғрисида суриштиришгани маълум қилган, «ГПУ одамларни ҳатто аёлларни ҳам қаттиқ кузатишга қарор қилишганга ўхшайди», деган.

Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзолари ҳақидаги «жинойт-архив иши»нинг сўнгги жилдида Салимхон Тиллахонов,

Убайдулла Хўжаев, Толибжон Мусабоев, Нажмиддин Шераҳмедов ва бошқаларнинг советларга қарши аксилинқилобий фаолият олиб борганлари учун отувга ёки турли муддатга қamoқ жазосига ҳукм қилинганлигини ўқиймиз. Шулар ичида Абдуваҳоб Муродий ҳам бўлиб, у ҳақда бундай ҳукм чиқарилган:

Утвержден:

гос. совет. юстиции 3 класса

Д. А. Усатов

25 апреля 1989 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Муради Абдуваҳоб (обвинительное дело № 670), 1901 г.р., агроном Узбекской СХ опытной станции г. Ташкента, маҳалля 1-Эгарчи, жена Мартавах, дочь - Марям, брат - Абдукадыр, сестра - Сахиба.

Арестован 25 апреля 1930 года. Обвинен в том, что является членом антисоветской контрреволюционной организации «Миллий истиклол», пропагандировал её взгляды. Находясь за рубежом, принял участие в работе антисоветской националистической организации.

Коллегией ОГПУ от 25 апреля 1931 года вынесено решение о расстреле Муради Абдуваҳоба с заменой заключение в концлагере сроком на 10 лет».

Шундан сўнг Абдуваҳоб Муродий ва унинг оила аъзоларининг тақдирлари нима бўлди? У жазо муддатни тугатиб қайтдимми ёки қайтмадимми? Қайтган бўлса, қачон, қаерда ва қандай вафот қилган? Унинг, оила аъзоларининг кейинги аҳволи қандай кечган?..

Афсуски, бундай саволларга мазкур архив ҳужжатларидан жавоб топа олмадик. Шунинг учун ҳам бундан бир неча йил илгари Абдуваҳоб Муродийнинг амакиси марҳум Усмонхўжа Тўхтаўжаевнинг ўгли, меҳнат фахрийси Эркин ака Усмонов билан учрашиб, шу масалалар билан қизиқдик.

Эркин аканинг айтишига қараганда, Абдуваҳоб Муродийнинг собиқ мактабдоши Лазиз Азиззода 1939 йилда

навбатдаги қамоқдан қайтгач, амакасининг тақдирини билиш учун Азизоданинг Тошкентнинг Зарқайнар маҳалласидаги уйига борган. Лазиз Азизода унга Абдуваҳоб Муродийни бир марта Узоқ Сибирда кўргани, унинг қийинчиликларга ўта чидамли бўлганини айтиб, ҳали ҳаёт бўлса керак, деб гумон билдирган. Бувимларнинг айгишларича, 1932 йил охирларида амакимнинг уйларига формасиз кишилар келиб, кундуз соат 2-3 ларда Марта келинойим билан Потье (ўзбекча исми Марям эди) деган қизларини олиб кетишган ва улар қайтиб келмаганлар. Уларни мамлакатдан чиқариб, юртларига жўнатишганми ёки қамаганларми, буни билмайман. Шундан сўнг домла Лазиз Азизоданинг олдига бориб, амаким Абдуваҳоб Муродий ҳақида яна суриштира бошладим. Бу сафар у киши бу ҳақда бошқа суриштириб овора бўлманг, ёш экансиз, ўзингизнинг ҳаётингизни хавф остига қўйманг, - дедилар. Шундан кейин амаким ва унинг оиласи ҳақида бирор одамга оғиз очиб суриштиришга ботинмай юрдим.

Абдуваҳоб Муродий, унинг хотини ва қизининг кейинги тақдирини бўйича олиб борган изланишларимиз ҳозирча бирор натижа бермай келмоқда. Шояд келажакда қатағон даври тарихига оид махфий архив ҳужжатларига кенг йўл очилиши билан мудҳиш даврнинг бу қурбони ҳақида ҳам янги маълумотлар юзага чиқса.

**Солиҳ Муҳаммад
(1902-1938)**

Туркистон ва Бухоро Халқ Совет Республикалари давлат раҳбарларидан Файзулла Хўжаев, Абдулла Раҳимбоев, Фитрат ва бошқаларнинг ташаббуслари билан 20-йилларнинг бошларида Россиянинг марказий шаҳарлари – Москва ва Ленинград, шунингдек, Туркиянинг Истанбул ва Измир, Германиянинг Берлин, Ҳайдельберг, Штутгарт, Бонн каби шаҳарларидаги машҳур дорилфунунлар, олий техника ва зироат академиялари, шунингдек, турли педагогика ўқув

юртлари, қизлар ҳамда эрлар гимназияларига талабалар юборила бошланди.

Германияга ўқишга юборилган талабаларнинг бир қисми кейинчалик ўқишни битириб, Ўзбекистонга қайтиб келди, кичик бир қисми эса баъзи бир сабаблар билан ватанларига қайтмай, Германияда, Туркияда қолиб кетди. Она-ватанларига қайтган талабалар 1937 йили, Сталин шахсига сиғиниш кучайган бир даврда чет эл разведкасининг жосуси, немис фашистларининг агенти, аллақандай советларга қарши ташкилотларнинг аъзолари деган тўхматдан иборат айб билан қатағон қилиндилар. Шулардан бири Германиянинг Штутгарт шаҳридаги Олий зироат (яъни қишлоқ хўжалиги) академиясида ўқиб келган ватандошимиз Солиҳ Муҳаммаддир.

Солиҳ Муҳаммад 1902 йили Тошкентда туғилиб, дастлаб эски мактабда, сўнг Кўкалдош мадрасаси ва рус-тузем мактабида ўқиди. 1918-1919 йилларда янги мактаблар учун муаллимлар тайёрлайдиган ўқитувчилар курсларида ўқиб, дастлаб шаҳардаги Форобий номидаги мактабда муаллим, кейинроқ Янги калон кўчасидаги мактабда мудир бўлиб ишлай бошлади.

1922 йилда Туркистон республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Абдулла Раҳимбоев уни ўз ҳузурига чақириб, бир гуруҳ талабалар билан Германияга ўқишга юборишни айтиб, унга Европанинг илғор фани ва техникасини, маориф ва маданият соҳасида эришган ютуқларини ўрганиб, Туркистоннинг иқтисодий-маданий тараққиёти учун бел боғлашни маслаҳат беради. Солиҳ Муҳаммад, кўпчилик ўртоқлари каби, бу таклифни жон-дилидан қабул қилади ва она юртининг келгуси истиқболи йўлида фидойи фарзанд бўлиб етишиш орзусида Германияга ўқишга кетади. У Германиянинг Штутгарт шаҳридаги Олий зироат академиясига кириб ўқийди, экинчилик, уруғчилик, пахтачиликни ривожлантириш бўйича Европа фан-техникаси эришган билим ва тажрибаларни пухта эгаллашга ҳаракат қилади.

Солиҳ Муҳаммад 1927 йили Тошкентга ёзги таътилга келади. Аммо унинг Германияга қайтиши ва ўқишни яқунлашига имкон берилмайди. Шундан кейин у

Самарқандга бориб, республика раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов ва Йўлдош Охунбобоевларнинг ҳузурида бўлиб, Зарафшон мавзесининг Каттақўрғон тумани яқинидаги уруғчилик илмий-тажриба станциясига йўлланма олади. У шу ерда бир оз ишлагач, 1928 йилнинг ўрталарида Самарқанддаги республика уруғчилик бошқармасига бошлиқ этиб тайинланади. 1931 йили республика пойтахти Тошкентга кўчиши муносабати билан у ҳам Тошкентга кўчиб келади ва 1934 йилгача бошқарма бошлиғи давозимида хизмат қилишда давом этади. Кейин Ўзбекистон пахтачилик трестига ишга ўтиб, пахтачининг янги навларини яратиш устида илмий иш олиб боради. Республиканинг Зарафшон ва Каттақўрғондаги уруғчилик станциялари, Фарғона ва Андижон вилоятларидаги тажриба станциялари ва пахта далаларида олиб борилаётган (масалан, наманганлик машҳур пахтакор Иброҳим Раҳматовнинг) тажрибаларни ўрганиб, пахтачиликни ривожлантириш чигитининг янги навларини яратиш масалалари билан шуғулланади. Айни пайтда деҳқонлар ва ишчиларнинг моддий ва маданий аҳволи, иш шароити, иш ҳақи, уй-жойи, дам олиши билан қизиқади. Айрим уруғчилик станцияси раҳбарларининг беғамлиги, шу станциядаги ишчи ва деҳқонларнинг моддий ва маданий ҳаётига эътиборсизлик қилиб келаётганини, маҳаллий ишчи ва деҳқонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари камситилаётганини кескин танқид қилади. Чунончи, у 1927 йили Германиядан қайтиб, Самарқанд шаҳри яқиндаги Каттақўрғон таржиба станциясида ишлаганида ишчиларнинг шикоятларини эшитиб, шу вақтгача ишчилар қўмитасига маҳаллий ишчилардан бирорта кишининг раис бўлмаганлигини қаттиқ танқид қилади ва шу мажлисда биринчи мартаба Мўмин деган киши ишчилар қўмитасига раис этиб сайланади.

Солиҳ Муҳаммад ёрдамида шу ердаги маҳаллий ўзбек ва тожик ишчилари учун илк бор чойхона, қизил бурчак, ўзбек тилидаги газета ва журналлар ўқийдиган махсус хона ташкил қилинади. Тажриба станциясида 12 йил мобайнида ишлаб келаётган боғбон Ғани бобо, ишчи Райҳон Раззоқов ва бошқалар билан суҳбат қилиб, станция директори Карповнинг маҳаллий ишчиларга носоғлом муносабати,

мансабпарастлиги, уруғ-аймоқчилик каби жиддий нуқсонларини очиб ташлайди¹.

У тажрибали агроном кадрларнинг етишмаслиги, тажриба станциясидаги моддий исрофгарчилик, хўжасизлик, илмий-техник раҳбарлик маданиятининг етишмаслиги ҳақида ҳам бир неча мақолалар ёзади. Улардан бирида бу ҳақда батафсил тўхтаб, бундай ёзади:

«Иқтисод ва ислоҳотимизнинг жон томири ҳам халқнинг асосий касби бўлган қишлоқ хўжалиги, деҳқончилик ишларида ҳам, ер ислоҳоти, ер тузиш, қишлоқ рўзгоримизни янгидан қуриш каби соҳаларда ҳам бир мунча ўзгаришлар бўлиб ўтди. Қишлоқ хўжалигини янгидан тузиб, бу янгилекларни мустаҳкам йўл билан тараққий қилдириш ва кундан-кунга кенгайтириб бориш тобора кун тартибига кенгроқ қўйила бошлади...

Қишлоқ хўжалик тажриба станциялари, катта иқтисодий натижалар олиш мақсадида, табиат кучидан қишлоқ хўжалиги учун фойдаланиш йўллари кўрсатиб берадурган бир лабораториядир. Унда агрономиянинг илмий назариялари амалда синиб кўрилади. Фан-техника ёрдами билан деҳқончиликни тараққий қидириш, ҳосилотини сон ва сифат томонидан ўстириш чоралари кўрилади, мамлакат иқтисодини кўтаришга замин ҳозирлайди. Умуман айтганда, қишлоқ хўжалиги фанда янгилеклар ихтиро қилиш каби муҳим вазифаларни бажаради. Бу масалалар ҳар томонлама кенг тажрибалар орқали ҳозирланган ва исбот қилинган агрономия ҳақиқатлари, агрономия участкалари, қўйи агрономия участкалари, қўйи агрономия шоҳобчалари орқали халққа тарқатилади ва тегишли агрономия муассасалари орқали кенг омма орасида амалга оширилади. Оврупо усулидаги машиналар билан ишлаш, улардан фойдаланиш йўллари кўрсатилади, тоза уруғликлар ишлаб чиқариб, уни халққа тақдим қилади. Агрономия марказлари орқали деҳқонлар ўз ерларида намунали экинлар экадилар. Баъзи бир тажриба истансалари, ўзларининг кўчат етиштириш бўлимлари билан боғдорчилик ишларини тараққий қилдиришга имконият берадурлар.

¹ Бу ҳақда қarang: Салиҳ Муҳаммад. Тескарилар станцияси. - «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1929 йил 5 январь.

Энди биз юқоридаги вазифаларни бажаришни ўз гарданига олган тажриба муассасаларимизнинг ҳозирги тузилиши ва уларнинг аҳволи ҳақида бир-икки оғиз гапириб ўтайлик: Тажриба муассасаларимизнинг бир-иккитасини ҳисобга олмаганда, қолганлари агрономия нуқтаи назаридан қараганда, юқоридаги вазифаларни бажариш учун етарли кучга молик эмаслар. Илмий ташкилотлар қаноатланарлик эмас. Уларда илмий интизом йўқ. Уларни аксарлари ўзларини илмий ишларини, тажрибаларини ҳисобот тариқасида яқунлаб, бошқа агрономия ходимларига тақдим етарлик иқтидорга эга бўлмаганлар. Бу тўғрида хизматлари кўринмайди. Агрономия илмининг чин ходими бўлиб, беғараз хизмат қиладурган илмий кучлар кам тортилганлар. Зотан, тажриба муассасаларининг илмий ташкилотлари тузилмагунча ва қониқарлик ҳолга қўйилмагунча эндигина маданий йўлга бурила бошлаган ёш қишлоқ хўжалигимизга маънавий ёрдам бериб бўлмайди. Бизнинг ҳозирги агрономларимизнинг кучлари Ўрта Осиёнинг табиати, ер ва шароити билан таниш бўлмаган тажрибасиз ёш агрономлардан иборатдур. Булар орасида пахта чигитини жўякнинг ичига экувчи, қурт уруғини бедага ўхшаш ерга сепувчилар ҳам бор.

Тажриба муассасаларимиздан тезроқ илмий натижалар кутиш учун уларга агрономия хизмати билан танилган, Ўрта Осиё иқлим ва шароити билан танишган тажрибали мутахассисларни тўллаш лозим. Шундагина тажриба истансаларимиздан кутган натижани олиш мумкин. Бундай мутахассислар ўз жумҳуриятимиз доирасида топилмаган тақдирда ўзимиздан юқорироқ, илтифотдош жумҳуриятлар ва ажнабий мамлакатлардан чақириш мумкин бўлса керак.

Қишлоқ хўжалиги тажриба истансаларининг иш натижалари (ҳосилот, миқдор, сифат томонларидан) қишлоқдаги айрим деҳқон рўзгорларига нисбатан илғор туриши лозим; чунки истансалар қишлоқ хўжалиги техникасини сўнгги усулда чиқарилган машина-асбоблар билан таъмин этилганлар, улар қишлоқ хўжалиги илмининг назарий, амалий жиҳатларини билиб, тушуниб туриб ҳаракат қиладурлар. Булар оз меҳнат билан кўп ҳосил олиш шиорини оммалаштириш орқали бошқа деҳқон хўжаликларига намуна

бўлишлари лозим, шундай бўлмагунча халқ ва деҳқон оммаси олдида обрў ва эътибор қозона олмайтурлар... Бизда баъзи истансалар борки, улар то шу давргача ўз моҳиятини деҳқонларга англата олмаганлар. Деҳқон оиласи мана шундай истансаларни ҳали ҳам «Фалончи тўрани боғи», деб юритадурлар, директорларни («тўра») деб чақирадирлар»¹.

Солиҳ Муҳаммад кенг маълумотли ва маърифатли бир зиёли сифатида фақат агрономия, уруғчилик ва пахтачилик соҳалари билангина қизиқиб қолмай, умуман, ўзбек халқининг маданий-маърифий тараққиёти ишларига ҳам катта эътибор билан қараган. У, умуман, маданият, маърифат ва миллий тараққиёт ҳақида фикр юритганида Ўзбекистоннинг бундан ҳам илғорроқ, ривожланган бўлиши, бунинг учун Ўзбекистонда ҳам барча соҳалар бўйича малакали кадрлар тайёрлашга катта аҳамият бериш кераклигини таъкидлаган.

«Ҳар қандай мамлакат ва халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиёти, - деган эди у бу ҳақда фикр юритиб, - муайян даражада уни бошқариб турган давлат бошлиқларининг маданий ва маърифий даражаси, камолотига ҳам боғлиқдир. Масалан, Шарқдаги Японияда ўтган асрнинг учинчи чорагида раҳбарликка ўтирган император - Мэдзэ ўта маърифатпарвар ва келажакни кўра оладиган бўлгани учун ҳам мамлакат истиқболини ўйлаб, ўша асрда фан-техника тараққиётида Оврупода олдинда бораётган Германияга ҳар йили кўплаб талабалар юбориб турган, уларнинг ўқишлари, илм-фан, техникани эгаллашлари учун пулни сира аямаган. Шундан кейин бир неча йил ўтгач, у ердан кўплаб миллий инженерлар, тиббиёт кадрлари етишиб чиқиб, маҳаллий фан-техникани, саноатни тараққий қилдириб, ҳатто кейинчалик улар айрим соҳаларда ўз устозлари бўлган немислардан ҳам ўтиб кета бошлаганлар.

Бизда эса, аксинча, чор мустабиди Николай II, Бухоро амири Олимхонлар ҳам гарчи Германияда бўлиб, муайян ҳарбий маълумот олиб, улардан умумий маърифат, маданият, илм-фан тараққиётини кўриб қайтган бўлсалар-да, ўзларининг фикрий чекланишлари ва бу ердаги жоҳил амалдорлар ва руҳонийларнинг тазйиқи ва таъсири остида ўз мамлакатларида жиддий бир олға силжиш қилолмаганлар. Ҳатто бу йўлдаги

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928 йил 7 январь.

илғор ҳаракатларга ғов ҳам бўлмаганлар. Бу эса Октябрь инқилобидан сўнг ҳам унинг ўрнида вужудга келган янги ҳукуматнинг ҳам маданий ва иқтисодий жиҳатдан Оврупадан орқада қолишига сабаб бўлган. Шунинг учун мамлакатимиз илғор мамлакатлар сафига етиб олиши учун ҳар йили Оврурога кўплаб талаба юбориб туриши керак»¹.

Солиҳ Муҳаммад Тошкентнинг маданий қиёфаси, истироҳат боғлари, адабиёт ва санъат, театр янгиликлари билан ҳам қизиқиб, Маннон Уйғур, Аброр Ҳидоятлов каби машҳур саҳна усталари, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари ёзувчи ва шоирлар, зиёлилар билан тез-тез мулоқотда бўлиб турган.

Лекин, афсуски, Солиҳ Муҳаммад каби XX асрнинг 20-йилларида етишиб чиққан ўзбек зиёлиларининг республикамизнинг келгуси истиқболи, пахтачилик ва уруғчиликни ривожлантириш, ўлкани моддий ва маънавий юксалтиришга қаратилган фаолиятлари, орзу ва умидлари 1937-1938 йилларга келиб миллатчилик, бузғунчилик, советларга қарши аксилинқилобий ҳаракат деб баҳоланди. Шунинг натижаси ўлароқ 1937 йил 11 октябрда Солиҳ Муҳаммад ЎзССР НКВДси УГБ ходимлари томонидан ноҳақ қамоққа олинди. Ва ҳеч бир далил-исботсиз тергов қийноқлари остида йўқ айбларни бўйнига олишга мажбур қилинди.

Адолатсиз тергов-сўроқлар, айблар асосида халқимизнинг асл фарзандларидан бири, Германиядаги Олий зироат академиясида ўқиб келган ўзбек зиёлиларидан бири Солиҳ Муҳаммад 1938 йил 9 октябрда ўзи билан бир даврда ўқиб, кейинчалик Ўзбекистонга не-не яхши умид ва орзулар билан қайтиб келган кимёгар Саттор Жаббор, генетик Рауф Расулий, электр инженери Тўлаган Мўмин, шифокор Хайриниса Мажидхонова, ирригатор Фузайл Шераҳмад ўғли ва бошқалар қатори СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси қарори билан ваҳшийларча отиб ўлдирилди.

Солиҳ Муҳаммаднинг барча бегуноҳ сафдошлари каби, унинг ака-укалари, қариндош-уруғлари, ота-онаси, хотини ва фарзандлари ҳам сталинизм даврининг бебошликлари ва

¹ Солиҳ Муҳаммаднинг укаси марҳум профессор Муҳаммадамин Муҳамедов хотирасидан.

бедодликларини бошдан кечирдилар. Хотини Зебо, қизи Нафиса, укалари Содиқ, Саме, Мансур, Муҳаммадамин ва бошқаларга акаларини қайтиб кўриш, учрашиш насиб қилмади. Бунга бағритош совет сиёсий органлари йўл бермади.

Ғафат XX асрнинг 60-йилларига келибгина Ф.Хўжаев, А.Икромов, Фитрат, Чўлпон каби давлат, жамоат, фан ва маданият арбоблари қатори, ўша даврда Германияда ўқиб, кейинчалик Ўзбекистонга қайтиб илм-фан соҳасида ҳалол хизмат қилган, ватанга, халққа нисбатан заррача хиёнат қилмаган Саттор Жаббор, Марям Султонмуродова, Хайриниса Мажидхоновалар каби Солиҳ Муҳаммад ҳам СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1957 йил 2 августдаги қарори билан оқланди.

Қаттол советлар замонида яшаганига қарамай, унинг укаси Амин Муҳамедов акаси ишини давом эттириб, кишлоқ хўжалиги бўйича фан арбоби, ВАСХНИЛнинг мухбир аъзоси даражасига эришди, қизи Нафиса Муҳамедова эса ҳалол меҳнати билан эл-юрт ҳурматига сазовор доришунос мутахассис бўлиб етишди.

**Саттор Жаббор
(1905-1938)**

20-йилларнинг бошларида Туркистон ва Бухоро республикалари раҳбарлари ташаббуси билан Германияга ўқишга борган талабалар орасида Бухородан Аҳмад Наим, Самарқанддан Рауф Расулий, Хўжаддан Султон Матқул, Фарғонадан Темирбек Ғозибеков, Хоразмдан Марям Султонмуродова, Тошкентдан Хайриниса Султонмуродова, Саидалихўжа, Иброҳим Орифхон, Аҳмаджон Иброҳимов, Саттор Жаббор кабилар бор эди.

Бўлғуси ўзбек кимёгар олимларидан бири Саттор Жаббор 1905 йили Тошкентда туғилиб, аввал эски мактабда, сўнг рус-тузем мактабида, 1918-1921 йилларда эса, «Намуна»

мактабида ўқиди. Бу мактаб Тошкентда биринчи замонавий мактаб ҳисобланиб, унда Саттор Жаббор билан бирга бўлғуси олим ва ёзувчилар: Ойбек, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Субутой Долимов ва бошқалар ҳам ўқиган. Уларга ўша даврнинг етакчи педагогларидан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Эсон афанди Мусаев, Шорасул Зуннун, Қажом Рамазонлар дарс берганлар. Саттор Жаббор 1921 йили шу мактабни муваффақиятли битириб, ўз сафдошлари билан Навоий номли билим юртига ўқишга ўтган, кейинчалик бир гуруҳ ёшлар билан бирга Бухоро Халқ Республикаси томонидан Берлинга ўқишга юборилган.

Саттор Жаббор Берлинда аввал хусусий йўл билан ўқиб, немис тилидан имтиҳон топширгач, 1925 йилда Ҳайдельберг шаҳрига бориб, у ерда обер-имтиҳондан ўтиб, дорилфунуннинг кимё факультетига кирган¹. У Эргой тахаллуси билан ёзган мақоласида Германияга борганларидан кейин уларни чоризм даврида мустамлакачилик ғоялари билан заҳарланган хориждаги баъзи бир рус монархистларининг масхараомуз, истеҳзоли муносабатларига қарши ўлароқ немисларнинг яхши кутиб олганликлари, у ердаги таълим-тарбия тизимидаги мукамалликлар, бунинг келгусидаги Туркистон талабаларининг истиқболи учун муҳим аҳамияти ҳақида бундай ёзган эди:

«Биз 22-нчи йилнинг сўнгги ойларида Германияга келгач, Буюк Туркистонни талаб, ёндириб, эзиб келган рус монархистлари (шу жумладан) Петровский Оврўпога юбориш учун рус ёшларини топа олмаган вақтларини эсларига олмасдан, «Сартлар Оврўпода нима қилади?» деган истеҳзолар билан матбуотларида (Берлинда чиқадурган «Рур» газетасида) қичқаришиб ўтган эдилар. Ул қорни катта жаноблар бизни Оврўпо маданиятига муносиб кўрмаган эдилар!

Рус миллатчиларининг бу совуқ ва кўпол қарашларига қарши германлар томонидан яхши кутиб олинди. Матбуот: «Туркистон уйғонди, уйғонсин!» каби ундовлар билан қизғин мақолалар ёзиб ўтди. Германияга янги келганимизда кўп мухбирлар биз билан кўришиб ҳам кетдилар. Ҳар қандай

¹ Бу ҳақда қаранг: Олимжон Идрис. Германиядаги Ўзбекистон шоғирдлари. - «Фарғона» газетаси, 1926 йил 22 март.

немис бизни оиласига қўшиб олиш учун эшикларини очиб қўйди. Оддий муаллимдан бошлаб дўхтури, профессори тил ўрганишимиз учун қўлидан келган ёрдамни аямади.

Германлар дунёни севганлари каби, Туркистонга ҳам жуда қизиққанлардан эканлар. Улар мамлакатимизни, тарихимизни истиқболимизни бир туркистонликдан ортиқ биладурлар, танийдурлар. Юртимиз тўғрисида биз учун энг муҳим бўлган китоблар ёзиб, бошқа тиллардан ҳам таржима қилганлар. Дорилфунун профессорлари туркистонлик студентлардан хурсанддирлар.

Ўз улуғ кишиларига чанқаган Туркистон 1925-1926 йиллардан бошлаб, Оврўпода етишадурган ўз миллий агроном, мутахассис кимёгар ва дўхтурларига эга бўлгусидир.

...Ҳар бир миллат маданиятининг туб булоғи бўлган оддий мактаблар Германияда мукаммал йўсунли режага олиниши баробарида ўзича бир дунёдир. Бу хайрлик дунёда келгусига тайёрланиб турган герман ёшлари орасида бизнинг ўқувчиларимиз ҳам етишиб келурлар... Яна биз учун унутилмас бир яхшилик қилдиларки, туркчамизни Оврўпо тиллари қаторига қўйдилар. Ўрта мактаб имтиҳонларида француз ёки инглизча ўрнида ўз она тилимизда синаш берамиз»¹.

Саттор Жаббор дастлаб Берлиндаги ўрта билим юртида немис тилини пухта ўрганади ва 1925 йилдан 1927 йилгача Ҳайдельберг дорилфунунида, 1928-1931 йилларда эса Берлин дорилфунунининг кимё институтида ўқийди. 1931 йили совет давлати стипендия беришни тўхтатиб қўйгач, ўқишнинг охирги йилларида моддий ёрдам сўраб университет профессорлари Шлейн ва Буинштейнларга мурожаат қилади. Улар туркистонлик талабанинг ўқишдаги ютуқлари ва қобилиятини ҳисобга олиб, дорилфунунни муваффақиятли тугатишига ёрдам берадилар. У Александр Гумбольдт номидаги фонд маблағи ҳисобига ўқишни давом эттиради.

Саттор Жаббор муваффақиятли ўқиш билан бирга шу йилларда Германияда таҳсил олаётган бошқа туркистонлик ва бухоролик юртдошлари билан бирга барча маданий-маърифий ишларда қатнашади. Устози Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» асарининг Берлин нашрини ташкил

¹ Эрттой. Германияда Ўрта Осиё талабаларининг икки йили. - «Туркистон» газетаси, 1924 йил 2 сентябрь.

этувчиларидан бири бўлади, ўзбек ва немис матбуотида шеър ва мақолалари билан фаол қатнаша бошлайди. Жумладан, у 1923 йили Берлинда нашр этилган «Кўмак» журналида «Тилак» деган шеърини эълон қилади. Унда Саттор Жаббор муҳаббат изтиробларини, маъшуқага бўлган муҳаббат туйғуларини романтик тасвир воситалари орқали ифодалашга уринади. Мазкур шеърда, бир томондан, севикли қизига етай деган ошиқнинг уни кўкдаги юлдузлар ёнига кетиб, қўли етмас даражада узоқлашганидан зорланишини ифодалаган бўлса, иккинчи томондан, Саттор Жаббор бу шеърдаги маъшуқа образи орқали тобора узоқлашиб бораётган истиқлол юлдузини тасвирлаётгандек бўлади:

Қора кийган қалам қошли, қоракўз,
Узун сочли, ўрта бўйли бир қизча
Ўйнай, ўйнай, уча-уча сайраган,
Булбул каби келиб қўнди боғимга.

Ёвуз қишнинг тўндиргувчи елиндан,
Қотиб қолган йигитларни ўзининг —
Сучук, сучук сўзи билан тургизди.
Ҳаммасини ўз изиндан юргизди.

Мен кўпдан-да увишиб қолган қўлимни
Тебратиб этагини тутай дедим,
Бироқ у кўкка учди,
Юлдузларга қўшулди.
Мен эса қаноти йўқ қушлардек
Унинг нурли юзига қараб қолдим термулиб¹.

Саттор Жаббор шу йилларда Берлинда яшаган Туркистондаги миллий истиқлолчилик ҳаракатининг фаолларидан бири, таниқли тарихчи олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон билан яқин алоқада бўлади, унинг Туркистон тарихи ҳамда миллий истиқлолчилик ҳаракатига доир асарларини қизиқиб ўқийди, уларнинг баъзиларини немис тилига таржима этиб, Германияда нашр этилишига кўмак беради.

¹ Саттор. Тилак, «Кўмак» (Берлин), 1923 й.т. 1-сон. 21-бет.

Заки Валидий кейинчалик туркистонлик талаба билан учрашувларини хотирлаб, бундай ёзган эди: «Файзулла Хўжаев ҳукумати Туркистондан Берлинга 70 талаба юборган эди. Шулар ичида қозоқлардан Азимбек Беримжонов билан Биййилов, ўзбеклардан Абдусаттор бор эди. Ҳар доим бирга бўлдик, уларга қараб истиқлол учун кураш истиқболидан умидланиб турардим... Ўзбек талабаларининг кўпчилиги тиббиёт, савдо, техника илмларини ўрганди. Абдусаттор эса адабиёт билан ҳам шуғулланди. Немисчани жуда пухта ўрганди, форсчани яхши биларди... Айниқса, форсча ва чигатойча ғазалларни ёқтирарди... Жуда самимий дўст эдик. Менинг Туркистон кураши тўғрисидаги мақоламни немисчага таржима қилиб, «Немецкое обозрение» журналида эълон қилдирди, ўзбек адабиёти тарихига доир ўз мақолаларини ҳам ўша журналда чоп эттирди. Ўқишини битиргач, Туркияга олиб келишга уриндим, фақат виза ололмадик, мамлакатга қайтгач, уни йўқ қилиб юборишди. Туркистон тарихига, айниқса, озодлик курашига бағишланган ҳамма асарларини ўқиб чиқиб, менинг қўлимдаги маълумотлар билан ҳам танишган эди»¹.

Саттор Жаббор 1927 йили Германияда таҳсил олаётган бир гуруҳ юртдошлари Солиҳ Муҳаммад, Тўлаган Мўмин ва бошқалар билан бирга Самарқандда бўлиб ўтган Ўзбекистон зиёлилари қурултойида иштирок этади. Республика зиёлилари орасидаги мафкуравий баҳс ва мунозараларга, айниқса, Мунаввар қори, Чўлпон, Вадуд Маҳмуд сингари покдомон инсонларнинг таҳқир қилинишларига шахсан гувоҳ бўлиб, «эски» зиёлиларга қарши кескин кураш бошланганини кўради. Ва Германияга қайтгач, советларнинг Ўзбекистонда ўтказаятган мустамлакачилик сиёсатини қоралаган, Туркистондаги истиқлолчилик адабиёти намояндаларига ҳурмат туйғуси билан йўғрилган, шунингдек, хотин-қизлар мавзусига бағишланган мақолалар ёзади. Чунончи, Берлинда чиқаётган «Ост-Европа» журналида унинг «Туркистон шеърляти ва шоирлари», «Дойче Альгемейне Цайтунг» газетасида эса «Туркистон аёллари» деган мақолаларини эълон қилади. «Буэнос Айрес» деган немис газетасида қайта босилган сўнги мақоласида

¹ Аҳмад Заки Валидий Тўгон. Бўлиганни бури ер. – Тошкент: «Адолат», 1997, 254-255-бетлар.

Ўзбекистонда аёллар озодлиги ва ҳуқуқи масалаларига тўхталиб: «Уларни ҳақиқий озодликка советлар эмас, келгуси мустақил Туркистон чиқаражак», - деб ёзади.

Бундан ташқари, у «Республикада пахта учун кураш», «Бугунги Туркистон» каби бир қанча мақолаларни эълон қилади, немис тарихчиларининг Туркистон тарихига оид айрим муҳим асарларига шарҳлар ёзади. Германиядаги фан ва техника янгилликлари, ўзбек ёзувининг янги, латин алифбосига кўчишининг аҳамияти, кўшни туркий республикаларнинг бу борадаги тажрибаларини ўрганишнинг фойдали томонлари ҳақида Ўзбекистонда нашр этилган газеталарга мақолалар ёзиб юборади. Жумладан, у шу йилларда ёзган «Суюқ кўмир ва сунъий нефть» номли мақоласида ушбу масаланинг ечими жаҳон иқтисодиёти ва техникаси ривожига катта аҳамият касб этиши ва бу борада ўша йилларда Европа олимлари томонидан олиб борилаётган муҳим изланишлар ҳақида маълумот бериб, бундай ёзади:

«Ҳозирда кўп олимларнинг бошини айлантириб турган масала суюқлаштиришдир. Тош ҳам тупроқ кўмир каби ёқилғилардан кўмирларни кимё воситаси билан бутун ҳосилмонларини (бензин, газ, иситиш мойларини ҳам гирит мойларини) секин қиздириш йўли билан чиқара олмақчилар.

Еримизнинг ҳозирги нефть булоқлари оз бир замонда қуруб қолиш қўрқунчида бўлгани ва унга дунё бордикелдисининг эҳтиёжи сунъий нефть ҳосилотларини чиқариш учун янги йўллар, усуллар қидиришга мажбур этадир.

Автомобиллар, моторли трамвайлар, учқучлар (самолётлар – муҳ.), моторли кемалар бензинни, дизель ва газ машиналари газ мойини ва буғ ҳамда уруш кемалари иситиш мойини кўп талаб қиладилар. Нефть саноати яқин ўн йил ичида ўз ҳосилотини уч топқир оширган бўлса ҳам, суюқ ўтинга бўлган эҳтиёжимизни қоплай олмайди...

Бензин ҳам бошқа нефть ҳосилотларини ёт эллардан келтиришга ўрганиб қолган мамлакатлар учун кўмирни суюқлаштириш жуда муҳим масалалардандир. Масалан, Германия Америкага ҳар йил юз миллионлаб олтин марка тўлайди. 1924 йилда 200 миллион марка тўлаган бўлса, ҳозирда яна ортиб кетди. Мана шунинг учун ўн йилдан бери

Германия илмий техникаси табиий нефтдан бошқа сунъий нефть ўчоқлари топиш масаласи устида ишлайди. Бунинг учун Германиянинг энг бой кўмир кони олиниб тажрибалар ясалмоқда... Газ хоналарга қамалган кўмирни 1000 даража қиздирганда ҳар турли буг ҳам газ чиқаради. Шулардан сиқиш орқасида тўпланган қуюқ сувни қатрон (пар) бутун айронланган кўмирнинг 5 фоизини ҳам бермас эди.

Кимё илми кўмир билан нефть орасидаги боғланишни топгандан сўнгра суюқ ўтув учун кўмир шарафини оширган бир йўл очди. Хулоса. Кўмирдан нефть чиқариш проблемаси (ҳал қилинмаган фанний масала) илм томонидан ечилган»¹.

XX асрнинг дастлабки чорагида Германияга борган талабаларимиз ўз соҳалари бўйича билим олиш билан кифояланиб қолмай, шу даврда немис илмий жамоатчилигини қизиқтирган ва ҳатто ташвишлантирган масалаларнинг моҳиятига ҳам киришга интилганлар. Юқорида бир парчаси келтирилган мақолани ўқир эканмиз, Саттор Жаббор уни нефть муаммоси келажакда Ўзбекистонга ҳам етиб бориши мумкинлигини ўйлаб ёзган бўлса керак, деган фикр уйғонади.

Ушбу мақоладан сал кейинроқ ёзилган «Янги алифбо» номли бошқа бир мақоласида эса у 20-йиллар охирида Ўзбекистонда бошланган араб алифбосидан янги латин алифбосига ўтишнинг турли иқтисодий, ижтимоий ва маданий ўзгаришларни бошидан кечириётган республикамиз ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритади, бу борада Озарбайжон, Туркия каби қўшни мамлакатларда тўпланган тажрибаларни ўрганиш лозимлигини қайд этади.

«Бир замонлар, - деб ёзади муаллиф, - чор Россиясининг мустамлакаси бўлган Ўрта Осиё ҳозир янги турмуш, янги маданият қуриш йўлига кириб кетди. Шул ижтимоий янги турмушга эга бўлиш учун фан-ҳунарга, яъни асрий маданиятга эга бўлишимиз лозимдир. Биз фанний маданиятга кечиш учун - умуман иқтисодий-маданий соҳада бир талай ютуқларимиз бўлса ҳам - бунда ҳали бир кўп камчиликларимиз бордир. Шу камчиликларимиздан бири бўлган тил-имло масаласидир. Биз маданиятимизга илмий тус бера олиш учун, миллий мусиқамизни, миллий саҳнаимизни,

¹ Саттор. Суюқ кўмир ва сунъий нефть. - «Маориф ва ўқитувчи» журнади, 1928 йил, 10-сон, 51-бет.

миллий санъатимизни, миллий тарих ва адабиётимизни ва бутун аппаратларимизни ва шул маданият самараларини бир-биримизга ва бошқаларга ўргататурган тилимизни ва унинг ёзувини тузатишимиз керакдир.

Энди биз нима учун лотин асосига қурилган янги ўзбек алифбосига ўтамыз?

Масалан, бу кунги янги алифбомизнинг отаси озарбайжонли Мирза Фатҳали 1857 йилда араб алифбосини бутун илдизи билан ўзгартириш ҳақида китоблар ёзгандир. Мирза Фатҳали ёзган китобларни Туркия ва Эронга юборган бўлса ҳам, ул ҳукуматлардан ҳеч қандай ёрдам ёхуд дўстлар топа олмаган эди. Унинг замонасида ҳукм сурган даҳшатли империалист рус давлати, рус чорлиги, албатта, турк қавмларининг маданиятга тезроқ боришини истамас эди. Мирза Фатҳалининг ҳаракатлари шул сабабдан бир кўп ўн йилларча ўксуз қолди. Ишга етишда ўксуз қолган бўлса ҳам бутун турк дунёсига таъсирини қолдирди. Ул Қофқозия, Туркия ва Туркистон турклариде ўзи учун яхшигина чуқур ўрун тутган эди.

Мирза Фатҳалини етиштирган Озарбайжон бутун дунёдаги турк жумҳуриятлари ичида лотин асосида тузулган янги турк алифбосини биринчи топқир қабул этган жумҳуриятдир. Озарбайжонда 20-йилда шул янги алифбо билан газета-журнал чиқа бошлади. Ҳукуматнинг давлат алифбоси бўлиб танилди. Биз бу кун Ўзбекистонда ҳам янги алифбонинг катта муваффақиятлар билан олға қадам ташлашини кўриб туриб, унинг жонли шоҳиди бўлиш шарафига ноил бўлганмиз. Бу соҳада фаол қадам ташлаш ва қаҳрамонларча курашиш, айниқса, ўқувчилар ўрдусининг муқаддас вазифасидир»¹.

Мазкур мақола Саттор Жабборнинг Германиядаги ўзбек талабалари даврасида ўқиган маърузасининг қисқартирилган нусхасидир. Ёш кимёгарнинг бу ва бошқа мақолаларини ўқиган киши унинг ҳам Германия, ҳам ватани Ўзбекистон ҳаётида рўй бераётган барча муҳим воқеаларни фаол кузатиб боргани ва уларга муносабат билдирганини кўриб, ҳайратга тушади.

¹ Кимёгар: С.Ж. Янги алифбо, - «Мирриф ва ўқитувчи» журнали, 1929 йил, 12-сон, 29-30-бетлар.

Саттор Жаббор 1931 йилда Ўзбекистонга қайтиб, Ўрта Осиё давлат Медицина институтининг биокимё (1932-1934), кейинчалик ноорганик кимё кафедралари (1935-1937) мудирини, Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги коллегияси аъзосини, Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги Илмий кенгаш аъзосини вазибаларида ишлайди. Тошкент Давлат Медицина институти ноорганик кимё кафедрасини мудирини Маъфуахон Алавиянинг гувоҳлик беришича, Саттор Жабборга ўша йиллари кўп йиллик илмий ишлари мажмуасини учун кимё фанлари номзодини илмий унвонини берилган. Унинг асосий илмий йўналишини хилма-хил кимёвий хоссаларнинг ташкил топиш кинетикасини тадқиқ қилиш бўлган. Олимнинг 20 дан ортиқ илмий ишини мавжуд бўлиб, улар орасида немис тилидаги кимё дарсликларининг ўзбек тилига таржималари, шунингдек, русча-ўзбекча ва немисча-русча-ўзбекча кимё терминлари китоблари ҳам бўлган¹. Унинг, айниқса, ўша даврда кинетика соҳасида олиб борилган изланишлари аҳамиятли бўлиб, улар Саттор Жабборнинг шогирдлари томонидан давом эттирилган ва яхши натижаларга эришилган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзосини Ҳусниддин Рустамовнинг айтишича, кимёгарлик фанининг бу йўналишини ҳозир жаҳонда катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, кинетиканинг илмий масалаларини ҳал қилмасдан туриб, бугунги кунда тараққий қилган кимё саноати (кимё ва нефтни қайта ишлаш заводлари), биокимё, фармацевтика, медицина (тиббий), қишлоқ хўжалигида бирор ютуққа эришиб бўлмайди.

Бундан ташқари, Саттор Жаббор республикада мукамал кимё дарсликларини яратиш, кимё терминларини тартибга солиш, рус тилидан таржима қилинган адабиётлардаги терминологик чалкашликлар ҳақида ҳам мақолалар ёзган. Ҳозирда Жаҳон дипломатиясини ва иқтисодиётини университети немис тили кафедрасининг катта ўқитувчиси, олимнинг неварасини Мухбира Жаббор ёзганидек, Саттор Жабборнинг 30-йилларнинг бошларида Германияда фашизм ҳокимият тепасига чиқиб, кўплаб илмий китоблар ёндирилаётган бир вақтда «Табиат диалектикасини» китобини

¹ Қаранг: Альманах. Ташкентский Медицинский институт (1920-1980). - Ташкент: «Медицина», 1980, стр. 54.

немис тилидан ўзбек тилига таржима қилиши муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган¹.

Саттор Жабборнинг шогирди академик Ёлқин Тўрақуловнинг хотирлашига кўра, Ўзбекистоннинг бир қатор шифокор ва кимёгар олимлари Эргаш Отахонов, Собир Шамсиев ва шахсан ўзи 1930 йилнинг бошларида Ўрта Осиё Давлат Медицина институтига ўқишга кирганларида биринчи курснинг биринчи семестрида ноорганик кимё фани бўйича маърузаларни илк бор ўзбек тилида Саттор Жаббордан эшитганлар.

«Ўша вақтда, - деган эди биз билан суҳбатда Ёлқин Тўрақулов, - ноорганик кимё кафедрасининг мудирини Германиядан таклиф қилинган профессор Энглянд бўлиб, у ўша йилларда Саттор Жаббор билан Германиядаги «Мерк» фирмасидан кўплаб замонавий кимё лабораторияси аппаратлари ва реактивларни олиб келган эди. Кимё ва медицина бўйича маҳаллий кадрларга эҳтиёж кучли бўлгани сабабли улар умидли ёшларни кафедрага яқинлаштиришга интилганлар. Айниқса, Саттор Жаббор мени видвиженец, субоспирант тайёрлаш мақсадида кафедрасига яқинлаштириб, кимёвий тажрибалар ўқказишда бевосита қатнаштирарди. Мен шу аснода баъзан Саттор Жабборнинг немисчадан ўзбекчага қилган кимёвий китоблардан таржималарини, мақолаларини кўчириб берар, ўзбекча лекцияларни эса русчага таржима қилиб берардим. Кейинчалик айрим дарс лекцияларини ҳам ўқишга бера бошладим. Аста-секин мен уларнинг оилавий шогирдига айлана бошладим. У Европанинг илғор таълимини кўрган юқори малакали ва маданиятли ҳақиқий педагог олим эди. Дарсларни ўзбек тилида ниҳоятда чиройли, раван ўқирди. У ўша даврнинг етакчи олимлари ва ёзувчилари Отахон Ҳошимов, Санжар Сиддиқов, Ойбек ва бошқалар билан яқин дўст эди. Ойбекнинг рафиқаси кимёгар олима Зарифа Саидносирова, Абдураҳим Шамсиев, Маҳмуд Ҳакимов, Алимов ва бошқалар ҳам ўша даврда Саттор Жаббор кафедрасида ишларди. Ойбек оиласи билан ТошМИ ўқитувчилари уйда Саттор Жаббор билан ёнма-ён қўшни

¹ Бу ўқда қирғиз Жаббор М. Саттор Жаббор - «Табият диалектикаси»нинг таржимони. - Китобда: «Таржима назарияси масалалари». Тошкент, 1979, 87-бет.

эдилар. Мени Саттор ака баъзан ўзлари билан ўзбек операларига ҳам олиб борардилар.

Бир куни мени Тошкентдаги собиқ Карл Маркс кўчаси (ҳозирги Сайилгоҳ) билан Охунбобоев кўчалари чорраҳасида жойлашган чет элликлар билан савдо магазинига бошлаб бориб, костюм ҳам олиб берган эдилар. Ўшанда курсдошларим мени институтда янги костюмда кўриб, деворий газетада: «Ёлқин Тўрақуловнинг тушига кирадиган асосий нарсалар: немис тили, француз романлари ва инглиз костюми», деб ҳазил ёзганлари ҳали ҳам бугунгидай ёдимда.

Умуман олганда, Саттор Жаббор ўша даврда Маҳмуд Ҳақимов, Абдураҳим Шамсиев ва бошқа айрим кимёгар ўзбек олимларининг дастлабки сардорлари бўлиб, биз, ёшларнинг қалбимизга илк бор кимё илмининг ёрқин чироғини ёққан илм машъалларидан эдилар.

Таниқли файласуф олим, профессор Омонулла Файзуллаевнинг хотирлашига кўра, 1936 йилда Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш Саттор Жабборга профессорлик унвонини берган. «Мен унинг 2-курс талабалари учун кимёдан ўзбек тилида ўқиган мароқли маърузасини ҳам эшитган эдим», деган эди Омонулла ака.

Германиялик профессор Энглянд 1936 йилда немис жосуси сифатида шубҳа остига олинди ва у ўша йилиёқ Германияга қайтиб кетишга мажбур бўлди, унинг касбдоши Германияда таълим олган, дастлабки ўзбек кимёгар олимларидан бири Саттор Жаббор эса 1937 йил 8 январда жосусликда айбланиб, қамоққа олинди. Унинг қамоққа олинган куни тўлдирилган маҳбуслик анкетасида қайд қилинишича, ўша вақтда Саттор Жаббор Карл Маркс кўчасидаги Тошкент Давлат медицина институти олимлари уйида яшаган. Қарамоғида рафиқаси Тошкент текстиль институти талабаси Маҳбуба Муҳамедова 26 ёшда, онаси (уй бекаси) Камолахон Жабборова 57 ёшда, ўқувчи ўғиллари Ғаффор 14 ёшда, Элхон 8 ёшда, гўдаклари Дилбар 4 ёшда, Урхон - 3 ёшда, Ўзхон эса 1 ёшда бўлишган.

Қонли 1937 йилнинг келишини интизорлик билан кутиб турган НКВД терговчилари ишни совутмаслик учун Саттор Жаббор ҳибсга олинган куннинг эртасигаёқ тергов ишларини бошлаб юборадилар. Унга асосли айб қўйиш учун унинг

Германияга кимларнинг ёрдамида борганлиги, немис матбуоти саҳифаларида ва туркистонлик талабалар орасида қандай ғояларни тарқатганлиги, Ўзбекистондаги дўстарига ёзган мактубларида Германиядаги ҳаётни мақтаб нималарни ёзганлиги - ҳаммасини суриштира бошлайдилар. Сўнгра уйи тинтув қилинган пайтда қўлга олинган ҳужжатларга тушунтириш беришни талаб қиладилар. Саттор Жаббор терговчиларнинг барча саволларига батафсил жавоб беради. Жумладан, 1937 йил 10 январда бўлиб ўтган терговда у уйдан топишган суратлар, хатлар, адреслар, ён дафтаридаги ёзувлар ва бошқалар хусусидаги саволларга бундай жавоб беради:

«1. Москва, Госпитальный берк кўчаси, 4-уй, ВХА (Ҳарбий кимё академияси) нинг 4-ётоқхона, 138-хонаси. - Алиев Ёқуб. Бу киши Ҳарбий кимё академиясида ўқиган. У билан 1934 йилда Москвада танишганман.

2. Беркингейм - 2-Москва кимё институти профессори. У киши билан 1934 йили Москвада бир марта учрашганман. Ундан кимё (фанини - муҳ.) ўқитиш бўйича дастур олганман.

3. Гугладзе — у киши билан 1934 йили Ленинградда Менделеев съездида учрашганман. У билан Олимлар уйида бирга бўлганман.

4. Рауф Расулий - у Германияда ўқиган. СССРга 1927 йилда қайтган, самарқандлик, у менинг эски танишим».

1937 йил 17 январда давлат хавфсизлиги лейтенанти Ғайнутдинов яна ўша ҳужжатлардан қолганларига ҳам изоҳ беришни талаб қилади. Саттор Жаббор жавобида ён дафтаридаги адреслар бўйича бундай дейди:

«Сайфулмулюков - илмий ходим, агроном. У 1932 йили Ўзбекистон Давлат нашриётида ишлаган. 1935-1936 йилларда у вақтинча Фан комитети қошидаги «Социалистик фан ва техника» журнаliga муҳаррир бўлиб турган. Мен уни мазкур журнал ходими сифатида танийман.

Гринберг А. - СССР Фанлар академияси Кимё институти профессори. Мен у киши билан 1934 йили Москвада ўз илмий ишим бўйича учрашганман.

Абрамов - у 1937 йилда чақирилган Менделеев съездининг раҳбари, профессор.

Шераҳмад - Берлин, Кайзерале, 69. Ушбу адресда Насриддин Шераҳмедовнинг синглиси Саида Шераҳмедова

яшаган. Мазкур адресни мен Мюнхендаги немис фирмаси ходими Даутен Шлегерга жўнатганман. Мен мазкур фирма билан кимё бўйича Германиядан илмий китоблар олиш масаласида ёзишмалар олиб борганман.

1932 йил. Р.Энглинд тақдим этган откритка. У 1932 йили Ўрта Осиё Давлат Медицина институтида илмий ходим бўлиб ишлаган. У Германия фуқароси бўлиб, ёши 50 ларда. 1932 йили ватани Германияга кетган. Мен у билан 1931 йилда танишдим. Ўзининг айтишига қараганда, Энглянд Германияда 1918-1919 йилларда Германия коммунистлар партиясининг аъзоси бўлган».

Терговчилар 1937 йил 23 январда бирор далил-ашёлари бўлмаганига қарамай, Саттор Жабборга 1922-1931 йилларда Германияда ўқиган вақтида у ердаги Ўзбекистонда мустақил миллий буржуа давлатини қуришни мақсад қилган «Туркистон» аксилинқилобий-миллатчилик. ташкилоти раҳбарлари билан алоқада бўлганликда, СССРга қайтгач, советларга қарши бўлган чет эл фуқаролари билан алоқа ўрнатганликда ва Тошкентдаги педагогик фаолияти давомида ўқитувчи ҳам талабалар ўртасида аксилинқилобий-миллатчилик руҳидаги гапларни айтганликда айблаганлар. Саттор Жаббор шу куни мазкур айбнома тагига уни эшитганлиги ҳақида лотин алифбосидаги ўзбек тилида: «Ушбу қарор менга бугун 23/1-37 да ўқиб берилди, ўзимни айбдор, деб билмайман», - деб имзо ҳам чеккан. Ва шу куни терговчининг: «Сиз Ўзбекистон Жиноят Кодекси 66- ва 67-моддаларининг 1-қисми бўйича қўйилган айблов юзасидан ўз айбингизга иқрор бўласизми?» деган саволига жавоб берар экан, мазкур моддаларга бирма-бир тўхтаб, бундай дейди: «1922-1931 йилларда Германияда ўқиган йилларимда ҳеч қандай аксилинқилобий-миллатчи муҳожирлар билан алоқада бўлмаганман. Германияда ҳам, СССРда ҳам ҳеч қаерда аксилинқилобий-миллатчилик руҳидаги гапларни айтган эмасман. Мен ўзимни ҳеч бир масалада айбдор деб билмайман. Агар мен профессор Энглянд билан таниш бўлган бўлсам, бу танишлик фақат хизмат юзасидан бўлган. Мен Энглянд билан фақат Ўрта Осиё Давлат медицина институти илмий ходими сифатидагина таниш эдим, холос».

Шундан кейин уни яна бир неча ой тергов қийноқлари остида ушлаб, бўйнига қўйилган «айблар»ни тан олишга мажбур қиладилар. Ўзининг ҳақлигини исботловчи ҳар қандай жавобларига қарамай, Саттор Жаббордан қисман айбдор эканлиги ҳақидаги эътирофномани тасдиқлатиб оладилар. Шундай қилиб, Саттор Жаббор НКВДнинг чиқиб бўлмас домига илиниб қолади, унинг онаси, хотини ва норасидалари эса «халқ душмани» оиласининг аъзолари сифатида узоқ йиллар мобайнида азоб-уқубат чекадилар.

Саттор Жабборнинг хотини Маҳбуба Муҳамедованининг хотирлашига кўра, 1937 йил январда тунда уйларига уч киши келиб, Саттор Жабборни тинтув ва сўроқлар қила бошлаган. Сўнг уни олиб кетиб, хат ёзиш ҳуқуқидан марҳум қилишган. Ёлғондан уни 10 йилга қамоққа ҳукм этилди, деб гап тарқатишган. Тошкент Тўқимачилик институтининг сўнгги курсида ўқиётган Маҳбубахон эса икки ўғли Урхон (1933 йил) ва Ўзхон (1935) билан қолиб, сал ўтмай, болалари билан яшаб турган уйдан ҳам, ўқиб турган институтидан ҳам ҳайдалган. Тахтапулда қишлоқ ўқитувчиси бўлиб ишлаётган отаси Дадамат Нурмуҳамедов унинг жонига оро кириб, кўчада қолган қизини икки боласи билан ўз паноҳига олган. Маҳбубахон фақат марказқўм котиби Ивановнинг шахсан арашуви билангина ўқишга қайта тикланган ва кейинчалик ўқишни битириб, Текстиль комбинатида ишлай бошлаган ва квартира олишга муваффақ бўлган.

Фақат Сталин вафот этганидан кейин, 50-йилларнинг охирига келибгина шахсга сиғиниш оқибатлари қораланиши билан 1937-1938 йиллардаги бедодликлар қайта кўрила бошлади. Бундан рағбатланган Саттор Жабборнинг онаси Камолахон ая Мавлонхўжаева ва хотини Маҳбуба Муҳамедова 1956 йил апрель ойининг охирларида ўша вақтда Ўзбекистон марказқўмининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Н.А.Муҳиддиновга Саттор Жабборни оқлаб беришни илтимос қилиб ариза бердилар. Шундай аризалардан бирида Камолахон ая бундай ёзган эди:

«Ўғлим Саттор Жаббор 1937 йил 8 январда НКВД органлари томонидан асоссиз репрессия қилинган эди. Унинг беши боласи қолган. Каттаси ўн ёшларда бўлиб, ўша кунлари вафот қилиб кетган. Қолган тўртта боласининг энг каттаси ишлайди. Уни ўқитиш учун илжоният бўлмади.

Хотини тиним билмай ишлайди, касалманд. Биз ҳаммамиз унинг боқимандаси бўлиб қолганмиз. Мен ҳозир 80 ёшга кирдим. 20 йилдан буён туну кун ўғлимни кутиб йиғлаб, кўзим кўр бўлиб қолди.

Бизнинг ҳаммамизнинг илтижоимиз шуки, унинг ишини қайта кўриб, беғуноҳ жабрланган киши сифатида қамоқдан бўшатилишига ёрдам беришингизни сўраймиз.

20 йилдан буён унинг қайтишини умид билан кутмоқдамиз.

Аризамни эътиборсиз қолдирмаслигингизни ўтиниб сўрайман.

Менинг турар жойим: Тошкент шаҳар, Жар кўча, 9-тор кўча, 70-уй. Мавлонхўжаева Камола.

1956 йил, 24 апрель».

Мазкур аризадан кейин хийла вақт ўтгач, Н.А.Муҳиддинов бу ишни пайсалга солмай, республиканинг ўша вақтдаги адлия министри Хадича Сулаймонова, Давлат хавфсизлик комитети бошлиғи А.М.Бизов, ЎзССР прокурори Мурод Шералиевларни чақириб, мазкур масалани ўрганиб чиқишни топширади. Ўша йилнинг декабрь ойи охирларида 1922 йили Ф.Хўжаев ва Т.Рисқуловларнинг Саттор Жабборни Германияга ўқишга юборганлиги, унинг советларга қарши унсур бўлмасдан, яхши ўқиб, ишлаганлиги ҳақида маълумот тўпланади. 1958 йилнинг бошларида, СССР Олий судининг ўша йиллардаги раиси Горкиннинг аниқлашича, Саттор Жабборнинг Германияда ўзини яхши тутгани унинг тамомила оқланишига асос бўлади. Ниҳоят, 1959 йил 13 апрелда у тамомила оқланади. Бу ҳақда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг 1959 йил 13 апрель Н-4-Н-13699/57 рақамли маълумотномасида бундай дейилган:

«Дело по обвинению Джаббара Саттара пересмотрена Пленумом Верховного суда СССР от 26 марта 1959 года.

Приговор Военной коллегии от 9 октября 1938 года и постановление Пленума Верховного суда СССР от 21 мая 1958 г. в отношении Джаббара Саттара отменены и дело прекращено из-за отсутствия состава преступления.

Джаббор Саттар реабилитирован посмертно.

Зам. председателя Военной коллегии Верховного суда СССР генерал-майор юстиции П.Лихачев.

Г.Москва, ул. Воровского, дом 15».

Ҳақиқат, ниҳоят, ғалаба қозонди. У эгилди, лекин синмади. Бироқ шунга қарамасдан, Германияда ўқиб келган дастлабки ўзбек кимёгар олими Саттор Жаббор кабиларнинг бошлаган хайрли ишлари, ёзган мақолалари, китоблари ва таржималари тақдири нима бўлади? Уларнинг оила аъзолари кечирган азоб-уқубатлар, хўрликлар учун ким жавоб беради? Буни қандай хун билан тўлаш мумкин? Бегуноҳ маҳбусларни қийнаб таҳқирлаган, отиб ташлаган, қамоқхоналарда чиритган, уларнинг уйларини, мол-мулкларини тортиб олиб, болаларини беватан қилган НКВД ходимлари-чи? Улар ҳеч нарса кўрмагандек, мўмайгина нафақа пулини олиб ёки ҳали ҳам теварак-атрофларидагиларга ғазаб ва нафрат оловини сочиб яшай берадиларми?!

Аммо инсон зоти қанчалар азоб-уқубат кўрса ҳам, шукр қилиб яшайди. Камола ая ўглининг, Маҳбуба опа эса эрининг оқланганини эшитиб, Аллоҳга шукроналар айтди. Тирик қолган фарзандларини отасига ўхшаб эл-юрт манфаати йўлида халол ишловчи кишилар қилиб ўстирди. Ўрхон Жаббор Ўзбекистон Фанлар академияси Механика институтининг катта илмий ходими сифатида кўп йиллар ишлаб, ҳозир меҳнат нафақасида яшамоқда. Кичик ўғли Тошкент Архитектура-қурилиш институтининг профессори Ўрхон Жаббор ҳам меҳнат нафақасига чиққан. Келини, Ўрхон Жабборнинг рафиқаси Муҳбира Жаббор Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университетининг чет тиллар кафедрасида немис тили бўйича катта ўқитувчи, набиралари Саттор Ўрхон ўғли Германиянинг Ўзбекистондаги элчихонасида хизмат қилади, Соҳила Ўрхон қизи эса немис тили мутахассиси. У ҳозир Германияда яшайди. Яқинда Ўрхон Жаббор рафиқаси билан Германияда бўлиб, отаси ўқиган ва яшаган ерларни зиёрат қилиб қайтди.

Тўлаган Мўмин (1902-1938)

20-йилларнинг бошларида Германияга ўқишга юборилган ёшлар орасида Тўлаган Мўмин ҳам бўлган. У 1922-1931 йилларда Берлиндаги олий техника мактабини битириб, Ўзбекистонга юқори малакали электр муҳандиси бўлиб қайтган ва республикада электр тармоқларини ривожлантириш, маҳаллий малакали кадрлар тайёрлаш борасида фидокорона ишлай бошлаган. 1937 йилнинг қонли воқеалари уни ҳам ўз гирдобига тортган. У ҳам Германияда таҳсил олган бошқа талабалар сингари қатағон этилган.

Тўлаган Мўмин асли тошкентлик бўлиб, 1902 йили шу ерда таваллуд топади. Дастлаб Тошкентдаги рус-тузем мактабида ўқийди, 1918 йилдан сўнг шаҳардаги машҳур Навоий номидаги таълим-тарбия билим юртида таҳсил кўради. Сўнг ўзи ҳам шу ерда бир мунча муддат ўзбек тилидан сабоқ беради. Шу йилларда Тошкентда Фитрат ташуббуси билан тузилган «Чигатой гурунги» ташкилотининг йиғилишларида, тошкентлик жадидлар ташаббуси билан тузилган «театр тўдаси»нинг спектакларида иштирок эта бошлайди. У билан бирга шу даврда мазкур тўданинг ишларида ўша йилларда номлари анча танилган зиёлилардан Машриқ Юнусов, Муҳиддин Турсунхўжаев, Ҳамдам Тожиев, Низомиддин Хўжаев, Юсуф Алиевлар ҳам қатнашар эдилар.

Шундай кунларнинг бирида, бу воқеа 1922 йилда бўлган эди, у тошкентлик умидли ёшларнинг бири сифатида Германияга ўқишга юборилади. Тўлаган Мўмин у ердаги олий техника мактабида электр муҳандиси ихтисослиги бўйича таҳсил олади. Ва 1930 йилнинг бошида хўжандлик дўсти Султон Матқул билан бирга мазкур мактабни битиради. У ўқиш даврида Берлинда тузилган «Германиядаги туркистонлик талабалар уюшмаси»нинг раиси бўлиб, ўқишда ҳам, жамоат ишларида ҳам намуна кўрсатади. Хориждаги машҳур муҳожирлар Аҳмад Заки Валидий ва Мустафо Чўқаевларнинг Берлинда Туркистондаги совет истибдодига

қарши озодлик учун кураш ҳақидаги суҳбат ва маърузаларини тинглайди. Германиядаги талабаларнинг ўзбекча журнали - «Кўмак»нинг Ўзбекистонга тарқалишида ёрдам беради. 1927 йили Ўзбекистонга ёзги таътил пайтида келганида Ўзбекистон зиёлиларининг Самарқандда бўлиб ўтган биринчи қурултойида қатнашиб, Ботунинг уйида меҳмон ҳам бўлади.

Тўлаган Мўмин 1931 йили ўқишни битириб, Москвага келади ва шу вақтда Москвада Ўзбекистон ваколатхонасининг бошлиғи бўлиб турган Муҳиддин Турсунхўжаевга ётоқхона масаласида учрашади. Тўлаган Мўмин унинг ёрдамида ваколатхона ётоқхонасидан ўзи ва Султон Матқул билан унинг рафиқаси Бася Матқул учун хоналар олади. Тўлаган Мўмин Москвада икки ҳафтача яшайди. Сўнг Тошкентга қайтиб, Ўзбекистон электр энергияси соҳасида аввал муҳандис, сўнг бош муҳандис бўлиб ишлайди. Айни пайтда у Терминология комитетининг кимё ва электротехникага оид атамаларнинг ўзбек тилида ифодаланишига бағишланган мажлисларида, шунингдек, бошқа ижтимоий-маърифий ишларда фаол иштирок этади. Ёш оиласи - Тошкент Медицина институти талабаси Муяссар Эшонхўжаева билан осуда ҳаёт кечириб, республика электр энергияси қувватини оширишга бор куч ва ғайратини сарфлаб яшайди. Кекса онаси 76 ёшли Розия аянинг дуосини олиб, қизалоқлари Гулчеҳра билан Лолани бағрига босиб, турмуш қувончлари ила кун кечира бошлайди.

Лекин Тўлаган Мўминнинг ўз соҳаси бўйича олиб бораётган ишлари, орзулари, онладаги осуда ва қувончли кунлари узоққа чўзилмайди. Унинг электр муҳандиси сифатидаги орзу-умидлари эндигина рўёбга чиқа бошлаганида 1937 йил қонли этагини тўзатиб кириб келади. 1937 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб, республикамиздаги бир қанча жамоат ва давлат арбоблари, таниқли зиёлилар қатори Германияда ўқиб, Ўзбекистон илм-фани, техникасини ривожлантириш, бу борада миллий кадрлар тайёрлашга бел боғлаб киришган Тўлаган Мўмин ҳам қатли омга учрайди. 1937 йил 2 сентябрда НКВД ходимлари томонидан уйи тинтув қилиниб, ўзи қамоққа олинади. Унга 1922-1931 йилларда Германияда ўқиган вақтларида советларга қарши «Озод

Туркистон» номли айғоқчилик ташкилотининг аъзоси сифатида СССРга нисбатан душманлик кайфиятида тарғибот олиб борган, деган асоссиз айб қўйилади. Тўлаган Мўмин ўзига қўйилган бу тухматни рад этишга, ўзининг бегуноҳ ва халол ходим эканлигини айтиб, сиртмоқдан қутулишга уринади.

Бу жиҳатдан унинг 1937 йил 2 декабрь куни терговчи саволларига берган жавоблари, айниқса, характерлидир.

«САВОЛ: СССРга қайтганингиздан кейин Берлиндаги «Озод Туркистон» ташкилотидан Ўзбекистондаги миллатчилар билан алоқа боғлаш борасида қандай топшириқлар олдингиз?

ЖАВОБ: Ҳеч қандай топшириқ олганим йўқ.

САВОЛ: Терговга шу нарса маълумки, сиз Германиядан СССРга қайтаётганингизда «Озод Туркистон» номли ташкилотдан Ўзбекистондаги миллатчилардан Султонбек Хўжанов, Турор Рисқулов, Муҳиддин Турсунхўжаев, Акбар Исломов, Файзулла Хўжаевлар билан алоқа ўрнатиб, ўзингизнинг аксилинқилобий ишингизда уларга таяниб иш олиб бориш борасида хат олиб келгансиз.

ЖАВОБ: Мен буни тан олмайман. Мен ҳеч кимдан ҳеч қандай топшириқ олмаганман.

САВОЛ: Сиз Муҳиддин Турсунхўжаев хати бўйича Тошкентда Фулом Ёқубовнинг олдига боргансиз.

ЖАВОБ: Мен Турсунхўжаевдан ҳеч қандай хат олмаганман. Москвадан Тошкентга ВАСНХЛ ихтиёрига мен билан бирга Султон Матқул иккимиз Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонасининг йўлланмаси билан келганмиз, холос».

Тўлаган Мўминнинг терговчи саволларига аниқ ва ишонarli жавоб берганига қарамай, салкам бир ярим йиллик қамоқ ва тергов азоблари, қийноқлар, тухматлар асосида ундан ўзлари бичиб тўқиган иқдорномага қўл қўйдириб оладилар. Саттор Жаббор, Фулом Ёқубовларни ҳам қийноқ остида унга қарши гапиришга мажбур қиладилар. Охир-оқибат у терговчилар томонидан тўқиб ясалган айб бўйича гуноҳларини бўйнига олади. 1938 йил 9 октябрда Саттор Жаббор, Хайриниса Маждихонова, Солиҳ Муҳамедов ва Германияда ўқиб қайтган бошқа ватандошларимиз қатори у ҳам миллатчилик ташкилотининг

аъзоси, Ўзбекистонда айғоқчилик ишлари билан шуғулланувчи Германиядаги «Озод Туркистон» ташкилотининг аъзоси сифатида олий жазо - отувга ва молу мулкани мусодара қилишга ҳукм этилади. Ҳукм ўша куниёқ ижро этилади.

Хўш, Тўлаган Мўмин қайси ҳолатда ҳибсга олинди, унинг қамоқ ва терговдаги аҳволи қандай кечди, оиласининг, бола-чақасининг аҳволи нима бўлди? Бу ҳақда унинг рафиқаси Муяссар Эшонхўжаева 90-йилларнинг ўрталарида биз билан бўлган суҳбатда бундай ҳикоя қилган эди:

«Тўлаган ака 30-йилларда Ўзбекистонда электроэнергия соҳаси бўйича муҳим илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган эди. Унинг юқори электр қуввати бўйича бир қанча илмий мақолалари ҳам чиққан, бу борада унинг режалари катта эди. Биз болаларимиз билан ширин орзу-умидлар оғушида тинч яшаётган эдик...

Тўлаган акам Ленинградга илмий ишлари бўйича командировкада бўлиб, 1937 йил 21 августда у ердан қайтганлар. Ўша куни уларни кўриш учун дўстлари келишади. Улар узоқ вақт чақчақлашиб ўтиришади. Кейин Тўлаган акам меҳмонларни кузатиб, хурсанд бир кайфият оғушида бўлади. Мен қайнонам ва 7 кунлик қизалоғим Лола билан бир хонада, Тўлаган ака ярим ёшли бошқа қизалоғим Гулчеҳра билан бошқа бир хонада ухлардик.

Кеч соат 11 ларда уйқуга кетсам, тушимда бехосдан бир неча одам келиб, устимдаги пальтом ва шол рўмолимни юлиб олиб, чуқурга кўмиб ташлашди. Мен: «Вой-дод, устимда бошқа кийим йўқ-ку», деб қўрқиб уйғонишим билан эшик бехосдан тақиллай бошлади. «Ким?» деб сўрасам, домком, деди. Эшикни очсам, домком билан НКВД терговчиларидан Михайлянц ва В.Березниковлар туришипти. Уйга киришиб, тинтув қила бошладилар. 2 та группа бўлишиб расмларни, Германияда ўқиган талабалар рўйхатини, биргина патефонимизни олишди. Ёш чақалоғим билан турғазиб, тўшақларни қоқиб кўришди, кийим ва гиламларни титиб ташлашди, 3 дона эркақларнинг янги костюми ва бир дона янги пальтони олишди. Қайнонам ўлимимга деб кийимларига тикиб қўйган 2 та 10 сўмлик пулни ҳам топиб олишди. Тинтув эрталаб соат 8 гача давом этди. Бизларга на уйқу ва на

тинчлик беришди. Сўнгра Тўлаган акамни олиб кетишди. Тўлаган акам кетаётиб, менга: «Мен ҳукуматга хиёнат қилганим йўқ, виждоним тоза. Сен ўқишингни ташлама, болаларни ва онамни яхши парвариш қил», деб чиқиб кетдилар.

Шундан кейин бир йил ўтгач, Тезаковда яшайдиган узун бўйли бир рус киши уйимизга келиб, юпқа папирос қоғозидай найчага арабча ёзилган бир хатни берди. Хатда: «Мен ҳеч қачон душман бўлмаганман. Ҳақиқат охири ғалаба қилади. Болалар ва онамни хафа қилма, ўзингни эҳтиёт қил!» дейилган, унда Сталинга ёзилган хати ҳам бор экан. Хатда: «Мени терговчилар ҳибсхонада сувда бўйнимга қадар сақлаб, азоб бердилар, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаевларга ёлланган жосус бўлганман, деб қўл қўясан, деб қийнадилар. Лекин қўл қўймадим. Улар қўлимни сохталаштириб расмийлаштирган бўлишлари ҳам мумкин. Сиз шу имзоларни текшириб, сохталигини аниқлашга ёрдам беришингизни сўрайман», деб ёзилган экан.

Мен Сталинга ёзилган хатни қўрқиб, ўша вақтларда ёқиб юбордим. Тўлаган акамга передача бериш ҳам қийин эди. Уч кунлаб сарсон бўлардим. У олармиди, йўқмиди, билмасдим. Охири НКВД ходимлари билан учрашиб, тақдири билан қизиққананда, хат ёзишмаслик шарти билан 10 йилга ҳукм қилинган, - дейишди. Кейинчалик билсам, буларнинг ҳаммаси ёлгон бўлиб, НКВД раҳбарлари ҳақиқатни бизлардан яшириб келишган экан. У киши қамалганидан сўнг 10 йил эмас, 15 йил ўтгач, оқланди, деган бир парча совуққина хабар қоғозига эга бўлдик, холос. Лекин у кишининг қаерда, қачон, қандай вафот этганлигини биз ҳамон билмаймиз.

Ўзим икки ёш гўдагим бўлишига қарамай, Тошкент Давлат Медицина институтини битаириб, 1952 йилдан то нафақага чиққунимга қадар Бешёғочдаги 6-шаҳар касалхонасида бош врач бўлиб ишладим, қайнонамни парвариш қилиб, дуоларини олдим. Тўлаган акамнинг қавму қариндошлари билан борди-келдини узмадим, қизалоқларимни ўқитиб, олий маълумотли қилдим. Катта қизим Гулчеҳра Ризаева кўп йиллар Ўрта Осиё Педиатрия институтида ассистент, Лола Эшонхўжаева Ўрта Осиё Халқ

хўжалиги институтининг чет тиллар кафедрасида немис тили бўйича катта ўқитувчи бўлиб ишлаб келдилар. Мен уларни отаси Тўлаган ака Мўминов изларидан бориб, илмий-педагогик соҳалар бўйича муносиб фарзандлар бўлиб етишишларига қўлимдан келганча ҳаракат қилдим. Айниқса, кичик қизим Лолада Тўлаган акам ўқиб келган Германиянинг илғор илм-фани, тили, тарихи ва адабиётини ўрганишга рағбат уйғотиб, унинг руҳини шод этишга уриндим. Лола 1965 йили Германияда бўлиб, отаси ўқиган, юрган ерларни кўриб қайтди».

Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай. Бугун Тўлаган ака ҳам, унинг рафиқаси Муяссар опа Эшонхўжаева ҳам ҳаётда йўқлар. Бирлари сталинча тоталитар тузумнинг қурбони бўлган бўлса, иккинчиси - унинг рафиқаси Муяссар опа қатағон йилларининг жабр-зулмидан бели дол бўлиб, отаси орқасида қолган икки ёш қизалоқни сабр-бардош билан вояга етказди. Уларнинг ҳар икки қизлари ҳам машъум даврнинг аччиқ тузидан бебаҳра қолмадилар. Аммо Гулчеҳра Ризаева билан Лола Эшонхўжаева ҳамда уларнинг ўғил-қизлари оталари орзу қилган мустақиллик даврини кўриб, она-Ўзбекистоннинг равнақи йўлида меҳнат қилмоқдалар. Гулчеҳранинг ўғли Рауф Ризаев - Ички ишлар вазирлиги бош мутахассиси, жарроҳ, тиббиёт фанлари доктори. Низом олий маълумотли мутахассис, Миллий банк ходими, Лоланинг ўғли Рустам ҳам олий маълумотли, малакали мутахассис бўлиб ишламоқда. Улар ўзларини бугунги хатарсиз, осуда ҳаётларидан беҳад хурсанддилар.

Султон Матқул
(1902-1938)

Султон Матқул асли хўжандлик ўзбеклардан бўлиб, 1902 йил 15 декабрда ота юртида, таниқли ишбилармон Матқул Алибековнинг оиласида таваллуд топган. Айрим маълумотларга қараганда, Султон Матқулнинг отаси Матқул ака XIX асрнинг 90-йилларида Хўжанддаги рус

савдо-сотиқ ишбилармонлари ва саноатчилари билан ҳамкорликда Унджин волостида биринчи бўлиб пахта тозалаш заводини очган, рус тили ва замонавий илмларни ўрганган, ўғли Султонда ҳам янгича ўқиш ва ёзишга рағбат уйғотиб, русча ўқишга берган. Султон отаси ёрдамида ўша даврда Туркистоннинг турли ҳудудларида фаол ишлаётган хўжандлик таниқли маориф ва жамоат арбоблари билан ҳам танишган. Улар таъсирида ўқишга ҳаваси яна ҳам ортиб борган. 1917 йил Октябрь тўнтаришидан сўнг у 1919-1920 йилларда Хўжанддаги қизил қўшин таркибида отлич аскар бўлиб хизмат қилган. Армия сафидан бўшагач, аввалги ўқиш ҳаваси яна кучайиб, Тошкентдаги «Кўмак» жамиятининг ёрдами билан 1922 йили туркистонлик ва бухоролик йигит-қизлар қатори Султон Матқул ҳам Германияга ўқишга борган.

У тергов вақтида ўзининг Германияга бориши билан боғлиқ воқеани бундай баён қилган: «1922 йилда Тошкентда Саидалихўжа раислигида «Кўмак» номли миллий уюшма мавжуд эди. Шу ташкилотда мен ҳам бўлганман. Мазкур уюшманинг раҳбарларидан Эшонхўжаев раҳнамолигида мен ва яна бошқа ёшлардан иборат 7 киши Германияга ўқишга юборилдик. Мен билан бирга Германияга Темирбек Казбеков, Тўлаган Мўмин, Хайриниса Мажидхонова, Солиҳ Муҳамедов, Абдуваҳоб Исҳоқов, Собир Иброҳимов, Азимбек Беримжонов ва бошқалар жўнадик».

Шубҳасиз, Султон Матқул ва бошқаларнинг Германияга ўқишга юборилишларида фақат Саидалихўжа эмас, балки Туркистоннинг бошқа таниқли кишилари ҳам иштирок этганлар. Султон Матқул тергов пайтида давом этиб, яна бундай маълумотни берган:

«Мен 1922 йилда Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси ётоқхонасида яшаб турган эдим. У ерда Абдулла Раҳимбоев, Акмал Икромов, Эшонхўжаев, Мирзажонов ва бошқалар ҳам яшардилар. Бир куни Абдулла Раҳимбоев олдида Акмал Икромов, Боту, Рустам Исломов, Ҳамидхонов, Эшонхўжаев билан бирга бўлдик. Боту мустамлакачилардан тезроқ қутулиш чораларидан бири миллий ёшларни хорижга ўқишга юбориш ва у ерлардан махсус билимларни эгаллаб қайтишдир. Улар чет элда ўқишларини битириб қайтиб келгач, Туркистонда совет

мутахассисларининг ўринларини эгаллашлари керак», - деди. Бу гап Раҳимбоев ва Эшонхўжаевларга ҳам маъқул тушди. Шундай қилиб, Туркистон Марказий ижроия органи орқали давлат ҳисобидан 10 кишини чет элга ўқишга юборишга келишилди. Шундан сўнг хорижга жўнашга бизларни расмийлаштиришди ва 6 ўзбек ҳамда 4 қозоқ жўнаб кетдик».

Хуллас, Султон Матқул 1922-1930 йилларда Германияда бўлиб, Берлиндаги олий техника мактабининг электротехника соҳаси бўйича ўқишга киради. Ва уни 1930 йилнинг бошида тамомлайди. У шу даврда Берлин университетининг кимё факультетида ўқиётган литвалик Бася Овсеевна Райбман деган қиз билан танишади, улар ўқишларини битиргунга қадар бир-бирлари билан дўстлик ва севги йўлида қаттиқ аҳд-паймон қилиб, оила қурадилар. У хотини Бася билан Берлинда бир йилча қолиб ишлайди. Уларнинг бу ердаги ўқиши ва иши давомида хотини Басянинг қариндош-уруғлари ҳам яқиндан кўмак бериб турадилар. 1931 йили Султон Матқул рафиқаси Бася Райбман ва Берлин олий техника мактабини элеткротехника соҳаси бўйича битирган дўсти Тўлаган Мўмин билан бирга Германиядан СССРга қайтади ва Москвадаги Ўзбекистон ваколатхонаси раҳбари вазифасини бажараётган Муҳиддин Турсунхўжаев, ўша кунларда Советларнинг навбатдаги съездида қатнашаётган Ўзбекистон компартияси марказқўмининг биринчи котиби Акмал Икромов билан учрашади, уларга хориждаги ўқишлари, таассуротлари ва у ердан қайтмаган талабаларимиз ҳақида ахборот беради. Акмал Икромов айрим талабаларнинг СССРга қайтмаганлигидан афсусланиб,

«Биз Ўзбекистонда кадрларга бўлган эҳтиёж туфайли Москвадан кадрлар сўраб турган бир вақтда бу ерда ўзимизнинг одамларимиз Германиядан қайтиб келишни хоҳлашмаяптилар», - дейди. Шундан кейин Султон Матқул оиласи билан Муҳиддин Турсунхўжаев ёрдамида Москвада яна бир ой туриб, Тошкентга келади ва бу ерда дастлаб Ўзбекистон электрлаштириш бошқармасида бош муҳандис бўлиб ишлайди, бу ердаги мазкур соҳа бўйича ишлаётган маҳаллий ишчи кадрларни тарбиялаш, республикада электротехника тармоқларини ривожлантириш, электр қувватидан саноат объектларида рационал фойдаланиш

ҳамда электр тизимини замонавий илм асосида бошқариш ишига раҳбарлик қилади. Бу борада Германияда тўплаган назарий ва амалий билимларини ишга солади.

30-йилларнинг иккинчи ярмида Султон Матқул Ўзбекистон Фанлар Комитети раисининг ўринбосари вазифасига кўтарилди. Бу ерда энди у атоқли олимлардан Отажон Ҳошимов, Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Ойбек, Ҳоди Зариф ва бошқалар билан бирга республикамиз фани ва маданиятини ривожлантириш йўлида фидокорона хизмат қила бошлайди. У Фан Комитети органи бўлган «Социалистик фан ва техника» журналининг муҳаррири сифатида Ўзбекистондаги ижтимоий ва аниқ фанларга оид янги тадқиқот натижаларини эълон қилиб, бу борадаги материалларнинг назарий ва амалий аҳамиятини ўрганadi, тавсиялар беради. Айниқса, Отажон Ҳошимов, Фитратлар билан яқин муносабатда бўлиб, улар билан доимий ҳамкорликда иш олиб боради. Уларни Германияга ўқишга юборишда Бухородан туриб, уларга мадад берган профессор Фитратга ғоявий бир устоз дебгина қарамай, ундан фойдали маслаҳатлар ҳам олиб туради, баъзи вақтларда у билан ҳатто хордиқ ойларида бирга ҳам бўлди.

Бу ҳақда унинг ўзи бундай дейди:

«1933 йили мен Фитрат билан бирга ёзги таътилни Кисловодскда ўтказдим. У ерда Файзулла Хўжаевнинг амакиси Ота Хўжаев раҳбарлик қилаётган «Ўзбекистон» санаторийсида бирга дам олдик. Шунда у киши билан яна ҳам қалин бўлиб кетдик».

Султон Матқулнинг хотини Бася Матқул Тошкентдаги кимё соҳасидаги илмий-тадқиқот институтларидан бирида катта илмий ходим сифатида республикамиз кимё саноати учун муҳим бўлган мавзуларда текшириш ишларини олиб боради, оиласи, ёри ва сеvimли қизалоғи Альмира, ҳам эрининг синглиси Башоратни ардоқлаб, меҳр билан парвариш қила бошлайди. Султон Матқул бўлса, ўз касби ва ишидан, оиласидан мамнун бўлиб, дўстлари, касбдошлари билан аҳилликда ишлаб юради. Лекин унинг бу қувонч ва осуда ҳаёти узоққа чўзилмайди. Кўп вақт ўтмай, унинг боши узра нур сочиб турган қуёшни қора булутлар қуршаб олади. Султон Матқул 1937 йил 13 август куни қамоққа олинади.

Маҳбуслик анкетасида унинг Тошкентдаги 3-Жуковский тор кўчасидаги 4-уйда яшагани, касби ва ишлаш жойи, туғилган йили ва куни, жойи, маълумоти, миллати, оиласининг кимлардан иборат бўлганлиги қайд қилинган. Унда кўрсатилишича, оиласида рафиқасидан ташқари, 3 ёшли қизи Альмира ва 13 ёшли синглиси Башорат бўлишган. Мазкур анкетада унинг хонадонидан бошқа жойда яшаган қариндошлари ҳам ҳар эҳтимолга қарши қайд қилиб қўйилган. Маълум бўлишича, Назокат Эгамбердиева деган синглиси Тошкентнинг Бешёғоч кўчасидаги 20-уйда, Марҳамат Шокирова деган синглиси шаҳарнинг яна бир бошқа ерида, турмушдаги синглиси Латофат эса Ленинобод шаҳрида яшашган.

Султон Матқулнинг қамоққа олинишига қуйидаги қарор асос бўлган:

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о предъявлении обвинения)

1937 г. августа 14 дня, гор.Ташкент. Я, нач. отделения 3 отдела УГБ НКВД УзССР серж. гос.безопасности Акжигитов, рассмотрев следственные материалы дела № 585 в отношении Султан Маткула -1902 г. рождения, урож. гор. Ленинабад... сын крупного бая, беспартийного, служащего, инженера, перед арестом зам. председателя Комитета наук УзССР и, приняв во внимание, что имеющимися в деле материалами Султан Маткул достаточно изобличается в том, что находясь с 1922 по 1930 г. на учебе в Германии - состоял членом нац. контррев. организации «Туркестон», возглавляемой Мустафо Чукаевым, Заки Валиди и Алимджаном Идриси, являлся редактором издаваемого в Германии антисоветского журнала «Кумак».

В 1930 г. вернулся в СССР со шпионскими заданиями германской разведки.

После возвращения в СССР, вступил в к-р националистическую пантюркистическую организацию, возглавляющую контрреволюционную и шпионскую работу, в виду чего, руководствуясь ст. 40 УПКУз

ПОСТАНОВИЛ:

Маткул Султана привлечь к уголовной ответственности, предъявив ему обвинение по ст.ст. 62 и 67 УК УзССР, ранее

избранную меру пресечения содержание под стражей во внутренней тюрьме НКВД УзССР - оставить в силе.

Начальник отделения 3-отдела
сержант гос. безопасности

Акжигитов.

Постановление мне объявлено:

С. Маткул.

Утверждаю:

зам. нач. 3-отдела УГБ НКВДУз/
старший лейтенант гос. безопасности

Лисицын».

Терговчи дастлаб ундан СССРда ва Германияда шахсий алоқада бўлган кимсаларнинг номларини айтиб беришни талаб қилади. Султон Маткул ва терговчи Лисицыннинг 1937 йил 14 августда бўлиб ўтган савол-жавоблари бундай қайд қилинган:

«САВОЛ: - СССР ва Германиядаги шахсий алоқаларингизни айтиб беринг.

ЖАВОБ: - Менинг шахсий алоқаларим ҳақида қуйидагиларни айтишим мумкин: Тошкентда САОГИЗ бошқарувчиси ва бош муҳандиси ИЛЬЯ ЯКОВЛЕВИЧ КАМЕНСКИЙ, ... бир акаси муҳожирликда Берлинда яшайди.

ЕРМОЛЕНКО ГЕОРГИЙ МИХАЙЛОВИЧ - Ўзбекистон электр қувватини лойиҳалаш бюроси бошлиғи, инқилобга қадар Францияда ўқиган... АҲМАДБЕКОВ ДАВРОНБЕК - ВКП(б) аъзоси... САТТОР ЖАББОР - ТошМИ доценти, ҳозир қамоқда, Германияда ўқиган... МҶМИН ХҶЖАЕВ - ВКП(б) аъзоси, «Ўзбексавдо» бошқармаси бошлиғи, ТҶЛАГАН МҶМИН - Ўзбекэнергода электр муҳандиси; Москва шаҳрида РОЗЕНБАУМ АЛЬБЕРТ ЛЕОНИДОВИЧ - электр муҳандиси, Германиядан 1932 йилда келган. ЛИВШИЦ ПАВЕЛ - у ҳам менга ўхшаб Берлиндаги мен ўқиган мактабда ўқиган, БРЕСИ ВЕРА - музика муаллими бўлиб, у билан Берлинда музика билим юртида ўқиган вақтидан буён танишман. ЗАГОРНИК АЛЬБЕРТ - электр муҳандиси, Литва фуқароси, Германияда савдо ваколатхонасида ишлаган, тахминан 1932 йилдан буён Москвада МосГЭСда муҳандис бўлиб ишлаб келаётир. Берлинда ўқиган вақтимизда менга ва Тўлаган Мўминга

ўқишимизга мададкор бўлган; ИСА МУҲАМЕДОВ - Тожикистон ССРнинг Москвадаги ваколатхонаси бошлиғи. У билан мени Тошкентда Раҳимбоев таништирган эди. Унинг рафиқаси Руқияни мен у Берлинда ўқиб юрганда танирдим. Москвада Иса Муҳамедов билан икки кеча бирга бўлганман.

САВОЛ: - Германиядаги танишларингиз бўйича буларнинг қайси бирлари билан алоқа қилиб турдингиз?

ЖАВОБ: - Германияда яшаётган танишларимдан мен фақат хонадонда яшаганим уй эгаси Мекота Генри ота билан хат ёзишиб турганман».

1937 йил 22 сентябрда терговчи Султон Матқулни яна сўроқ қилади. Ундан яна Германияга кимлар билан ўқишга кетгансиз, кимлар билан шахсий алоқаларингиз бўлган каби миждов саволларга жавоб беришни талаб қилади. Султон Матқул бундай саволларга яна бир бошдан жавоб беради. Терговчилар унинг жавобларидан қаноатланмай, 1937 йил 16 декабрда яна унга катта сиёсий айблар тўнкаб, уларни бўйнига олишга мажбур қиладилар. Султон Матқул терговчининг саволларига дадиллик билан рад жавобини беради.

Ушбу савол-жавоб шу кунги тергов ҳужжатлари баённомасида бундай қайд қилинган:

«САВОЛ: - Терговдан шу нарса аниқ бўлдики, сиз қамоққа олингунингизга қадар Темурбек Казбеков ва Саттор Жабборлардан Германия разведкасига узатиш учун айғоқчилик материалларини олган экансиз. Шунинг тасдиқлайсизми?

ЖАВОБ: - Йўқ, тасдиқламайман. 1931 йилдан бошлаб, то қамалгунингача бўлган вақтда Саттор Жаббордан ҳам, Темурбек Казбековдан ҳам Германия разведкасига бериш учун ҳеч қандай айғоқчилик материалларини олмаганман ва уларга ҳам айғоқчилик материалларини тўплаб бериш учун бирор топшириқ бермаганман.

САВОЛ: - Сиз Тўлаган Мўминга Тошкентдаги электр тармоқлари бўйича айғоқчилик актлари ўтказиш ва уни ташкил қилиш ҳақида топшириқ бергансизми?

ЖАВОБ: - Мен Тўлаган Мўминга Тошкент шаҳридаги электр тармоқлари бўйича айғоқчилик актлари тузиш учун ҳеч қандай топшириқ бермаганман ва бу мавзуда у билан ҳеч қачон гаплашмаганман.

САВОЛ: - Терговга шу нарса маълумки, сиз Германия разведкасига бериш учун Акмал Икромов ва Абдуллажон Каримовдан айғоқчилик материалларини олган экансиз.

ЖАВОБ: - Тамомила рад қиламан. Мен Германия разведкасига бериш учун Акмал Икромов ва Абдулла Каримовлардан ҳеч қандай айғоқчилик материалларини олмаганман ва бу борада улар билан ҳеч қандай суҳбат қилмаганман».

Шу куни Паруп Август Тенисович деган киши ҳам терговга чақирилиб, Султон Матқулнинг Ўзбекэнергетика бошқармасига қачон ва ким томонидан тавсия этилганлиги тергов қилинади. Паруп терговчига Матқулнинг мазкур бошқармага 1933 йилда Ўзбекистон партия марказқўми бюросининг махсус қарори билан ишга тайинланганлиги, уни бу ерга жўнатишда марказқўм саноат бўлими бошлиғи Фроловнинг Матқулнинг ҳақиқий ишончли совет кишиси бўлиб, миллий кадрларнинг энг яхши вакилларида биридир, - деб тайинлаганини айтади.

1938 йил 19 июнда айбдор Захаров Вадим Павлович ҳам терговда шундай сўроққа тутилади. Ундан Султон Матқул ҳақида кўргазма бериш талаб қилинади. 1938 йил 21 сентябрда Султон Матқул Саттор Жаббор билан, 1938 йил 6 октябрда эса Темурбек Казбеков билан юзма-юз учраштирилиб, сўроққа тутилади. Саттор Жаббор ҳам Темурбек Казбеков ҳам қийноқ ва тазйиқлар остида Султон Матқулга туҳмат қилишга мажбур бўладилар.

Султон Матқул Темурбек Казбеков билан 1938 йил 6 октябрдаги юзма-юз учраштирилиб, қилинган тергов вақтида ҳам ўзига қўйилаётган айбларни тамомила рад қилади:

МАТҚУЛГА САВОЛ: - Сиз 1932 йилда Фарғонадаги фабрикани кўздан кечириб чиққан эдингизми?

ЖАВОБ: - Мен муҳандис Фертец билан Фарғона текстиль фабрикасига бориб, уни кўздан кечирганман. У вақтда фабрика директори Кубян деган киши эди.

САВОЛ (Матқулга): - Сиз Казбеков билан фабрикага борганингизда айғоқчилик (руҳидаги) гапларни айтган эдингизми?

ЖАВОБ: - Йўқ, мен Казбеков билан айғоқчилик (руҳидаги) гапларни айтмаганман».

Султон Матқулнинг ўзига қўйилган барча айбларни мардлик билан рад этганига қарамасдан, 1938 йил 9 октябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг Алексеев бошчилигидаги кўчма сессияси аъзолари Тошкентдаги ёпиқ суд мажлисида гувоҳларсиз Султон Матқул Алибековични герман разведкасининг айдоқчиси, Германиядан ўқиб қайтган Саттор Жаббор, Тўлаган Мўмин каби дўстлари билан биргаликда у ерларга Ўзбекистондан давлат аҳамиятига молик махфий маълумотлар етказиб турган, деган сиёсий айб билан олий жазо - отувга ҳукм қиладилар ва ҳукм ўша куниёқ ижро этилади.

Шундай қилиб, Султон Матқул каби Германияда ўқиб қайтган ўзбек энергетикларининг илк талантили ватанпарвар авлоди НКВД жаллодлари томонидан қатли ом этилади.

Султон Матқул қамоққа олингандан кейин кўп ўтмай, унинг рафиқаси кимёгар олима Бася Овсеевна Райбман ҳам 1937 йил 30 сентябрда эри Султон Матқулнинг жиноятларини фош қилмай яшириб келганликда айбланиб, қамоққа олинади. Ундан ҳам терговда эри билан қачон танишгани, унинг миллатчилиги, советларга қарши фаолияти ҳақида кўргазма бериш талаб қилинади. Бася Матқулова эри Султон Матқул билан 1923 йилда Германияда ўқиб юрган вақтида танишгани, у билан 1931 йили СССРга келиб, Ўзбекистонда ишлай бошлагани, шу йиллар ичида унинг оғзидан бирон маротаба ҳам советларга қарши гапни эшитмаганини айтиб, эрини туҳмат ва маломатлардан асрашга уринади. Шунга қарамасдан, у ҳам икки йилча қамоқ азоби ва тергов қийноқларини бошдан кечириб, озиб-тўзиб қамоқдан чиқади. Қамоқдан чиққач, унинг уйини эри ва ўзининг сиёсий айбларини рўкач қилиб тортиб олишади. Бася Матқул қизи Альмира билан кўчага ҳайдаб юборилади. У елиб-югуриб уйини қайтариб олса-да, кўпга бормайди, у яна эски сиёсий айб ва ифволар билан Тошкентдан чиқариб юборилади. У ноилож эрининг Хўжандаги синглиси Латофатхон ҳузурига паноҳ излаб боради, у ерда уларнинг ёрдами билан мактабда немис тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди. Кейинчалик Ленинобод пединститутининг немис тили кафедрасига ишга ўтади. Шу йиллари Султон Матқулнинг синглиси

Латофатхон опа ва унинг яқин қариндошлари уларнинг жонларига оро киришади.

Кейинчалик бу ерда ҳам немис тили соатлари қисқаргач, у Удмуртияга кўчиб бориб, пединститутда немис тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди ва Сталин вафотидан сўнг (1954 йил февралда) истиқомат қилаётган жойидан (Ижевск шаҳри, Гоголь кўчаси, 11-уй) СССР Министрлар Совети раиси ва Бош прокурорига эрининг оғир қисмати, унинг бегуноҳ қамалгани ва ўзининг бошидан кечирган оғир кунлари ҳақида ариза йўллайди. Аризада эрини оқлашнинг фарзандлари ва ўзи учун муҳимлигини айтиб, бу борада унга ёрдам беришларини ўтиниб сўрайди. Шундан сўнг ҳам орадан икки йилдан ортиқ вақт ўтади. Бу орада у Москвага яна бир неча бор бориб-келади. Ва охир-оқибат 1956 йил 17 ноябрдагина СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясида Султон Матқул иши қайта кўрилиб, унга 1938 йил 9 октябрда қўйилган сиёсий айбнинг асоссиз бўлганлиги, ишни қайта кўришда унинг фаолиятида жиноий иш топилмаганлиги ва шунинг учун оқланганлиги ҳақида қисқагина ажрим чиқарилади.

Шундан буён орадан ярим аср ўтди. Султон Матқулнинг Басянинг, қариндошларининг, ягона қизи Альмиранинг тақдири қандай кечди? Улар ўз бошларидан қандай моддий ва маънавий қийинчиликларни кечирдилар? Бундай саволларга жавоб бериш, жабрдийдаларнинг совет давридаги аччиқ қисматларини аниқлаш, афсуски, осон эмас. Аммо ушбу китобни ўқиган кишилар орқали бу саволларга жавоб ололсак, биз ўзимизни дунёдаги энг бахтиёр кишилардан бири, деб ҳис этган бўлардик.

Бася Матқулова (1900-?)

30 - 50-йилларда Ўзбекистонда совет давлати қатағон сиёсатининг азоб-укубатларини бошидан кечирган фан ва маданият ходимлари орасида бошқа миллатларга мансуб кишилар ҳам бўлган. Шулардан бири литвалик Бася Овсеевна

Райбмандир. Бася Овсеевна 20-йилларда Литвадан Германияга ўқишга борган ва ўша ерда таҳсил олаётган ўзбекистонлик талаба Султон Матқул билан танишиб, унга турмушга чиққан ва 30-йилларнинг бошларида республикамизга келиб, ўз соҳаси бўйича фаол иш олиб борган.

Архив ҳужжатларидан маълум бўлишича, Бася Овсеевна Райбман литвалик яҳудийлардан бўлиб, 1900 йил 24 февралда Ковно шаҳрида савдо ишлари билан шуғулланувчи зодагон оиласида таваллуд топган. Унинг отаси Овсей Давидович Райбман 1912 йилга қадар Ковнода ўз касби бўлган савдо ишлари билан шуғулланиб, кейинчалик (1912-1917 йилларда) ўша ердаги хусусий бир фирмада бухгалтер бўлиб ишлаган. Ўзининг бошқа болалари каби, Басянинг ўқиши ва меҳнат тарбиясига катта эътибор берган. Бася шу ерда аввал бошланғич мактабни, сўнг 1914 йилда қизлар гимназиясини муваффақиятли битирган. Шундан сўнг бир муддат ишлаб, 1917 йилда отаси вафотидан кейин моддий қийин аҳволда қолганлиги сабабли ўқишни давом эттириш ва олий таҳсил олиш имконига эга бўлмаган. Лекин ундаги олий таҳсил олишга интилиш туйғуси асло сўнмаган. Натижада у шу даврда ўзи ишлаб топган маблағ ҳисобига 1923 йилда Германияга ўқишга борган.

Бася Овсеевна 1923-1930 йилларда Европадаги энг машҳур дорилфунунлардан бўлган Берлин университетининг кимё факультетида ўқиган. Ва 1923 йилда Берлин олий техника мактабида ўқиётган Султон Матқул билан танишиб, кейинчалик унга турмушга чиққан. 1931 йили ҳар икковлари Ўзбекистонга қайтиб, республикамизнинг кимё ва энергетика соҳаларини ривожлантириш борасида фаол ишлай бошлаганлар.

Султон Матқул дастлаб Ўзбекистон энергетикаси бошқармасида бош муҳандис, кейинчалик эса Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши қошидаги Фан комитети раисининг ўринбосари лавозимида хизмат қилган. У шу даврда ўзбек зиёлиларининг «гул»и ҳисобланган Фитрат, Отажон Ҳошим, Ойбек, Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зариф ва бошқалар билан елкадош бўлиб ишлаш шарафига эришган. Бася Овсеевна эса эри каби илм-фан фидойиларидан бўлиб,

Германиядан кимё соҳасида олиб келган билим ва тажрибаларини Ўзбекистонда татбиқ қилишга чин кўнгилдан киришади. Республикамизда ташкил этилган Маҳаллий кимё саноати илмий-тадқиқот институти (1939 йилдан бошлаб СССР ФА Ўзбекистон филиалининг Кимё институти) да илмий ходим бўлиб ишлайди. Шу йилларда кимё соҳасида фаол иш олиб бораётган ўзбек олимларидан Саттор Жаббор, Зарифа Саидносирова, Маҳмуд Ҳакимов ва бошқалар билан илмий алоқада бўлади. Ўзининг ва эрининг илмий изланишлари, оилавий орзу-ҳаваслари, келгуси режаларининг мовий оғушида тинч ва осуда ҳаёт кечира бошлайди. У эри Султон Матқулга бўлган самимий севги ва садоқатида, севимли фарзанди Альмирага бўлган чексиз муҳаббати ва унинг гўдакларга хос эркаланишларида ўзининг бахт-саодатини кўради.

Лекин Бася Овсеевнанинг бу кечираётган осуда дамлари, ширин хаёл ва орзулари, умидлари узоққа бормайди. 1937 йилнинг қаҳратон қишидан ҳам совуқ бўлган давр бўрони унинг хонадонига ҳам кириб келади. Бу даҳшатли бўрон уларнинг эндигина баҳор гулларидай яшнаб келаётган оилавий ҳаётини бирдан музлатиб юборади. Унинг эри Султон Матқул 1937 йил 13 августда тўсатдан сиёсий айб билан қамоққа олинади. Унга Германияда ўқиган йилларида гўё Берлиндаги «Туркистон» деган миллатчилик ташкилотига аъзо бўлган ва бу ташкилотнинг топшириғи билан СССРга келиб, Ўзбекистонда айғоқчилик ишларини олиб борган, деган айб қўйилади. Бу туҳматдан иборат айб Бася Овсеевнанинг бошига яшиндек урилади, у 3 ёшли қизи билан Тошкент қамоқхонасига қатнаб, туну кунларини ғам-ҳасратда, кўрқувда ўтказди. Бу ҳам камлик қилгандек, 1937 йил 21 сентябрда унинг ўзини ҳам «халқ душмани» Султон Матқулнинг хотини бўлганликда, у билан бирга яшаб, унинг советларга қарши аксилинқилобий-жосуслик ишларини яшириб келганликда айблаб, қамоққа оладилар. Уйи тинтув қилиниб, ўзи ва эри Султон Матқулнинг Германияда ўқиган вақтларда тушган расмлари, дипломлари, ёзишмалари ва китоблари мусодара қилиниб, олиб кетилади. 3 ёшли қизи Альмира ва эрининг 13 ёшли жияни Башорат уйларидан ҳайдаб чиқарилиб, қариндошларидан бирининг уйига

юборилади. Уларнинг уйини эса бошқа бир киши эгаллаб олади.

Унинг қамоққа олиниши ҳақида НКВД 3-бўлимнинг шошилинич ишлар бўйича вакили Димент томонидан куйидаги қарор ёзилган:

«Я. опер. Уполном. 3-го отдела ЦГБ НКВДУз Диментман, рассмотрел сего числа следственное дело по обвинению Маткула Султана в принадлежности к активной деятельности в к-р шпионской организации «Туркестан». Находясь с 1922 по 1930 гг. на учебе в Германии, был завербован германскими разведывательными органами и приехав в СССР, развернул активную к-р шпионскую деятельность.

Принимая во внимание, что Бася Маткулова является женой арестованного врага народа Маткула Султана и подлежит аресту, а поэтому

Постановил:

Басю Овсеевну Маткулову, 37 лет, еврейку, работающую ст. научным сотрудником научно-исследоват. инс-та Наркомместпрома, проживающую по адресу: 3-Жуковский тупик, дом № 7 – арестовать и заключить под стражу в Таштюрьме».

Бася Маткулова қамоқхонага келтирилганига қарамай, орадан 2 ойча ўтса ҳам, уни на терговга чақиришади, на нима учун, қайси айби учун қамалганини айтишади. У қамоқхонанинг совуқ ва ёқимсиз ҳавосида, эри ва боласининг тақдири, ўзининг мавҳум қисмати ҳақидаги ғам-ҳасрати билан НКВДнинг шафқатсиз терговчиларига интизор бўлиб ётади.

1937 йил 25 ноябрда терговчи Березняков унинг эри билан қачондан танишганларидан тортиб Германияда ўқиган эри ва бошқа ўзбекистонлик талабаларнинг советларга қарши ишлари-ю ўзининг ота-онаси ва қариндошларигача, унинг қайси йўллар билан Германияга бориб қолганлиги ва нималар ҳисобига ўқиганлиги-ю, чет элларда қандай қариндошлари борлигигача суриштира бошлайди. Терговчи, айниқса, Басянинг қамоқдаги эри Султон Маткулнинг айбларини фош қилиб беришини кўпроқ талаб қилади. Ундан эри билан қачондан бери таниш бўлганлиги, эрининг Москвада кимларни билишлиги, сиёсий қиёфаси,

айғоқчилиги ва миллатчилик руҳидаги гап-сўзлари ҳақида кўрсатма беришни талаб қилади. Бася Овсеевна терговчининг барча саволларига қатъий туриб бундай жавоб беради:

«САВОЛ: - Сиз Султон Матқулни қачондан бери биласиз?

ЖАВОБ: - Мен Султон Матқулни 1923 йили Берлинда студент бўлган вақтимда у билан танишиб, 1929 йили унга турмушга чиққанимдан бери биламан. Биз у билан 1930 йилда ўқишни битириб, бир йилча чамаси Берлинда ишладик. 1931 йили СССРга келиб, Москвада 2 ойча турдик, шундан сўнг Тошкентга йўлланма олиб, ўша вақтдан бери шу ерда ишляпман.

САВОЛ: - Сиз Матқул билан бирга Москвада кимлар билан алоқа ўрнатган эдингиз?

ЖАВОБ: - Матқул Москвада Раҳимбоев билан алоқа ўрнатган эди. Раҳимбоев билан Тўлаган Мўмин ва мен ҳам учрашганмиз, унинг хонадонида ҳам бўлганмиз.

САВОЛ: - Сиз юқорида номларини тилга олганингиз кишиларнинг сиёсий қиёфалари қандай бўлган? Шу ҳақда гапириб беринг.

ЖАВОБ: - Шахсан менда уларнинг ҳаммаси ҳам яхши таассурот қолдирган. Уларнинг ҳаммаси ҳам СССРдаги ўз ишларидан мамнун эди. Уларнинг бирор маротаба ҳам сиёсий мавзуда гап очганликларини билмайман...

САВОЛ: - Матқулнинг айғоқчилик ишлари ҳақида сизга нималар маълум?

ЖАВОБ: - Мен Матқулнинг айғоқчилик фаолияти ҳақида ҳеч нарсани билмайман.

САВОЛ: - Матқул аксилинқилобий-миллатчилик (руҳида) гаплар айтган. Шу ҳақда кўргазма беринг.

ЖАВОБ: - Мен Матқулнинг оғзидан бирор марта ҳам аксилинқилобий гапларни эшитмаганман, шунинг учун мен бу тўғрида ҳеч нарса айтолмайман».

Шундан кейин терговчи Султон Матқулнинг қийноқ ва азоб остида бўйнига қўйилган айбсиз айбларини Бася Матқулованинг тергов ишига тиркаб, маҳбусани авахтада сақлашда давом этади. Узоқ вақт қамоқхонада ушлаб туриш, таҳқирлаш ва азоблаш орқали унинг иродасини синдирмоқчи бўлади, уни қандай йўл билан бўлмасин қамоқдаги эри Султон

Матқул ва ўзининг советларга қарши иш олиб борганлиги ҳақидаги туҳматкорона айбларни бўйнига қўйдиришга уринади. Лекин Бася Матқулова севган эрига сира туҳмат қилмайди. Унга ва ўзига қўйилаётган барча айбларнинг асоссиз эканлигини дадиллик билан ҳимоя қилади.

Шу жиҳатдан қараганда, унинг 1939 йил 18 январь куни ярим тунда (кеч соат 00 да) бошланиб, тонготар соат 4 гача давом этган тўрт соатлик тинкани қуритувчи тергов саволларига берган жавоблари, айниқса, характерлидир.

САВОЛ: - Султон Матқулнинг Германияда советларга қарши олиб борган ишлари ҳақида нималарни биласиз?

ЖАВОБ: - Султон Матқулни мен Германиядан, 1923 йилдан бери биламан, 1931 йилгача у билан дўстлашиб юриб, ўша йили унга турмушга чиқдим ва у билан бирга СССРга келдик. Германияда у билан 8 йил бирга бўлган йилларимда унинг советларга қарши бирорта ҳам хатти-ҳаракат қилганини кўрмаганман.

САВОЛ: - У ерда - Германияда ўқиган ўзбек талабаларидан яна кимларни билар эдингиз?

ЖАВОБ: - Мен Тўлаган Мўмин, Темурбек Казбеков, Саттор Жабборларни билардим.

САВОЛ: - Сизлар ўқиш давомида Берлинда Матқул билан тез-тез учрашиб турганмисиз?

ЖАВОБ: - 1923 йилдан то 1931 йилгача, яъни Германиядан кетгунимизга қадар биз Берлинда ўқишдан бўш вақтларимизда деярли ҳар куни учрашиб турганмиз.

САВОЛ: - Матқулнинг СССРдаги советларга қарши фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

ЖАВОБ: - Бу ҳақда мен ҳеч нарса билмайман».

Шундан кейин ҳам терговчилар ҳарчанд урунмасинлар, Бася Овсеевна бу иғво ва туҳматларнинг барчаси асоссиз эканлигини айтади. Ва охир-оқибат орадан бирор ойлар чамаси вақт ўтгач, 1939 йил 15 февралда улар ноилож Бася Овсеевна Матқулованинг тергов ишини тўхтатиб, уни қамоқдан бўшатиш ҳақидаги қарорга келишади.

Бася Матқулова қамоқдан чиққанидан кейин ҳам рўшнолик кўрмайди. Унинг уйини Я.С.Галинич деган УРКМ бошлиғи сурбетларча эгаллаб олган эди. Умуман, шу машъум даврда Я.С.Галинич каби виждонсиз шахслар бировнинг

бахтсизлиги ҳисобига ўз бахтларини қуриш ва уларнинг уй-жойларини, мол-мулкларини эгаллаб олиб, даври даврон суришни касб қилиб олган эдилар.

Бася Матқулова советларнинг Тошкентдаги ҳуқуқ органларининг турли идораларига елиб-югуриб, уйини қайтаришга эришади. Бироқ унинг бу қувончи ҳам узоққа чўзилмайди. У яна янги қийинчилик ва азобларга дуч келади. Иссиқ жойидан айрилган Я.С.Галинич турли сиёсий идораларга юмалоқ хатлар йўллаб, Бася Матқулованинг ўзигина эмас, эри Султон Матқулнинг ҳам советларга душман бўлганлиги ва қилган жиноятлари учун қамоққа олинганлиги, шунинг учун ҳам «халқ душмани»нинг хотини ва унинг фарзандлари ўз уйларидагина эмас, Тошкент шаҳрида ҳам яшашлари мумкин эмаслиги, агар улар шаҳарда ўз уйларида яшашсалар, одамлар ўртасида зарарли ғояларни тарқатиши мумкинлигини айтади. Унинг бу ифво-фасоддан иборат хатлари оқибатсиз қолмайди. 1942 йил 6 январда Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси Бася Матқуловага унинг ўзи ҳамда болаларининг бундан буён Тошкентда яшаши мумкин эмаслиги ва у фақат Ўзбекистоннинг бирор узоқ қишлоқ районига кетибгина истиқомат қилиши мумкинлиги ҳақида хабар беради.

Бу хат унинг бошига яна муздек сув қуйгандек бўлди. У иситма аралаш алаҳсирагандай ноилож ўз уйини тарк этиб, икки қизалоқни бағрига босганича Хўжанддаги эрининг қариндошлариникига жўнайди. Йўлда кетар экан, бегуноҳ қамалган эри ва жабрланиб уйдан ҳайдалган ўзи ва болаларининг аччиқ қисматларини, туғилиб ўсган юртини ўйлаб, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди...

Бася Овсеевна шундай изтиробли ўйлар билан Хўжандга, эрининг қариндошлари бағрига нажот излаб боради. У ерда уларнинг ёрдамида мактабга немис тили ўқитувчиси бўлиб жойлашади. 1944 йилдан сўнг Хўжанддаги педагогика институтига немис тили ўқитувчиси бўлиб ўтади. 1945 йили Тошкентга келиб, уйи, қилган илмий ишларининг оқибати билан қизиқсинади. Уйда ҳамон ўша Я.С.Галинич яшаётганини, унинг Кимё институтида олиб борган тадқиқотларининг эса Ўзбекистон Фанлар академияси илмий ахборотларида имзосиз босилганлигини билади. Бунинг

сабабини суриштирганида таҳририят ходимлари мазкур мақолаларни унинг исм-шарифи билан босиш мумкин эмаслигига ишора қиладилар. Бу воқеалар Бася Матқулованинг эски ярасига яна туз сепгандай бўлади, унинг юрак жароҳатларини янада кучайтиради. Бунинг устига, 1949 йилга келиб, Хўжанддаги педагогика институтида ҳам немис тили учун ажратилган соатлар қисқариб, бу ердан ҳам кетишга мажбур бўлади. Ахийри, газеталарда Удмуртия пединститутида немис тили кафедраси ўқитувчилигига танлов эълон қилингани ҳақидаги хабарни ўқиб, у ерга ариза юборади. Танловдан ўтгач, қизини олиб Ижевск шаҳрига кетади ва 1953 йилгача ўша ердаги педагогика институтида немис тилидан дарс беради. Буни қарангки, у ерда ҳам «дарс соати камайди» баҳонаси билан уни ўқитувчиликдан бўшатадилар.

Бу вақтда Бася Овсеевна Матқулова анча кексайиб, нафақа ёшига ҳам яқинлашиб қолган, Сталин вафотидан сўнг эса сиёсий қатағон қурбонларини оқлаш борасида миш-мишлар юра бошлаган эди. Бундан дарак топган Бася Овсеевна қизи Альмирани олиб, Москвага жўнайди. У ерда Жданов кўчасидаги 8-уй 63-хонадонда яшаб, 1954 йил бошларида СССР Министрлар Советининг раиси Г.М.Маленков ва СССР Бош прокурори Р.А.Руденко номига эрининг ва ўзининг бошига тушган оғир туҳмат ва кулфатлар, эри Султон Матқулнинг ўз ватанининг ҳақиқий ватанпарвари бўлганлиги ва гуноҳкор эканлигига мутлақо ишонмаслиги, эрининг қамалишининг ўзи ва болалари ҳаётига кўрсатган оғир фожиали таъсирини айтиб, ягона қизи Альмиранинг олий маълумот олиши учун отаси Султон Матқулнинг иши қайта кўрилиб, оқланишига ёрдам беришларини сўраб, ариза беради. Аризада, булардан ташқари, агар Султон Матқулнинг бегуноҳлиги ҳақида қўшимча далил ва исботлар керак бўлса, ҳаммасини топиб беришга тайёр эканлигини ҳам илова қилади. Мана, ўша ариза:

*«Председателю Совета Министров Союза ССР
товарищу Маленкову Георгию Максимилиановичу*

*Генеральному прокурору ССР
товарищу Руденко Роману Андреевичу*

От Маткул Баси Овсевны, проживающей в г.Ижевск, ул.Гоголя, 11.

ЗАЯВЛЕНИЕ

«Мой муж вырос в семье честного труженика. Его отец Маткул Алибек, по национальности узбек, начал свою трудовую жизнь почтальоном и в 1931 г. занимал должность уполнаркомпочтамт, был Героем труда, умер в 1934 г.

Мой муж, Маткул Султан Алибекович... пламенный патриот Советской Родины, готов отдать все свои силы и знание для ее блага. 13 августа 1937 года он был арестован органами НКВД и содержался в Таш.тюрьме. Это обстоятельство оказалось роковым для всей моей дальнейшей жизни - и по сей день.

30 сентября 1937 г. была арестована и я, содержалась в Ташкентской тюрьме. 15 февраля 1939 г. я была освобождена в связи с прекращением дел... Следователю при допросе я заявила и остаюсь по сей день при своем глубочайшем убеждении, что мой муж был честным советским человеком. От одного арестованного, сидевшего в одной камере с моим мужем и впоследствии освобожденного, я узнала, что допрос моего мужа велся в ненормальной обстановке. В течение 28 суток его подвергали непрерывному допросу, лишая сна, следователи при этом менялись. Через 28 дней его привели обратно в камеру в ненормальном психическом состоянии...

Я написала Вам, что пришлось мне пережить и выстрадать в связи с арестом моего мужа, которого, по моему глубочайшему убеждению, считаю не виновным... Мне сейчас 58 лет, хочу посвятить остаток моей жизни труду, работать спокойно и дать возможность своей единственной дочери получить высшее образование.

Я с тревогой думаю о том, что то, что преследовало меня на протяжении ряда лет перенесется на судьбу моей дочери. Я прошу Вас, как мать и как жена, пересмотреть дело моего мужа и реабилитировать его. Я готова и буду рада дать дополнительные сведения и объяснения, если таковые понадобятся. Я приехала в Москву специально для решения вышеизложенного вопроса и проживаю по адресу: Москва, ул.Жданова, 8, кв. 63.

Б. Маткул.

Февраль 1954 года».

Шундан сўнг ҳам орадан икки йилча вақт ўтади, аммо эрининг оқланишидан ҳамон дарак бўлмайди. Бася Овсеевна бу иш орқасидан яна елиб-югуради. Охир-оқибат, 1956 йил 12 ноябрда СССР Олий суди Султон Матқул ишини қайта қўриб, унга 1937 йилда қўйилган сиёсий айбнинг асоссиз бўлганлиги ва фаолиятида жиноий иш топилмаганлиги учун 1938 йил 9 октябрда Султон Матқулга олий жазо берилганлиги ҳақидаги ҳукм бекор этилиб, оқланганлиги ҳақида қарор қабул қилади.

Шундай қилиб, Султон Матқул умр йўлдоши Бася Овсеевнанинг елиб-югуриши билан расман оқланади. Лекин унинг беғуноҳ эри олий жазога тортилиб, 1938 йил 9 октябрда отилиб юборилганлигига ким жавоб беради? Унинг сеvimли қизи Альмира, синглиси Башорат, рафиқаси Бася Матқулова ва бошқа қариндошларининг ҳаёти заҳарлангани учун ким жавоб беради? Бася Матқулованинг кейинги ҳаёти қандай кечган? Қизи Альмиранинг ҳаёти-чи? У ҳозир қаердакин?..

Шояд тирик бўлиб, Султон ва Бася Матқуловаларнинг невараларини тарбиялаётган бўлса...

**Марям Султонмуродова
(1905-1972)**

...У ўша хуниёқ ўзини унутган ҳолда жигаргўшаларига, жонажон юртига, бу юртнинг майин ва ҳур шабадаси етиб келгандай, юрагида жўш урган тўлқинни яширолмай, бир хат ёзди:

«Азизларим!

Бизлар бугун сургундан бўшадик. Уй ва молларни ўз баҳосига сота билсак, октябрь оёқларина кетамиз. Сота билмасак, бу ерда қишлаймиз.

Раҳмат, албатта, паспорт олиши билан кетади. У сизларнинг ёнингизда бўлса, бирмунча эжоним тинч бўлажак. Соғ бўлинг. Соғлиқда кўришайлик. Хат ёзинглар, ҳаммангизга салом билан:

Марям.

1/IX-54».

Сўнгра конвертнинг юқори ва пастки томонларига ушбу сўзларни муҳрлади:

«УзССР, Хоразмская область, Совет Чандир кият, Султоновой. Село Большой Улут, ул. Кирова, 38, Султоновой».

Хўш, Марям Султонова (Султонмуродова) ким? Нега у сургунда юрган, қайси гуноҳлари учун қамалган? Раҳмат-чи, у ким бўлди? Нега у ҳам сургунда юрипти?

Қуйида биз ана шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Марям асли хоразмлик бўлиб, 1905 йил 13 февралда Хивада «Ёш хиваликлар» ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бири, маърифатпарвар Мулла Жуманиёз оиласида дунёга келган. Унинг отаси Мулла Жуманиёз хонлик тузумига қарши курашда иштирок этиб, Хоразм инқилобидан сўнг Хоразм Халқ Совет Республикасининг фаол раҳбарларидан бири бўлиб ишлаган ва шу туфайли айрим жоҳил кишилар томонидан ўлдирилган.

Марям дастлаб Хивада ўзбек, татар зиёлилари томонидан очилган «янги усул» мактабида, сўнг Урганчдаги замонавий мактабларнинг бирида ўқий бошлайди. Кейин Тошкентга келиб, аввал ишчилар факультетида, сўнгра Оренбургдаги Маориф институтида таълим олади. Хоразм Халқ Совет Республикаси компартияси марказқўми қошидаги хотин-қизлар билан ишлаш бўлимида хизмат қилиб, дугоналарини илм ва маърифат нурларидан баҳраманд этишга интилади.

Бу ҳақда Марям Султонмуродованинг ўзи терговчининг саволларига жавоб бериб, бундай деган:

«Отам хонга қарши кураш ҳаракатининг энг актив иштирокчиларидан бўлган. Менинг болалигим ҳам феодал Хоразмдаги ана шундай ижтимоий курашлар тўлқинида ўтди. Бу кураш, айниқса, бизнинг оилавий ҳаётимизга оғир таъсир қилган. Биз донмо қувғин-таъқиблар остида яшаганмиз. Ҳатто онам бир неча бор қамоқ азобларига ҳам учраган. Хива хонининг буйруғи билан отамнинг хонга қарши ҳаракатда иштирок этгани туфайли унинг 4 ака-укаси қатли

ом қилинган. Буларнинг ҳаммаси менинг ёш қалбимда асорат қолдирмасдан иложи йўқ эди...»

Марям 7-8 ёшида Урганч ва Тўрткўлдаги янги усулдаги татар мактабида ўқий бошлайди. Унинг отаси Жуманиёз ака ўз даврига яраша анча зиёли ва «Ёш хиваликлар» маърифатчилиги ва ислохотчилиги ҳаракатига руҳан яқин эди. Шунинг учун ҳам у қизларини янги мактабларда ўқитиш, илм-маърифатли қилишни орзу қилган. Шу сабаб бўлса керак, қизи Марямни бу ердаги мактабни тугатганидан сўнг 1919 йилда Тошкентга, ўқитувчиларни тайёрловчи Татар маориф институтига юборган. Марям бу ерда икки йил ўқигач, тиришқоқ ва илмга чанқоқ бўлгани учун 1920 йилнинг охири ё 1921 йилнинг бошларида Оренбург шаҳрига кетиб, у ердаги Маориф институтида ўқишни давом эттирган.

Марям 1922 йилнинг кузида қандайдир сабаб билан Тошкентга қайтади. Туркистон Республикаси раҳбарлари: «Бизнинг олдимизда Европа фан-техникасига қувиб етиш ва ундан ўзиб кетиш вазифаси турипти», деган баландпарвоз сўзлар билан уни Германияга ўқишга юборадилар.

Марям 1922-1923 йилларда Берлиндаги немис хонадонида яшаб, Берлин университети қошидаги 6 ойлик немис тили курсини тугатади. 1924 йили Дармштатга бориб, дунёнинг турли мамлакатларидан келган ёшлар билан бирга ўлкамизнинг маърифати ва маданиятини ривожлантиришга ҳисса қўшаман, деган ният билан ўқитувчилар семинарийсида ўқийди. 1927 йили Берлинга келиб, бир йил давомида амалий машғулотда бўлади. 1928 йилда ўқишни тугатиб, СССРга қайтиб келади. У дастлаб Тошкентнинг Эски шаҳаридаги коммунистик университетда ўқув бўлими мудири, сўнг 1935 йилдан «Гулистон» журналида Собира Холдорова, Тожихон Шодиева, Саодат Шамсиева каби ўша даврнинг илғор ўзбек хотин-қиз журналистлари билан бирга ишлаб бошлайди. Ўзбек аёлларининг ўтмиши ва ҳозирги турмушидан қатор ҳикоя ва очерклар ёзади. Рус ва немис классик адабиётининг буюк сиймолари А.С.Пушкин, И.В.Гётелар ҳақида мақолалар эълон қилади. Жаҳон адабиётининг бу буюк сиймолари ижодининг ибратли жиҳатларига ўқувчилар эътиборини қаратади. Жумладан, у Гёте ҳақидаги мақоласида шоирнинг жаҳон ва немис адабиётида эгаллаган ўрнига тўхтаб, бундай ёзади:

«Жаҳон адабиётида энг юқори ўрин тутган ёзувчилардан бири XVIII асрнинг охирларида яшаган немис шоири Иохан Вольфганг Гётедир...

«Штурм унд Дранг» номи билан машҳур бўлган адабий ҳаракат, эндигина уйғониб келмоқда бўлган немис фуқаросини дворянлар синфига қарши қўяр, ном ва мартаба, бойликлардан, кишилардаги ақлни, ижодий қобилиятни устун қўяр. кишининг шахсини озод қилишга интилар эди. Бу даврнинг яратган асарлари шу вақтдаги немис жамияти тузилишига қарши норозилик ва нафрат билан тўла эди. Гёте немис фуқаросининг дунёга бўлган мана шу янги қарашини, ўз ижодида одатдан ташқари равшанлик ва ўткирлик билан ёрита олган... шоирдир. Унинг поэзияси ва фалсафасида ёш буржуазиянинг эски дунёга қарши исёни очиқ кўриниб туради»¹.

Марямнинг сеvimли журналистика соҳасида завқ-шавқ билан ишлаши узоқ давом этмади. Ўзи каби озод, эркин ўзбек хотин-қизлари авлодининг биринчи қалдирғочларидан бўлган бу аёл айни ижодий парвоз қила бошлаган бир даврда сталинча қирғин-қатағон машинасининг қонли исканжасига тушиб, қанотлари мажақланиб ташланди. 1937 йил кузида у тўсатдан «немис жосуси», «фашизм тарафдори» сифатида айбланиб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилди. 1947 йилда қамоқ жазосини тугатиб, Хоразмга қайтганда ҳам узоқ юрмай, 1949 йили яна қамалди. Бу сафар энди уни Берлинда бўлган вақтида у ердаги қандайдир «Озод Туркистон» аксилинқилобий-миллатчилик ташкилоти билан алоқада бўлган, дугонаси Хайриниса Мажидхонова билан Парижга борганида совет давлатининг душмани Мустафо Чўқаев билан учрашган, Тошкентда ишлаганида эса матбуотда миллатчилик фикрларини ўтказган, германиялик профессор Энглянд билан жосуслик мақсадида алоқа ўрнатган каби айблар юзасидан сўроқ қилинади.

Марям Султонмуродова Сталин вафотидан сўнг ҳам шубҳа ва гумонлардан тамомила қутула олмаганлиги ҳақида шикоят билан СССР Бош прокурорига мурожаат қилади, 1937 йилда тўхматга учраб, 10 йилга қамалганлиги, 1947

¹ Султонова М., Ўлмас бир сиймо, - «Гулистон» журна.тн. 1935 йил, 8-9-қўшма сон, 47-бет.

йилда жазо муддатини ўтаб қайтганидан кейин, 1949 йили яна ўша эски айб билан айбланиб, Краснодар ўлкасига сургун қилинганлиги, ҳеч қандай айби йўқлиги ва давр сиёсатининг бегуноҳ қурбони бўлганлигини, терговчиларнинг эса ўта адолатсизликларини айтиб, бундай деб ёзган эди:

«...Ваҳоланки, мен ҳеч қачон ҳукуматга қарши бормаганман ва виждонан инқилобга қарши ҳеч қандай иш қилмаганман. Ўзимни вужудга келган шароитнинг қурбони ҳисоблаб, ишимни қайта кўришингизни сўрайман.

Менга қўйилган айбларни қуйидаги асосларга кўри асоссиз, деб ҳисоблайман:

1. Мени айблашларича, гўё мен Берлинда бўлган вақтимда «Озод Туркистон» аксилинқилобий-жосуслик ташкилоти аъзоси бўлиб, шу ташкилотнинг топшириғига биноан Германия фойдасига жосуслик ишларини олиб борган эмишман.

Мен ҳеч қачон бирорта ҳам аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси бўлмаганман. «Озод Туркистон» деган ташкилотнинг ўзини борлигини мен биринчи марта тергов даврида эшитдим.

Менинг билишимча, 1922 йили Бухоро Халқ Республикаси ва Туркистон Совет Республикасидан 60 га яқин киши Германияга ўқишга юборилган эди. Ўша йилнинг кузида Хоразм партия Марказий Қўмитаси бюросининг қарори билан мен ҳам шу рўйхатга тушдим. Менга, энди бизнинг олдимизда Европа фан-техникасини қувиб етиш ва ўзиб кетиш вазифаси турганлигини айтганларидан кейин мен у ерда ўқишга розилик берган эдим.

1922 йилдан то 1924 йилнинг бошларигача Берлинда бўлдим, кейин Дармиштатга ўқишга кетдим. Шунинг учун мен ўзимизнинг талабаларимиз билан кам муносабатда бўлдим ва кўплари билан шахсан таниш ҳам эмас эдим. Мен ўша вақтда фақат мазкур талабаларни «Туркистон талабалари жамияти» деган юртдошлар жамияти бирлаштириб туришини билардим, ҳоло.

Бу юртдошлик мазмунидаги очиқ ташкилот бўлиб, унинг фаолияти давлатимизнинг воситачилиги билан боғлиқ эди. Кейинчалик бу уюшма Германиядаги «Бутун Советлар Иттифоқи талабалари» уюшмаси билан бирлаштирилди. Бундан бошқа яна қандай талабалар уюшмаси бўлганлиги менга мутлақо маълум эмас.

2. Тошкентга келганимда мени аллақандай Энглянд деган профессор орқали жосуслик ишларини олиб борганликда айблашди. Бу тухмат! Мен ҳеч қачон бундай одам билан таниш бўлмаганман. Шундай одамнинг борлигини ҳам биринчи бор терговчидан эшитдим...

Мен душманга қандай маълумот бердим ва у қандай амалга оширилди? Бундай айбнинг тасдиғи учун гувоҳлар бирорта факт ва далилни кўрсатишмади... Менга қарши сохта гувоҳлик берган одам билан юзлаштиришдан бош тортишди. Шунинг ўзиёқ менга қўйилган айбнинг ёлгон ва сохта эканлигини кўрсатиб турибди.

3. Мени «Гулистон» ва «Ёрқин турмуш» журналларида ишлаб турганимда аксилишқилобий-миллатчилик йўлини тутгансан, деб айблашди. Бундай фаолиятим нималарда кўринганлигини менга айтишмади...

Адабий ходим ва журналист бўлганим учун баъзан журналларда айрим мақола, очеркларим, кўпроқ рус мумтоз адабиётидан таржималарим босиларди. Улар ғоявий жиҳатдан соғлом ва совет маданияти ривожини учун фойдали эди. Бу борадаги айбим учун ҳам бирорта факт келтириша олмади».

Марям Султонмуродова ўша аризасида яна тергов органларининг унга қўйган бошқа айбларининг ҳам асоссизлигини айтади. Жумладан, ўзига қўйилган яна бир айб - Парижда бўлган вақтида Мустафо Чўқаев билан учрашганлиги масаласида бундай ёзади:

«4. Менга қўйилган айбларда Парижда бўлган вақтимда Мустафо Чўқаев¹ билан учрашганлигим гапирилади. Бу тўғри. Лекин учрашув тасодифий ва бир дақиқалик эди. Биз ўша куни Мужиги Жаҳоновна (Хайриниса Мажидхоновна бўлса керак – муаллиф.) билан операга боришга шайланиб, меҳмонхона ошхонасининг ходимасига бизга кечки овқат қолдиришни илтимос қилишга кирган эдик. Худди шу вақтда Парижда ўқиб юрган Аҳмад Наим ошхонада экан, у бизни Чўқаев билан таништирди. Биз операга шошиб турганлигимиз учун улар бизни тутиб турмай, чиқиб кетдилар. Ўша вақтда биз у

¹ Мустафо Чўқаев инқилобгача Россия Муваддат ҳукуматининг бошлиғи Керенский билан Петербург дорилфунунинг ҳуқуқ факультетида бирга ўқиган. Октябрь тўнтарышидан сўнг Туркистон Мухторият ҳукуматининг бошлиғи, у ағдарилгач, чет элга чиқиб кетган. Аввал Франция, сўнг Германияда бўлиб. Иккинчи жаҳон уруши бошларида ўз касали билан Берлинда вафот этган.

кишининг ким эканлигини ҳам билмас эдик. Шунинг учун бу учрашув ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган. Чунки, мен Германияга ўқишга кетган вақтимда эндигина 17 ёшга кирган, ҳали шаклланмаган эдим ва Ўрта Осиёдаги аксилинқилобий фаолият ҳақида ҳам ҳеч нарса билмас эдим... Наҳотки, мен саяҳат вақтидаги ҳар бир тасодифий учрашган одам учун жавоб беришим керак бўлса?»

Марям Султонмуродова тергон вақтида уюшган жиноятда айблаларига қарши ҳам далиллар кўрсатишни, ўзига қўйилган айбларни қонунга мувофиқ факт ва далиллар билан исботлашни талаб қилади, терговчиларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари, ёш болали аёлларга ҳам зўравонлик йўли билан сохта жавоб олиб, қўл қўйдиришлари сингари фактларни очиб ташлайди:

«5. Мени уюшган жиноятда айблашди. Лекин мени улардан алоҳида ажратиб, гувоҳларсиз суд қилишди. Агар менга қўйилган айб заррача бўлса ҳам ҳақиқат бўлса, очиқ намунали суд қилишлари керак, деб ўйлайман. Бундан ташқари, тергов вақтида ҳам, судланув вақтида ҳам буни қатъий туриб талаб қилган вақтида менга: «Буни сизга фойдаси йўқ, чунки, масала олдиндан тайёрланган бўлиб, саволларни фақат НКВД ходимлари беришади, сиз: «бўлмаган эди», деганингизда, гувоҳлар: «бўлган эди», дейишади, аниқлик киритиб ва тушунтириб ўтиришга эса рухсат этилмайди. Менинг: «Нега ҳеч қандай далилларсиз, фақат туҳмат ва ёлгонларга асосланиб, соф совет аёлини бидном қилмоқчи бўласизлар?» деган саволимга терговчи очиқ қилиб, «Мен инқилоб солдатиман, мenden нимани талаб қилсалар, шуни бажараман», деди. «Агар сиз яна ўжарлик қилаверсангиз, гўдагингизни тортиб олиб, сиз билан бошқача гаплашамиз», деганидан кейин менинг бирор жиноят қилганлигим ёки қилмаганлигимнинг ҳеч кимга аҳамияти йўқлиги - ҳамма-ҳаммаси менга аён бўлди ва улар мenden нимани хоҳлаган бўлсалар, ҳаммасига қўл қўйдим».

Марям Султонмуродова мазкур аризасида мана шундай туҳмат, ноҳақ айб ва ҳукмлар туфайли 20 йилча бегуноҳ, қора тамга остида юраётганлиги, бундай ноҳақликлар фақат унинг ўзинигина эмас, бутун авлодлари, онла аъзолари, болаларини ҳам даҳшатли бир ҳолга солганлигини афсус ва надомат билан қайд этади. 30 - 40-йилларда қонунчиликнинг

бузилиши натижасида унинг бўйнига осилган қора тамғанинг ҳаётининг сўнгги дамларида олиб ташланишини, ҳеч бўлмаса, бу дашномнинг қора доғлари унинг фарзандлари бўйнида осилиб қолмаслигини ўтиниб сўрайди.

«Менинг виждошим пок, - деб ёзади у. - Менинг ягона хатойим, у ҳам бўлса, Германияга ўқишга боришга розилик берганим... Агар шу машғум хатойим бўлмаганида, тақдирим тамоман бошқача бўларди ва мен бугунгидай бахтсиз одам бўлиб ўтирмасдим. Мен адолатсиз кечган ишлардан ниҳоятда азобланмоқдаман. Бу қилбаки тухматлардан қарийб 20 йил давомида фақат менгина эмас, менинг болаларим, ака-сингилларим ва онам ҳам азоб тортдилар ва ҳамон азоб тортиб келмоқдалар. Шунинг учун сиздан менинг ишимни қайта кўришингизни ва гуноҳсиз гуноҳлардан қутқаришингизни сўрайман».

Марям Султонмуродованинг Сталин вафотидан кейин 1956 йил 10 майда СССР Бош прокурори номига ёзган бу аризасидан сўнг ҳам ҳушёр совет қонунчилари уни оқлашга шошилмадилар. Мазкур аризадан кейин қарийб 4 ойча ўтгач, 1956 йил 13 сентябрда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қошидаги Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг Хоразм вилояти бўйича махсус терговчиси майор Круглишев ҳеч нарсани билмаган ва кўрмаган кишидай Марям Султонмуродовани гувоҳ сифатида сўроққа чақиради. Яна бошдан унинг Германияга ўқишга бориши сабаблари, қаерларда ўқигани ва бўлгани, кимлар билан мулоқот қилгани, бу мулоқотларнинг советларга қарши бўлган ва бўлмаганлигини титкилай бошлайди. Марям Султонмуродова бу саволларнинг ҳаммасига дадил, холис жавоб беришга интилади. У терговчининг: «1937 йил 21 декабрда бўйнингизга олганингиз айбларни тасдиқлайсизми?» деган саволига ҳам бу кўрсатмани мутлақо тасдиқламаслиги, шахсан у терговчига ўша кун бундай кўрсатма бермаганлигини, унга сўроқ баённомаси мутлақо кўрсатилмай, дўқ билан қўл қўйдириб олинганлигини очиб ташлайди.

Мазкур тергов савол-жавобида бу масала айнан бундай қайд қилинган:

«САВОЛ: - Сизга 1937 йил 21 декабрдаги кўрғазмангиз ўқиб берилди. Бу кўрғазмадан шу нарса аён бўладики, сиз Олимжон Идрисийнинг талабалар билан советларга қарши,

исломпарастлик руҳида ўтказган суҳбатларида иштирок этгансиз. Ҳозир сиз шу кўргазмангизни тасдиқлайсизми?

ЖАВОБ: - Менга ўқиб берилган 1937 йил 21 декабрдаги кўргазмани тасдиқламайман. Мен шахсан бундай кўргазмаларни бермаганман. Мени сўроқ қилишганларида, менга фақат сўроқ қайдномасини беришган ва унда ёзилган нарсани ўқиб беришмаган, менинг ўқишимга эса йўл қўйишмаган.

Менинг бу ҳужжатларнинг мазмунини ўқиб бериш ҳақидаги талабларимга жавобан боламни мендан тортиб олажаклари ҳақида дўқ-пўписа қилишган ва мен бу ҳужжатнинг мазмунини билмаган ҳолда унга кўл қўйишга мажбур бўлганман».

Шундан кейингина ноилож қолган «ҳақиқатпарвар» қонунчилар Марям Султонмуродованинг ишини қайта кўриб чиқишга киришадилар. СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг адлия полковниги Лихачев раислигидаги ҳайъатининг 1957 йил 2 августдаги мажлисида «Ёрқин турмуш» журналининг собиқ адабий ходимаси Марям Султонмуродова иши кўрилиб, унинг оқланганлиги эълон қилинади. Унда бундай ёзилган:

«Приговор Военной коллегии Верховного суда СССР от 9 октября 1938 года и постановление Особого совещания при МГБ СССР от 3 августа 1949 года в отношении Султанмуродовой Марям отменить по вновь открывшимся обстоятельствам и дело о ней производством прекратить за отсутствием состава преступления за надлежащими подписями.

С подлинным верно:

*Офицер Военной коллегии:
10.IX. 1957 г.»*

Артищенко.

Адолат қисман бўлса-да тикланди. Марям Султонмуродова умрининг охирларида юқоридаги бир парча қоғозни ҳам олади. Она шаҳри Урганчда яшаб, ишлай бошлайди. Лекин бунгача 10-15 йиллаб ифлос ва совуқ қамоқхоналарда, узоқ Красноярск ўлкасининг қаҳратон қиш пайтларида ўрмонларда ўзига ўхшаш минглаб бегуноҳ маҳбуслар билан кечирган азоб-уқубатли, таҳқирли кунларининг хунини ким тўлайди? Унинг ортида йиғлаб қолган ўғли Пўлатбек, қизи Анорхонларнинг аянчли тақдирини ким қайта ёзиб чиқади? Эри жаҳолат аҳли

томонидан ёвузларча ўлдирилган, қариган чоғида не-не умидлар билан ўстирган қизининг жаҳаннамга юборилганини кўриб, мункайиб қолган она юрагидаги жароҳатларни ким тузатади?..

«Онамнинг айтганларича, - деб хотирлаган эди қизи Анорхон Давронова изтироб билан. - 1937 йил 30 августда Тошкент шаҳрининг Олой бозори яқинидаги Уездний кўчаси 13-уйга эрта тонгда икки ҳарбий кийимли киши келиб, 5-6 ойли чақалоқлик вақтимда онамни мен билан бирга тўсатдан қамоққа олиб кетишган. Онам 1947 йили биринчи марта қамоқдан келганларида ҳам ёруғ кун кўрмадик.

Бунга қадар мен аммамлар қўлида, акам Пўлатбек Аҳмадбеков аввал етимхонада, сўнг холам Гулчеҳранг қўлида онага зор бўлиб яшадик. Чунки у вақтда Гулчеҳра холамнинг эрлари таниқли адабиётшунос олим Раҳмат Мажидий ҳам «халқ душмани» сифатида туҳматга учраб, қамалиб, узоқ сургунда эдилар. Онамнинг айтишларига қараганда, у киши қамоқ ва сургунда кўп азоб ва уқубатларни, хўрлик ва зорликларни бошдан кечирганлар. 1937 йил сентябрдан то 1939 йилгача Тошкент, Қозон ва Суздаль шаҳарларидаги қамоқхоналарда, кейин Колиманинг қаҳратон совуқлари остидаги «Дальстрой»га сургун қилинганлар. Бу ерда 1947 йил 13 сентябргача ишлаб оқлансалар ҳам, орадан икки йил ўтар-ўтмас, яна қамаб сургун қилдилар.

Укам Омон ўша сўнгги сургун йилларида сургунда туғилган.

Мен 1954 йилда ТошМИда ўқиб, «Малик» совхозида пахта териб юрган куз кунларининг бирида онам оқланиб, сўнгги сургундан қайтиб, мени излаб пахта даласига келдилар. Ўша вақтда санитария-гигиена бўлими раҳбарлари ҳатто туҳмат билан ўн етти йил сургунда бўлиб қайтган онам билан ҳам бир-икки кун уйга бориб келишга рухсат беришмади ва шу ердаги бир хонадонда хўрликдан тонггача ухлолмай йиғлашиб ўтказдик. Эртаси онам Урганчга, мен эса пахта даласига йиғлашиб кетдик.

Онам умрининг охиригача ўша ўзи туғилган қишлоғи Урганч шаҳар Чандирқият қишлоғида ўзи севган матбуотчилик касбларидан тамомила бошқа бир касбда ишлашга мажбур бўлиб, турғунлик йиллари орзу-армонлари

ушаламай, оламдан ўтиб кетдилар. Бутун ёшлик умрлари давр зулми остида заволга кетди. Чунки улар қамоқдан қайтгач ҳам, узоқ вақтгача эски доғ орқасида ёруғлик кўрмай яшадилар. Онамнинг Тошкентда яшаши ва ишлашига рухсат берилмади. Германияда ўқиганлиги ҳақидаги гувоҳномалари ҳам НКВД ходимлари томонидан тортиб олиниб, қайтарилмади. Хоразмда ҳам онамнинг матбуот соҳасида тўғри ишлашига ишонмадилар.

Биз ҳар йили болаларимиз билан унинг Урганчдаги қабрини зиёрат қилиб қайтамыз. Укам Омон Султонмуродов - ўша ерда мактабда тарих ўқитувчиси. У онам ёққан маърифат чироғини ўчирмай, юртдошларининг фарзандларига ҳормай-толмай таълим ва тарбия бериб келмоқда. Ўзбекистон мустақиллигидан кейин бу чироғ яна ҳам ёрқинроқ ва ёруғроқ бўлиб ёнмоқда. Қалбимизда юртимизга бўлган меҳр ва муҳаббатни яна ҳам оширмоқда».

Анорхон Давронованинг бу қалб нидосига бирор сўзни қўшиш ортиқча кўринади.

Хайриниса Мажидхонова (1905-1938)

Хайриниса Мажидхонова 1905 йилда Топкентда, маърифатпарвар оилада дунёга келган. Унинг отаси Мажидхон ака Тошкентнинг машҳур Миробод маҳалласидаги турли миллатларга мансуб маърифатпарвар зиёлилар билан яқин алоқада бўлган. У XX аср бошларида Марказий Россиянинг Москва, Петербург каби шаҳарларида бўлиб қайтган, кейинчалик шу сафар чоғларида олган таассуротлари таъсирида қизларига замонавий билим беришга, хорижий тилларни ўргатишга ҳаракат қилган. Тошкентдаги мутаассиб руҳонийлар ҳатто унга «Мажид ўрис», «Мажид кофир» деб лақаб қўйганлар, қизлари мактабга паранжи киймасдан борганлари учун қоралаганлар. Хайриниса маҳалласидаги шундай оғир вазиятга қарамай, ўқимишли татар, рус, немис қизлари билан дўстона муносабатда бўлган. Биринчи ўзбек хотин-

қизлар билим юртида ўқиётган опаси Ойпошша эса унга ёзув-чизувни ўргатган. Сўнгра Мирободдаги янги мактабда ўқиб, рус ва немис тилларини ўргана бошлаган.

Хайриниса 1922 йилнинг охири – 1923 йилнинг бошларида бир гуруҳ ўзбек йигит ва қизлари билан бирга Германияга ўқишга юборилади. Берлинда бир мунча вақт давомида немис тилини ўргангач, 1924-1926 йилларда Марям Султонмуродова билан бирга Дармштат шаҳридаги ўқитувчилар семинарийсида ва айна пайтда тиббиёт курсларида ўқийди, немис тили ва адабиётини ўрганади. 1927 йили, ёзги таътил вақтида, Хайриниса Марям Султонмуродова билан бирга Парижга саёҳатга боради.

Ўз даврида инсоният маданиятининг пойтахтларидан бири бўлган бу шаҳарда яшаб турган юртдошлари - бухоролик Аҳмад Наим ва Туркистон Муваққат ҳукуматининг собиқ бош вазири, муҳожир Мустафо Чўқаевлар билан учрашади. Юртдошлари уларни Парижнинг кино, театр сингари маданият ўчоқлари билан таништирадилар. Берлинга қайтгач, Хайриниса бир неча муддат Австриянинг Вена шаҳрида ҳам бўлади.

Хорижга бориб таълим олаётган ўзбек қизларининг жасорати маърифат мухлисларининг олқишига сазовор бўлди. Хайриниса Мажидхонованинг исми Туркистоннинг тараққийпарвар шоирлари - Чўлпон, Боту, отаси Мажидхон Думанинг мақола ва шеърларида фахр билан тилга олинди. Жумладан, Боту 1922 йил ноябрь ойи бошларида бир гуруҳ туркистонлик талабалар қатори ўзбек қизи Хайриниса Мажидхонованинг Берлинга ўқишга бориши муносабати билан ёзган «Кичкина армуғоним» шеърида унга қувонч билан оқ йўл тилаб бундай ёзган эди:

Қора турмуш чангалидан қутулиб,
Эрк чечаги тақа олган кучли қиз,
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган руҳли қиз.

Йўлинг тўғри, ортга боқма, кета бер,
Илгарилаш ашуласини айта бер!¹

¹ «Туркистон» газетаси, 1922 йил 29 ноябрь.

Мажидхон ака хорижга ўқишга борган талабалар орасида қизининг ҳам бўлишидан чексиз мамнун бўлган. Бундай хушxabарни эшитиб суюнган узоқ-яқиндаги танишларидан кўплаб қутлов сўзларини, табрик хатларини олган ва бундан боши осмонга етиб, уларга, айниқса, шоир Ботуга миннатдорчилик билдириб, бундай ёзган:

«Эзилган миллатлар, қоронғуликда қолган юртини келгусида чин билим билан ёритмоқ учун бу йил хорижга кетган талабалар орасида қизим Хайриниса ҳам бор эди.

Билим учун узоқ элларга биринчи ўзбек қизини юбориш шарафи, шукрлар бўлсунким, менга насиб бўлмиш. Ҳозир мен шу муносабат билан ҳар ердан қутлаш хатлари олмоқдаман... Уларнинг ҳаммасига бирдан, айниқса, қизгин туйғулар билан қутлаган Масков ва Бокудаги талабаларимизга, Қозон ва Оренбургдаги маданият ва маориф ходимларига, ёш шоиримиз Боту ўртоққа ташаккуримни билдириб, билим истаб дунёнинг ҳар томонига ёйила турган йигит ва қизларимизни кўпайсин, - дейман»¹.

Германияда олти йил давомида таълим олган Хайриниса 1928 йилда Ўзбекистонга қайтиб, то 1937 йил 13 сентябрга қадар қасаба уюшмалари Марказий Қўмитаси ходимлари жумҳурият бошланғич ва ўрта таълим ўқитувчиларининг дам олиш уйида шифокор бўлиб ишлайди. Унинг Европа тиббиётидан олган билимлари, машҳур немис олимлари ва врачларидан ўрганган тажриба ва малакалари меҳнаткашларни даволашда унга қўл келади.

Хайриниса шу йилларда онаси Ойпошша билан бирга ҳозирги «Россия» меҳмонхонаси ортидаги Конституция (аввалги Файзулла Хўжаев) кўчасидаги 34-уйда турган. Ва шу ерда 1937 йил 13 сентябрда тўсатдан қамоққа олинган. Унга 1922-1928 йилларда Германияда «Озод Туркистон» номли аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган, 1928 йилда шу ташкилотнинг топшириқлари билан СССРга жосус бўлиб келган, СССРдаги ўша ташкилот аъзолари билан мулоқотда бўлган, деган айблар қўйилган.

¹ *Мажидхон. Кўпайсин дейман. - «Туркистон» газетаси, 1922 йил 18 декабрь.*

Ўша куни НКВД давлат хавфсизлиги лейтенанти Гайнитдинов унинг отаси яшайдиган Катта Миробод кўчасидаги 43-уй 1-хонадонда тинтув ўтказиб, Хайриниса билан бирга унинг паспорти, Германиянинг юз маркали тангаси, ўша ердан келган 112 та мактуб, немис тилидаги 4 та ёзишма, 5 та ён дафтар, 8 та китобини ҳам олиб кетади.

Сўроқда ундан Берлиндаги туркистонлик талабаларнинг Мустафо Чўқаев, Аҳмад Заки Валидий ва Аҳмад Наим иштирокидаги йиғилишларида нималар бўлганлиги, мажлислар қачон ўтказилганлиги кимлар иштирок қилганликлари сўралади. Ўз халқига халол хизмат қилишни дилига туккан Хайриниса Мажидхонова терговчининг барча саволларига тўғри ва аниқ жавоб беради. Мустафо Чўқаев, Заки Валидий, Аҳмад Наимлар билан учрашувлари, талабаларнинг ўзаро тўпланиб, учрашиб, суҳбатлашиб туришлари, юртдошлар ўртасидаги табиий муносабат турмуш эҳтиёжи эканини, Туркистондаги аҳвол ва унинг истиқболи талабаларни қизиқтириши ва бу ҳақда ўзаро фикр алмашишлари ҳам одатдаги ҳол эканини тушунтиради. Ҳеч нарсадан гумонсирамай учрашувларда иштирок этган талабалар Мажидий, Вали Қажум, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Саттор Жаббор, Темир Казбековларнинг номларини тилга олади. Ҳатто совет ҳокимиятидан норозилик руҳидаги гаплар бўлганлигини ҳам яшириб ўтирмайди. «Менга, - дейди у бу ҳақда терговчига берган жавобида, - Туркистон талабаларининг Мустафо Чўқаев ва Заки Валидийлар иштирокида ўтказган 4 та йиғилиши маълум: биринчи йиғилиш тахминан 1924 ёки 1925 йилда Берлин ресторанидан бирида бўлди. Мазкур йиғинда Мустафо Чўқаев иштирок қилди. Эҳтимол Заки Валидий ҳам бўлгандир. У ерда Туркистон талабаларидан: мен, Мажидий, Вали Қажум, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Саттор Жаббор, Казбеков ва бошқа кўплар бўладилар. Агар янглишмасам, бу йиғин ташаббускори Вали Қажум эди. Мазкур йиғин советларга қарши характерда бўлиб, у ерда нималар бўлганлиги ва нималар ҳақида гапирилганлиги ҳозир аниқ эсимда йўқ... Иккинчиси... Тахминан 1927 йилнинг ёзларида Марям Султонмуродова билан бирга саёҳат мақсадида Германиядан Франциянинг Париж шаҳрига

бордик. Боргунга қадар, ҳозир эсимда йўқ, ким орқалидир биз Мустафо Чўқаевнинг адресини топдик ва Парижга келгач, мавжуд адрес бўйича Чўқаевни қидирдик ва топиб, унинг ёрдами билан вақтинча меҳмонхонага жойлашдик ва у ерда бир ойча яшадик. Мазкур меҳмонхонада турган вақтимизда Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Наим (у бу даврда Парижда яшарди) бир неча бор олдимизга келди, биз билан бирга юриб, Париж шаҳрини кўрсатди. Биз ҳам ўз навбатида Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Наим хоналарида бир неча бор бўлдик».

Айбланувчи Хайриниса Мажидхонованинг Ўзбекистон МХХ архивида сақланаётган 1937 йил 22 декабрь санали сўроқ баённомасида эса юқоридаги каби савол-жавоблардан сўнг терговчининг: «Сиз ўзингизга қўйилган ўша айбни бўйингизга оласизми? - деган саволига жавобан у ўзига қўйилган ватанга хоинлик қилганлик, айғоқчилик ва миллатчилик ташкилотига аъзо бўлганлик ҳақидаги айбларнинг асосsizлигини айтиб, уни мутлақо тан олмайди:

«ЖАВОБ:- Мен ўзимга қўйилган Ватанга хоинлик қилганлик ва айғоқчилик-миллатчилик ташкилотига алоқадор бўлганлик ҳақидаги айбни тан олмайман. Мен ўзимнинг айбимни фақат қуйидагиларда деб биламан:

а) 1922-1928 йилларда Германияда ўқиган вақтимда аксилинқилобчилар Мустафо Чўқаев ва Заки Валидийлар советларга қарши руҳдаги нутқлар сўзлаган Туркистон талабаларининг учта йиғилишида қатнашганман.

б) Германияда бўлганимда 1927 йили дугонам Марям Султонмуродова билан бирга Парижга борганмиз. Аксилинқилобчи Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Наимлар билан бир неча бор учрашганмиз;

в) СССРга қайтганимдан кейин 1931-1932 йилларда Ўзбекистонда Ўрта Осиё Медицина институтида илмий ходим сифатида ишлаган Германия граждани бўлган профессор Энглянд билан муносабатда бўлганман. Мен унга ўзбек тилидан дарс берганим ва жонли немис (сўзлашув) тилини ўрганмоқчи бўлганим учун унинг (Энглянднинг) хонасига бориб турганман.

Қўшимча қиламан: мен ва Султонмуродова 1927 йили Францияга Парижни томоша қилгани борган эдик».

Айбланувчининг бу сўзлари қанчалик самимий айтилгани ва унинг хатти-ҳаракатида бирорта айбнинг бўлмаганига қарамасдан, тергов ва қийноқлар бир йилдан ортиқ давом этади ва шу жараёнда унинг бўйнига қўйилган бирор факт ва далил билан исботланмайди. Шунга қарамай, СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг Алексеев бошчилигидаги сайёр сессияси 1938 йил 9 октябрда Тошкентда ғайриқонуний равишда Хайриниса Мажидхоновани ЎзССР Жиноят Кодексининг 62, 64 ва 67-моддалари бўйича айбдор ҳисоблаб, олий жазога - отувга ҳукм қилади. Ҳукм шафқатсизларча ижро этилади.

Шундай қилиб, эндигина 32 баҳорни қаршилаган, Европанинг энг ривожланган мамлакатларидан бирида ўқиб қайтган биринчи ўзбек қизларидан Хайриниса Мажидхонова сталинча тоталитар тузумнинг бегуноҳ қурбони бўлади, унинг оила аъзолари, ота-онаси ҳам оғир қийинчиликларга дучор бўладилар.

«Куз ойларининг бошларида мен темир йўл мактабининг 2-3-синфида ўқир эдим, - дейди Тошкент темир йўллар бош бошқармаси кадрлар бўлимининг бошлиғи Холида опа Қодирова ўша машъум йилларни алам билан эслаб. — Хайриниса холам ишхоналарида иш билан бўлиб, уйга келолмай қолган кунларидан бирида, тонг саҳарда уйимизга икки киши назорати остида кириб келдилар. Бу формасиз кишилар уйимизни тинтув қилишиб, унинг Германиядан олиб келган китоблари, хатлари ва бошқа ҳужжатларини талаб қила бошладилар. Холам ҳамма нарса Мирободдаги ҳовлимиздалигини айтгач, улар Хайриниса холамини ўша ёққа олиб кетдилар. Мен мактабга боролмай, кўрқиб, алаҳлаб қисқа йўл билан бобомнинг олдиларига чопдим. Бобомга иккита одам холамини ишхонасидан олиб келиб, уйимизни тинтув қилишаётганини айтдим. Бобом бувимга қараб: «Онаси, қизингдан айрилибсан», - дедилар. Бир пастдан кейин НКВД ходимлари ҳам етиб келишиб, холамини бобомнинг уйига киритишди-да, ҳаммаёқни титиб ташлашди. Германиядан келтирган китоблари, хатлари ва ўқиш йилларида тузган альбомларини ҳовлига олиб чиқиб ёқишди. Мажидхон бобом ва онами ҳам 3-4 ой терговга чақиришиб, қизингнинг Германия билан алоқаси, жосуслик

ишлари ҳақида маълумот берасан, деб сўроқ қилишди, баъзи вақтлар уларни ҳатто қамаб ҳам қўйишди.

Кейинчалик Файзулла Хўжаев кўчасидаги уйимиздан ҳам ҳайдаб чиқаришди.

«Хайриниса холамнинг орзулари катта эди, - дейди Холида опа кўз ёши билан сўзида давом этиб. - Германиядан келтирган тиббиётга оид турли қўлланмаларни немис тилидан ўзбек тилига таржима қилишга киришган, илмий тадқиқот устида иш бошлаган эдилар. Мени ҳам келажакда шу соҳада ўқишга ундар, маърифат нуридан баҳраманд этардилар. Хайриниса холам менга рус ва немис тилларини ўргатар, Москвадан, Берлиндан олиб келган русча ва немисча болалар журналларини кўрсатиб, ўқиб, тушунтириб берар эдилар. Германияда немис газета, журналларида чоп этилган суратларини кўрсатиб, ўқиш ва тажриба ўтказиш жараёнлари ҳақида қувониб сўзлар. «Сен ҳам катта бўлсанг, ўшандай илгор мамлакатларга бориб ўқиб қайтасан», деб мени орзуларга қанотлантирар эдилар.

Ёндирилган асарлар - китоблар орасида Германиядан олиб келинган тиббий асарлар, болалар китоблари, Гёте, Шиллернинг немис тилидаги, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарлари ҳам бор эди.

Мен бир сафар бобом билан холамини кўраман, деб Тоштурмага борганимда, Хайриниса холамини бизларга кўрсатишмади. Онам норозилик билдирганларида уни кечгача қамаб: «Сенларни турмада чиритаман!» деб бақириб беришди. Шундан сўнг биз ўша ерга ҳатто боришга, холамнинг исмини тилга олишга ҳам кўрқиб яшадик.

Сталиннинг шахси фош этилганидан сўнг онам синглиси Хайринисанинг охири тақдирини суриштириб, республика ҳуқуқ органларига мурожаат қилганларида, улардан холам 1942 йили вафот этган бўлса керак, деган совуққина хабар олдик, холос. Лекин Хайриниса холам қаерда, қандай аҳволда вафот этганликларини Ўзбекистон мустақиллика эришгунигача билмай юрдик. Ва республикаимиз истиқлоли шарофати туфайлигина улар ҳақидаги ҳақиқатни билишга эришдик. 1999 йил 7 октябрда Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биринчи ўринбосари имзоси билан холамнинг

тамомила оқланганлиги ҳақидаги қоғозни олдик. Унда бундай ёзилган эди:

«Постановлением Пленума Верховного суда Узбекистана от 24 сентября 1999 года приговор выездной сессии Верховного суда СССР от 9 октября 1938 года в отношении Маджиди - Маджидхановой Хайришсы отменены, а уголовное дело в отношении её производством прекращено на основании П 24 83 УПК Республики Узбекистан из-за отсутствия в ее действиях состава преступления».

Шунинг учун ҳам биз Ватанимиз мустақил бўлганлигидан чексиз миннатдормиз», - деди Холида опа кўзига ёш олиб.

Гулсум Раҳимова-Ашрафий (1902 - 1938)

Гулсум Раҳимова 1902 йилда Қозоғистон Республикасининг Оқмўла (ҳозирги Остона) вилояти Ўтбосар шаҳрида таваллуд топиб, то 1913 йилларга қадар ўша ерда ўқийди. Унинг отаси Қаям бобо Раҳимов ҳаёт шароитининг огирлашганидан 10-йилларнинг бошларида бола-чақаси билан Туркияга кўчиб кетади. Гулсум

1918 йилгача ўша ерда таълим олишни давом эттиради. Лекин бу ердаги таълим уни унчалик қаноатлантормайди. Келажакда шифокор бўлиб ҳам оиласига, ҳам эл-юртга хизмат қилишни орзу қилган Гулсум тиббий таълим юқори бўлган шаҳарларга бориб ўқиш илинжида яшайди. 1918 йилда шундай имконият туғилиб, Германияга ўқишга кетади. Бунга шу йилларда Россия мусулмон ҳарбий асирлари қаторида Туркияга келган Олимжон Идрисийнинг унинг отаси билан аввалдан таниш бўлганлиги ва Гулсумнинг ўқиш орзусидан хабар топиши сабаб бўлади.

Бу ҳақда Гулсум опанинг ўзи кейинчалик шундай ҳикоя қилган:

«1918 йилнинг куз ойларида уйимизга Идрисий Бадрий Сайфулмулюков ва доктор Борий келишди. Улар билан

бўлган суҳбат чоғида мен Туркияда аёллар учун олий маълумот олиш йўлидаги қийинчиликлардан зорланиб, врачлик касбида ўқиш истагим борлигини айтдим. Идрисий бунга жавобан мени Берлинга боришга ва хоҳишим бўйича ҳар қандай ўқув юртига жойлаштиришга ваъда берди. Бунинг устига, Берлингача боришнинг қийин эмаслиги, у билан Берлинга Исмоил Акчурин ҳам кетаётганлиги, улар билан бирга боришим мумкинлигини айтди. Мен бу таклифни қабул этиб, 1918 йилда синглим (Руқия Раҳимова — *муаллиф.*) ва Исмоил Акчурин билан бирга Германияга (Берлинга) бордик».

Шундан сўнг Гулсум опа синглиси Руқия билан шаҳардаги бошланғич мактабларнинг ўқув пансионатига ўрнашиб, Дрездендаги қизлар гимназиясида ўқий бошлайди. 1922 йилдан сўнг улар Бухоро Халқ Республикаси таъминотига ўтиб, 1925 йилда гимназияни битирадилар.

Гулсумнинг Германияда таҳсил олиш йиллари бошқаларга нисбатан бир мунча чўзилган. Бунинг сабаби шундаки, у Германияга туркистонлик талабалардек Бухоро Халқ республикаси ҳисобига келмаган, шунинг учун ҳам у бир неча йил мобайнида, аниқроғи, 1922 йили Бухоро Халқ Республикаси таъминотига ўтгунига қадар моддий жиҳатдан қийналган эди. Шунинг учун у ҳам орада Финляндияга кетиб, у ердаги татар ёшлари мактабида бир муддат дарс беради. Ўзи ва синглиси Руқиянинг ўқишни тугатиб олишлари учун имкон топади. Бунда унга шу даврда Финляндияда яшаб, савдо иши билан шуғулланиб юрган тошкентлик Ҳасан Назаров деган ўзбек йигити яқиндан ёрдам беради.

Гулсум Финляндиядаги мактабда дарс бериш чоғида Дрезденда, қизлар гимназиясида олган билим ва кўникмаларидан кенг фойдаланади. Моддий базага эга бўлгач, яна Германияга қайтиб, бошқа туркистонлик талабалар билан бирга ўқишни тугатиш имконига эга бўлади ва 1925 йили муайян иазарий билим ва амалий педагогик тажрибага эга бўлган ҳолда собиқ СССРга қайтади.

Бу ҳақда Гулсум опа шундай хотирлайди:

«Мен Германияда баъзи бир танаффуслар билан 1918-1925 йилларда ўқидим. Шу вақтлар орасида тахминан икки йилча Финляндиянинг Ильинск шаҳрида педагогиклик ҳам

қилдим. У ерда 1923-1924 йилларда татар мактабларида муаллимлик қилдим. Менинг Финляндиядаги педагогик ишларга ўтишимга ўша вақтларда Финляндияда яшаб, 1923 йилда у ердан Берлинга савдо иши билан келган Ҳасан Назаровнинг маслаҳати ва ёрдами катта бўлди. Ҳасан Назаров асли тошкентлик ўзбеклардан бўлиб, у 1923-1924 йилларда Финляндиядан тошкентлик хотини ва 7-8 ёшли ўғлини олиб, СССРга қайтган».

Гулсум Раҳимова Дрезден қизлар гамназиясида ўқиган даврда Туркистон ва Бухородан борган ўзбек, қozoқ, татар ёшлари билан бирга ўқишда, маданий ва маърифий ишларда фаол иштирок этади. Айниқса, Берлин университети биология факультетида ўқиган тошкентлик ўзбек қизи Саида Шераҳмедова мазкур университетнинг туркийшунослик бўлимида таҳсил олган машҳур татар ёзувчиси Аёз Исҳоқийнинг қизи Саодатхон¹, Дармштат қизлар гимназиясида ўқиган тошкентлик Хайриниса Мажидхонова, хивалик Марям Султонмуродова ва бошқалар билан яқин алоқада бўлиб, илғор немис фани ва маорифи ютуқларини, тили ва адабиётини пухта ўрганади. Гёте, Шиллер каби дунёга машҳур немис шоир ва драматургларининг асарларини бевосита оригиналда ўқиб, улардан баҳраманд бўлади. Гулсум Раҳимова сингари қизларнинг шу йилларда Германияда кечган ҳаёти ва ўқиши тўғрисида кейинчалик Ўзбекистонда машҳур кимёгар олим бўлиб етишган Саттор Жаббор қувонч билан бундай сўзларни ёзган эди:

«Орамингда Марямхон, Хайриниса, Саидахон отлиқ ўқиш учун мамлакатимиздаги тўсиқларга қарши Оврўпага отланган фидойи қизларимиз ҳам бор. Уларнинг ўқишлари яхши. Бухоро таъминотидаги татар қизларидан Руқия ва Гулсум опалар Дрезден қизлар гимназиясидадир. Ёш ўртоқларимиз Кусин гимназиясида бирга турарлар. Ўз тилларини йўқотиб юбормасликлари учун ёнларида туркийча муаллимлари-да бор. Ишларида, руҳларида янгиликлар кўринган ёш гимназисткаларимиздан умид кўпдир»².

¹ Саодатхон кейинчалик Хайдельберг университетининг фалсафа факультетида ўқиган тошкентлик Тоҳир Чигатойга турмушга чиққан, тиниқли туркшунос олима бўлган.

² Эрттой Германияда Ўрта Осиё талабаларининг 2 йили, - «Туркистон» газетаси, 1924 йил 2 сентябрь.

Гулсум Раҳимова 1925 йили Германиядаги Дрезден қизлар гимназиясини муваффақиятли битириб, катта умидлар билан СССРга қайтади. Хориждаги ўқишлари давомида моддий қийинчиликлар ва меҳнат фаолияти билан анча чарчагани учун у дастлаб ота-онаси яшаб турган Қримнинг Боқчасарой туман Якчи қишлоғида 2 ойча туриб, бир оз ҳордиқ олади. Сўнг Тошкентга келиб, бу ерда унинг отаси билан Туркияда яқин таниш бўлган ва 1916-1925 йилларда Германияда, кейин Ўрта Осиё Давлат университетининг таклифи билан Ўзбекистонга келиб, шу ерда яшаган Бадри Сайфулмулюковнинг¹ уйида бир неча кун меҳмон ҳам бўлади.

Сўнгра Гулсум Раҳимова Бухоро ва Самарқандга бориб, у ерларда бир мунча вақт маҳаллий ўзбек, тожик, татар ёшлари мактабларида немис ва рус тилларидан дарс беради, ўқувчиларни немис тили ва адабиёти билан яқиндан таништиришга катта эътибор беради.

Шу йилларда Ўзбекистоннинг пойтахти бўлган Самарқандда педагогика академияси очилиб, у ерга республиканинг турли шаҳарларидан таниқли олим, шоир ва ёзувчилар йиғила бошлаган эди. Гулсум Раҳимова ҳам шу ерда улар билан танишиб, дўстлаша боради ва ўша йиллари мазкур дорилфунуннинг педагогика факультетида ўқиётган ўзбек зиёлиси Ҳайдар Ашрафий билан танишиб, унга турмушга чиқади. Ҳайдар ака кейинчалик Ўзбекистон Давлат университетининг аспирантурасида ўқийди ва 1934 йили оиласи билан Тошкентга кўчиб келади ва бу ерда республика Маориф Халқ Комиссарлиги қошидаги маориф кадрларининг малакасини ошириш институти ўқув бўлимида ишлайди. Гулсум Раҳимова ёш фарзандлари Тўлқин ва Учқун ҳамда эри билан Тошкент шаҳри Шелковичний кўчасидаги 39-уйда яшайди. Гулсум опа кундуз кунлари шу ердан кўп ҳам

¹ Бадри Сайфулмулюков миллати татар бўлиб, 1890 йилда Казалинск шаҳрида таваллуд топган. 1914-1917 йилларда Туркиянинг Константинополь ш.ҳрида яшаган. 1915 йили у ердан Берлинга бориб, француз ва турк тилларидан дарс берган. 1916-1925 йилларда Берлин университети шарқ факультетида турк ва араб тиллари бўйича магистр бўлган. 1915 йилда Ўрта Осиё Давлат университети таклифига биноан Тошкентга келиб, бу ерда маърузалар ўқиган. 1926-1927 йилларда Тошкентнинг Эски шаҳрида тиш дэволаш лабораториясининг мудирини бўлган. 1929 йил ноябрда Германиянинг жосуи сифатида қатагонга учраган. 1930 йил майда Ўрта Осиё Давлат Сийёсий Бошқармаси суд коллегияси қарори билан 5 йилга қамалган ва 1936 йилда қамолда ўлган. 1956 йилдан сўнг оқланган.

узоқ бўлмаган мактаблардан бирида немис тили ва адабиётидан дарс бериб, кечқурунлари чет тиллар педагогика институтининг немис тили факультетида ўқийди. Шу йилларда у эри Ҳайдар Ашрафий билан бирга ишлаган таниқли ўзбек зиёлилари - институт директори Назир Иноятий, кечки пединститут декани Арслон қори Валиев, Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти директори ўринбосари Бахшулла Хўжаев, Ўзбекистон Санъат ишлари бош бошқармаси бошлиғи ўринбосари Босит Қориев, институт илмий ишлар бўлими мудир Имомхон Ҳусанхўжаев, институтнинг машҳур профессорлари Абдурауф Фитрат ва бошқалар билан яқиндан танишади. Улар Ҳайдар Ашрафийнинг уйида бўлган вақтларида Гулсум опа мазкур устозларни катта ҳурмат ва эъзоз билан кутиб, уларга самимий меҳмоннавозлик кўрсатади, уларнинг маориф ва маданият ҳақидаги қизиқарли суҳбатларини мароқ билан тинглайди, айримларининг оила аъзолари, жумладан, Арслон қори Валиевнинг рафиқаси, таниқли ўзбек шоираси ва маорифчи Хосият Тиллахонова, Босит Қориевнинг умр йўлдоши ўзбек театрининг таниқли арбобларидан Маъсума Қориевалар билан яқиндан танишиб, улар орқали ўзбек адабиётининг нодир намуналарига ошна бўлиб боради. Ўз навбатида Гулсум опа ҳам уларга Германиядан олган таассуротлари ҳақида сўзлаб беради.

Шундай қилиб, у Тошкентда таниқли ўзбек зиёлиларининг қутлуғ муҳитидан баҳраманд бўлиш билан бирга ўзбек ёшларига немис тили ва адабиёти ҳақида билим беради, уларнинг Гёте ва Шиллер сингари немис ёзувчиларининг даҳо асарларидан баҳраманд бўлишларига ёрдам беради.

Гулсум опа 1936 йил 31 декабрда бахтли оиласи билан Янги йилни не-не умидлар билан кутиб олади, Янги йил, янги бахт учун кўтарилган қадаҳларни сўнади. Аммо орадан 4-5 кун ўтар-ўтмас, 1937 йил 6 январда НКВД давлат хавфсизлиги лейтенанти Гайнутдинов кутилмаганда уни чақириб, сўроқ қилади, уни турли сиёсий айблар билан тузоққа илинтирмоқчи бўлади.

Мана, ўша сўроқ қайдномасидан баъзи бир парчалар:

«САВОЛ: - Германияда бўлган вақтингизда Германиядаги «Туркистон талабалари жамияти»га аъзо бўлганмисиз?

ЖАВОБ: - Германияда бўлган вақтимда ҳеч қандай ижтимоий ташкилотга аъзо бўлмаганман.

САВОЛ: - Терговга маълумки, сиз Германиядан Финляндияга борганингизда Олимжон Идрисийдан махсус топшириқ олган экансиз. Шу олган топшириқингиз ҳақида гапириб беринг.

ЖАВОБ: - Йўқ, мен Олимжон Идрисийдан бирор топшириқ олиш у ёқда турсин, у билан ҳатто душманлик даражасида ёмон муносабатда бўлганман. Чунки, у менинг ҳам, синглим Руқиянинг ҳам стипендияларимиздан қирқиб, бизларнинг ўқишларимизга катта тўсиқлар қўя бошлаган эди.

САВОЛ: - Терговга маълумки, синглингиз Руқия Берлидан Финляндияга сизнинг олдингизга борганида Идрисийдан миллатчилик руҳидаги хат ва асарларни олиб борган экан. Уша миллатчилик руҳидаги хат ва адабиётларни кимга берганлигингизни айтиб беринг.

ЖАВОБ: - Йўқ, бу туҳмат гап. Руқия менинг олдимга Финляндияга борганида менинг таклифим билан ва менинг ҳисобимдан борган. У Идрисийдан ҳеч қандай махсус топшириқ олмаган ва олиши ҳам мумкин эмас».

Гулсум Раҳимованинг бу туҳматона саволларга берган дадил ва мантиқан асосланган раддия жавоблари терговчиларни анча довдиратиб қўяди. Шундан сўнг улар Гулсум опанинг орқасидан айфоқчилик ишларини олиб бориб, сохта гувоҳлар орқали қўшимча маълумотларни тўплайдилар. Ва шулар асосида 1937 йил 18 июлда Гулсум Раҳимова-Ашрафийнинг уйини тинтув қилиб, ўзини қамоққа оладилар. Бу ҳақдаги айбнома эса Гулсум опа қамалгандан сўнг икки ҳафтача вақтдан кейин, яъни 1937 йил 1 августда тузилиб, унда айбланувчининг Германияда ўқиган вақтида «Озод Туркистон» аксилинқилобий-айфоқчилик ташкилотига аъзо бўлган, унинг топшириғи билан СССРга келиб, совет мамлакатига қарши жосуслик материалларини тўплаб, уларни Берлиндаги «Озод Туркистон» ташкилотига юбормоқчи бўлган, деган айблар ёзилади. Бу ҳам озлик қилганидек, орадан салкам икки ой ўтгач, 1937 йил 13

сентябрда унинг эри таниқли ўзбек зиёлиси Тошкент олий педагогика билим маскани мураббийси Ҳайдар Ашрафий ҳам қамалади. Энди Гулсум Раҳимовадан эри ҳақида қўшимча айблов материалларини беришни талаб қилиб, уни қийноққа оладилар.

1937 йил 26 сентябрда эса Ҳайдар Ашрафийдан хотини Гулсум Раҳимованинг қандай аксилинқилобий ишлар олиб борганлиги сўралади. У хотинининг бундай ишларни билмаслигини қатъий туриб айтади.

Мана, ўша сўроқ қайдномасидан бир парча:

«САВОЛ: - Хотинингиз Гулсум Раҳимова қандай аксилинқилобий ишларни олиб борган?

ЖАВОБ: - Хотинимнинг аксилинқилобий ишлари ҳақида ҳеч нарсани билмайман».

Ҳайдар Ашрафий 1937 йил 17 ноябрда яна сўроққа чақирилиб, ундан хотини Гулсум Раҳимованинг Германияда ўқиган вақтларида советларга қарши ташкилотнинг аъзоси сифатида Олимжон Идрисий билан алоқада бўлганлиги сизга маълум эдими, деб яна сўрайдилар. Ҳайдар Ашрафий бу нарсани ҳам мутлақо билмаслигини, Олимжон Идрисийнинг Германиядаги ўқиш йилларида хотинига ҳатто катта тўсиқ ҳам бўлганлигини айтади.

САВОЛ: - Сиз хотинингиз Гулсум Раҳимова-Ашрафийнинг Германияда бўлган вақтларида советларга қарши ташкилотнинг аъзоси сифатида Олимжон Идрисий билан алоқада бўлганлигини биласизми?

ЖАВОБ: - Хотиним Гулсум Раҳимованинг аксилинқилобий ташкилотга алоқадорлиги менга умуман маълум эмас. Хотиним Гулсум менга фақат шу нарсани айтган эдики, Олимжон Идрисий унинг ўқишига иложи борича тўсқинлик қилган, унинг тиббиёт ўқув юртига ўқишга киришига ҳеч ҳам йўл бермаган, ҳатто унга бериладиган стипендия нормаларини ҳам қисқартириб ташлаган экан».

Гулсум Раҳимова қамалгунига қадар юрак хасталигига дучор бўлган эди. Шунга қарамасдан, у қарийб бир йилдан ортиқ НКВД қamoқхона-зиндонида оғир тергов қийноқларида азоб чекиб ётади. Ва охири СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр сессияси 1938 йил 4-15 октябрь кунларида Гулсум Раҳимова Ўзбекистонга келгач, «Озод

Туркистон» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида бу ерда Германия фойдасига жосуслик ишларини олиб борган, деган мутлақо асоссиз айблар билан уни олий жазо - отувга ҳукм қилади. Ва у 1938 йилнинг октябрь ойида Германияда ўқиб қайтган бошқа ўзбек йигит ва қизлари қатори Тошкентда ғайри қонуний равишда шаҳид этилади.

Гулсум Раҳимова ва унинг эри қамоққа олинганидан кейин кексайиб қолган ота-онаси, ёш болалари Учқун билан Тўлқин моддий ва маънавий ҳимоясиз қолиб, оғир қийинчиликларни бошдан кечирадилар. Бу ҳам етмагандай «халқ душманлари», чет эл буржуа давлати жосусларининг авлодлари деган қора тамға уларнинг сарсон-саргардонда турмуш кечиришларига сабаб бўлади. Қизининг бегуноҳ қамалганидан изтиробда бўлган касалманд Қаюм ота 1940 йил бошларида СССР прокуратурасига ариза беради, унинг бегуноҳлигини, тақдирини билиш, ўзининг қариб қолганини, невараларининг эса кўчада қолганлигини айтиб, иложи бўлса, қизини оқлашга ёрдам беришларини сўрайди. Лекин ҳарбий прокурор ёрдамчисининг 1940 йил 4 апрелдаги хулосасида Гулсум Раҳимовани СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 9 октябрдаги отиш ҳақидаги ҳукми ўз кучида қолдирилганлиги ёзилган эди. Шундан кейин улар умидларини узиб, бу ҳақда ҳатто оғиз очишга ҳам ботинолмасдан, қўрқув ва таҳлика остида яшайдилар.

Биз Гулсум Раҳимованинг ота-онаси, аждод-авлоди, болаларининг тақдирини нима бўлганлигини билиш учун унинг яқин кишиларидан бири таниқли русзабон шоир ва журналист Раим Фарҳодий билан суҳбатлашдик. Раим Фарҳодийнинг онаси Мунжия Раҳимова Гулсум опанинг энг кенжа синглиси бўлган.

«Онамнинг айтишларига қараганда, - дейди Раим Фарҳодий, - холам Гулсум Раҳимова ва унинг эри таниқли ўзбек зиёлиси Ҳайдар Ашрафий қамалганларидан кейин бобом Қаюм Раҳимов кексайиб қолганига қарамай, тергов органларидан қўрқиб, холамнинг ёш фарзандларини ўзи яшаб турган уйга - Бухоро вилоятидаги узоқ қишлоққа олиб кетган ва ўша ерда ўқитиб, тарбиялаган. Бунинг устига, ўша вақтларда Тожикистоннинг Москвадаги ваколатхонаси

ходими Иса Хўжаев ва унинг рафиқаси Германияда ўқиб келган кичик холам Руқия Раҳимова ҳам немис-фашистларнинг айғоқчиси деган туҳмат билан қамалган эканлар. Гулсум холамнинг оиласига ҳам, Руқия холамнинг бола-чақаларига ҳам, кейинчалик дадам Ҳаким Фарҳодий¹ ва онам Мунжия Раҳимовалар уларга моддий ва маънавий кўмак бериб турганлар. Болалар уларнинг моддий ва маънавий кўмагида ўсиб-улғайиб, турли касб эгалари бўлиб улғайганлар. Гулсум холамнинг ўғли Тўлқин Раҳимов нафақага чиққунига қадар Самарқанд Қишлоқ хўжалик институтида дарс берган; у ердаги таниқли олимлардан бири бўлиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Ҳозир у Бошқирдистоннинг Уфа шаҳрида яшайди. Қажум бобом қизлари Гулсум ва Руқияларнинг оқланиш кунларини кўролмай, 1953 йили оламдан ўтганлар. Лекин у ўз қизларининг гуноҳсиз эканликларини билган ва бу гапни айтиб юрган.

Онамнинг айтишларига қараганда, 1953 йил мартада, Сталин вафотидан кейин, бобом ўз болалари ва набираларини йиғиб: «Ер юзидаги энг ёвуз ва халқлар бошига бало-офат бўлган бу жаллоддан қутулганимиздан кейин энди тинчгина кўзимни юмаман», - деган ва кўп ўтмай, барча қариндошлари ва яқин қўшнилари чақириб, бирга овқатланган ва кечки намозини ўқиб, тўшагига киргач, икки қўлини кўксига қўйиб, оламдан тинчгина кўз юмган экан.

Шукрлар бўлсинки, бахтимизга мустақиллик бўлди. Мана, у ўн беш ёшга қадам қўйди. Мустамлакачилик туфайли ўтмишда кўплаб бегуноҳ қамалган ва қатли омга учраган аждодларимиз қатори марҳума холам Гулсум Раҳимова ва унинг умр йўлдоши Ҳайдар Ашрафийлар ҳам бугунги истиқлол даврида тамомила оқланди, улар қатл этилган Юнусобод туманида Президентимиз Фармони билан «Шаҳидлар хотираси» майдони бунёд этилди. Мен ҳам уни бир неча бор зиёрат қилиб қайтдим, бегуноҳ истибдод қурбони бўлган холаларим руҳига тиловат қилдим».

¹ Раиси Фарҳодийнинг отаси Ҳаким Фарҳодий ва бобоси машҳур зиёли Абдурахмон Фарҳодий ҳам шу даврда қатл қурбонлари бўлишган.

Руқия Хўжаева (Раҳимова)
(1908-1937)

Руқия Хўжаева (Раҳимова) 1908 йил Қримда савдо иши билан шуғулланувчи, маърифатли Қаюм Раҳимов оиласида таваллуд топади. 1913 йилда у ота-онаси билан бирга Туркиянинг Истанбул шаҳрига кўчиб кетишади. Руқия ҳам ўша ердаги машҳур турк адибаси Холидаҳоним номидаги мактабда ўқийди. Биринчи жаҳон уруши бошланганидан кейин Германиядаги мусулмон ҳарбий асирларига ёрдам кўрсатиш жамиятида ишлаб турган Олимжон Идрисий Истанбулга келади. У Гулсум ва Руқиянинг отаси билан учрашиб, у билан мулоқотда бўлади. Қаюм Раҳимов Туркиядаги аёллар таълимидан етарли қаноатланмагани учун ўз қизларини Германия каби тараққий этган Европа мамлакатларида ўқитиш орзусини айтиб, ундан бу борада ёрдам беришни сўрайди. Олимжон Идрисий ҳам унга мусулмон ҳарбий асирларга ёрдам фондлари орқали мадад қўлини узатишга ваъда беради. Ва шу тарзда Руқия опаси Гулсум билан 1918 йилда Германияга ўқишга боради.

Улар дастлаб икки йилча Берлинда яшайдилар. Сўнг 1920-1921-йилларда Дрезден шаҳрига бориб, у ердаги мактабгача таълим-тарбия билим юртида ўқийдилар. Гулсум Раҳимова моддий қийинчилик орқасида немис тупроғини тарк этиб, Финляндияга боради ва 1923-1924 йилларда ўша ердаги татар мактабида дарс беради. У моддий-маиший аҳволини ўнглаб олгач, синглисини бу ерга келиб дам олиб кетишга таклиф этади ва бунинг учун унга пул ҳам юборади. 1925 йилда Гулсум Раҳимова ўқишни тугатиб, СССРга қайтади. Кўп ўтмай, Руқия ҳам ўқишни якунлаб, 1926 йилда СССРга қайтиб келади ва опаси билан бирга бир мунча фурсат Қримда ота-онасининг бағрида яшайди.

Орадан тахминан икки ой ўтгач, Руқия опаси билан бирга отасининг яқин танишларидан Бадри Сайфулмулюковнинг таклифи билан Тошкентга келади. Сўнгра дастлаб Бухорога бориб, ўша ердаги интернатда

таълим-тарбия ишлари билан шуғулланади. Бу ердаги қисқа муддатли хизматдан кейин яна опаси Гулсум билан бирга Самарқандга боради ва у ерда ҳам шу соҳа бўйича хизмат қила бошлайди. У 1927 йилда Тожикистон автоном республикасининг пойтахти - ҳозирги Душанбе шаҳрига боради ва Тожикистон Марказий Ижроия Қўмитаси қошида очилган маҳаллий машинист кадрлар тайёрлов курсида дарс беради ҳамда лотин алифбосини ўрганувчи тожик хотин-қизларини ҳам ўқита бошлайди. Руқия Раҳимова 1932 йилда Тожикистон халқ маориф нозири Нисор Муҳамедовга ўз соҳаси бўйича ишга ўтказишни сўраб ариза беради. Руқия опа немис тилини яхши билгани учун унинг илтимоси қабул қилиниб, Самарқанддаги Ўзбекистон Олий педагогика институтига немис тили ўқитувчиси қилиб юборилади. Руқия опа у ерда бир йилча ассистент вазифасида ишлаб, 1932 йилда Самарқанд Медицина институтига ўқишга киради ва 1934 йилгача шу ерда ўқиб, ўша йили Тожикистон республикасининг Москвадаги ваколатхонасида раҳбар бўлиб хизмат қила бошлаган Иса Хўжаевга турмушга чиқади, у билан бирга Москвага кўчиб бориб, 1937 йилгача ўша ерда яшайди.

1937 йилнинг январь ойида Иса Хўжаев Москвадан Душанбегга зудлик билан чақириб олинади ва у Душанбедан қайтиб келмайди. Бундан ташвишланган Руқия Хўжаева (Раҳимова) ёш чақалоғи Гулнаҳор билан Душанбегга келиб, эрининг қамоққа олинганидан хабар топади. У шаҳар қамоқхонасига эри ҳақида бирор хабарни билмоқчи бўлганида НКВД ходимлари унга эри ҳақида маълумот бериш ўрнига унинг ўзини ҳам қамаб қўядилар.

27 май куни Тожикистон ССР НКВДси ходими А. уни тинтув қилиб, қўл ва чўнтак соатларини, паспортини, 50 сўмлик заёмини, 4 та фотосурат ва қўл чемоданини тортиб олади. 29 май куни зудлик билан Самарқанд шаҳридаги университет ётоқхонасининг 10-корпусида яшовчи қариндоши Искандарованинг уйида тинтув ўтказилиб, Руқия Хўжаеванинг ёзишмалари, чет элдан келтирган китоблари қидирилади. Унга алоқадор бўлган икки чемоданнинг калити бўлмаса ҳам ётоқхона коменданти ва Руқия опанинг қариндоши Искандарова олдида бузиб очишади ва 14 дона

немис тилидаги китоблар, 33 та откритка, 30 та конвертсиз, 22 та конвертди ёзишмалар ва бошқа материаллар олиб кегилади. Уларни ҳам Тожикистон НКВДси қамоқхонасидаги Руқия Хўжаеванинг айблов ишига ашёвий далиллар сифатида тиркаб қўядилар.

Руқия Хўжаева «халқ душмани»нинг хотини бўлишидан ташқари, Германияда ўқиган йилларида у ердаги советларга қарши Туркистон мустақиллиги учун курашувчи аллақандай миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси бўлганлик, Германиядаги Олимжон Идрисий, шунингдек, у ерда ўқиб, Тошкентга келган Бадри Сайфулмулюков ва бошқалар билан алоқада бўлганлик, Германия манфаатига жосуслик ишлари билан шуғулланганликда айбланади. Терговчилар уни шу «айблар»ни бўйнига олишга мажбур қиладилар. Руқия Хўжаева ҳақиқатни мардонаворлик билан ҳимоя қилишга, ўзига қўйилган айбларнинг мутлақо тўхмат эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Лекин шунга қарамай, терговчилар ўз сўроқномаларида унинг бу жавобларини ўзлари билганларича, айбларини қисман ёки асосан бўйнига олди қабилида расмийлаштирадилар.

Шундай сўроқномалардан бири 1937 йил 26 июлга оид бўлиб, унда қуйидаги савол-жавобларнинг қайд этилганини кўрамиз:

САВОЛ: - СССРга қайтаётганингизда сизни Берлин вокзалидан ким кузатиб қўйган?

ЖАВОБ: - Мен ўзим жўнаб кетганман. Мени ҳеч ким кузатмаган.

САВОЛ: - Ёлғон гапиряпсиз, терговдаги маълумотларга қараганда, СССРга қайтаётганингизда сизни кузатувчилар бўлган, ўша кузатувчиларнинг кимлар бўлганини айтиб беринг.

ЖАВОБ: - Ҳа, эсладим, мен билан бирга ўша вақтда оиласи билан курортга бораётган Берлиндаги муҳожир миллатчиларнинг раҳбари Олимжон Идрисий ҳам борган эди...

САВОЛ: - Сиз яна ёлғон гапиряпсиз. Терговга шу нарса маълумки, СССРга қайтаётганингизда Идрисий сизга бир қанча топшириқлар берган.

ЖАВОБ: - Ҳа, эсимга тушди, Идрисий менга Тошкентдаги Сайфулмулюковнинг адресини берган ва унга салом айтишни ҳамда Идрисийга хат ёзиб туришни тайинлаган эди. Идрисий (шахсан) менга ҳеч қандай топшириқ бермаган.

САВОЛ: - Сиз Германиядаги танишларингиздан яна кимлар билан учрашгансиз?

ЖАВОБ: - 1927 йилда Германиядаги талабалардан Тўлаган Мўминов, Саттор Жаббор, яна бир киши (фамилиясини билмайман) Самарқандда ишлаб турганимда мени кўриш учун интернатга келишган.

САВОЛ: - Сайфулмулюков билан яна қаерда ва қачон учрашгансиз?

ЖАВОБ: - Мен у билан 1936 йил июль ойида Железноводскда, курортда учрашганман, суҳбатимиз фақат оилавий характерда кечган. Шундан кейин мен Сайфулмулюковнинг қамалганини эшитдим-у сабабини билмадим».

Руқия Хўжаеванинг «Ҳа, эсладим» деган сўзларига эътибор берган киши унинг терговчининг мазкур саволларига дастлаб ижобий жавоб бермагани, кейин қийноқ остида у тузган сўроқномага қўл қўйишга мажбур бўлганини сезади. Руқия Хўжаеванинг Бадри Сайфулмулюковнинг 1936 йилда курортда кўрганлиги ҳақидаги жавоби эса терговчилар томонидан тўқиб, кўшиб қўйилган. Чунки, Бадри Сайфулмулюков 1930 йил Тошкентда ОГПУ ходимлари томонидан Германия жосуси сифатида қамоққа олиниб, 1935 йилдаёқ тергов қийноқларидан ўлган ва буни Руқия опа билар эди.

Тергов ҳужжатларини варақлар эканмиз, Германия ва Туркияда ўқиб қайтган кўплаб бухоролик ва туркистонлик талабалар каби Руқия Хўжаеванинг орқасидан ҳам анча аввалроқ айғоқчилик ишлари олиб борилганини сезамиз. Бизнинг бундай хулосага келишимизга 1906-1909 йилларда Германияда ўқиб, 1926 йилдан то 1935 йили қамалгунига қадар Тожикистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида ишлаган, асли германиялик Гофман Гуго Иосифович (1888 йилда туғилган) нинг 1935 йил 16 октябрдаги Тожикистон

НКВД терговчиларининг саволларига қуйидаги жавоблари ҳам асос беради.

«САВОЛ: Германиядан Совет Иттифоқига қайтиб келган шасхлар билан Хўжаевнинг алоқалари ҳақида нималарни биласиз?

ЖАВОБ: Иса Хўжаев ва унинг рафиқаси билан танишлигим вақтида уларнинг уйда бошқа бирор шахсни учратмаганман ва шу вақт ичида Иса Хўжаевнинг уйига фақат хизмат юзасидангина борганман ва унинг рафиқаси билан беш марта кўришганман, холос. 1931-32 йиллар бўлса керак, Сталинободга Германиядаги социалистик газеталарнинг икки мухбири келиб, Иса Хўжаев хонадонида бўлишган. Мен буни Иса Хўжаевнинг ўзидан эшитганман ва у менга уларни «Роте-Фане» газетасининг мухбирлари, деб айтган. Менга фақат шу нарса маълумки, улар икки киши, яъни бири эркак, иккинчиси аёл бўлиб, ўзларини фотомухбирлар деб таништиришган.

САВОЛ: Сиз мазкур мухбирлар билан Иса Хўжаевнинг уйда учрашганмисиз?

ЖАВОБ: Учрашганман. Ўша учрашувда Иса Хўжаев, унинг рафиқаси ва менга нотаниш бир нечта меҳмонлар ҳам иштирок этишган. Мазкур мухбирларни мен бир оз билганим учун улар билан, айниқса, муҳим гап (масала) ларда гаплашганим йўқ. Улар Сталинобод шаҳарининг кўриниши, саноатини расмга туширишган, ҳукумат аъзолари уларни ҳукумат машиналарида олиб юрган, зотан, уларнинг келиши расмий равишда бўлган эди. Уларни, шунингдек, Ваҳш қурилишига олиб боришди, ҳукумат номидан уларга ўртоқ Перский (у Тожикистон Халқ Комиссарлари Кенгашида ишларди) биркитилиб қўйилган эдики, балким у киши улар ҳақида батафсилроқ гапириб берар. Улар Москвага қайтишда бир неча кун Тошкентда ҳам бўлишган ва у ердаги Тожикистон ваколатхонасининг ётоқхонасида яшашган».

Мазкур савол-жавобдан шу нарса аён бўладики, Тожикистон НКВДси 1935 йилдаёқ гарчанд совет давлатининг расмий рuxсати билан 1931-1932 йилларда СССРга келган ва Тожикистондаги социалистик ўзгарнишлар ҳақида ҳикоя қилувчи суратларни олган бўлсалар-да, ҳар ҳолда чет эллик журналистларнинг Иса Хўжаевнинг уйда

бўлгани, унинг рафиқаси Руқияхоним билан учрашгани, у билан ҳамсуҳбат бўлгани ҳақида Руқия ва Иса Хўжаевларга қарши материалларни тўплай бошлаган. Ва бундай материаллар 1937 йилда Руқия ва Иса Хўжаевлар қамоққа олинишлари билан уларнинг «жиноий ишлари»га тиркаб қўйилган.

Руқия Хўжаеванинг тергов материалларига тиркалган ҳужжатлар ичида, бундан ташқари, Ўзбекистон НКВДсининг 1936 йил 26 октябрда Москвадаги СССР НКВД раҳбарининг ўринбосари Горбга ёзган бир хати ҳам борки, уни ўқиб, ёқа ушлайсан киши. Мазкур махфий хатда Германияда ўқиб СССРга қайтган ўртаосиёлик маҳаллий йигит ва қизларнинг қанчаси қайси шаҳарларда яшаётгани, улардан Б.Сайфулмулюков, А.Муродий, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Хайриниса Мажидхонова, Шераҳмедов, Саттор Жаббор каби Гулсум ва Руқия Раҳимовалар изидан «Аҳмадбек», «Шарқ», «Ҳамид» каби лақабли айғоқчилар қўйилганлиги ва улар ҳозир Германиядан ўқиб қайтган мазкур талабалар орқасидан фаол яширин кузатув олиб бораётганликлари, бу ҳақда Ўзбекистон НКВДсининг махсус бўлимлари Москвадаги СССР НКВД раҳбарларига ойда икки марта хабар етказиб туражаклари ёзилган. Бундан ташқари, ўта махфий ҳисобланган мазкур хатда Германияда ўқиб қайтган Гулсум ва Руқия Раҳимоваларнинг СССРга қайтгач, Германиядаги Олимжон Идрисий билан шубҳали ёзишмалари, сўнги даврда Руқиянинг германпарастлик руҳида гаплар юрита бошлаганлиги алоҳида қайд қилиниб, унинг ҳозир Тошкентдаги опаси Гулсум Раҳимованинг уйида эканлиги ва аниқ адреси шипшитилиб: «Руқия Раҳимова кейинги вақтларда Германияга нисбатан хайрихоҳлик руҳидаги сўзларни гапириб, германпарастлик кайфиятини кўрсата бошлади. Ҳозирги вақтда Руқия вақтинча Тошкентда бўлиб, опаси Гулсум Раҳимованинг уйида (Тошкентдаги Шёлковичний кўчаси, 18-уй, 3-хонадонда) меҳмон бўлиб турипти», - деб ёзилган.

Шундай қилиб, мазкур игво ва туҳматлар, айғоқчилик материаллари асосида Германияда ўқиб ватанига қайтган кўплаб маҳаллий ўзбек, тожик, қозоқ ёшлари каби эндигина 29 баҳорни кўрган Руқия Хўжаева (Раҳимова) ҳам 1937 йил 16

октябрда Тожикистон НКВДси қошидаги «учлик» қарори билан судсиз, гувоҳларни чақирувсиз олий жазо - отувга ҳукм қилинади ва 5 ойдан кўпроқ НКВД зиндонларида кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қийноқлар остида соғлиғидан ажралган, оғир касал ҳолдаги Руқия Хўжаева (Раҳимова) 21 октябрь куни кечаси соат 24 да отиб ташланади.

Лекин бу мудҳиш воқеа унинг оиласидан узоқ йиллар давомида сир сақланади, ҳақиқий аҳвол улардан яшириб келинади. Руқия опанинг ота-онаси ва қариндош-уруғлари буни мутлақо билишмай, ҳаёт бўлса, бир кун чиқар, деган умид билан уни оқлаш борасида елиб-югурадилар. Унинг кекса отаси Қайум Раҳимов ҳар икки қизи Гулсум ва Руқияларнинг, куёвлари Ҳайдар ва Исабекларнинг бегуноҳликларига ишонган ҳолда Тожикистон ва Ўзбекистон НКВДси раҳбарларига шикоят хатларини ёзади. Лекин бу ташкилотлардан рад жавоби келади. Чунончи, унинг 1940 йилда Тожикистон ССР прокуратурасига қизи Руқия Хўжаеванинг айбдорлигига ишонмаслиги, шунинг учун унинг тергов ҳужжатларини қайта кўриб, қамоқдан озод қилиш ҳақида йўллаган аризасига 1940 йил 29 апрелда Тожикистон ССР прокурори ёрдамчисининг махсус ишлар бўйича ўринбосари Ф.Дубцов рад жавобини юборади:

«Раҳимов Қайум Собирович ўз шикоятда, - деб ёзади у, - қизи Руқия Хўжаеванинг жиноий иши ҳужжатларини қайта кўриб, унинг қамоқдан озод этилишини сўрайди, унинг фикрича, қизи ҳеч қачон халқ душмани бўлмаган ва совет ҳукуматига қарши ҳеч қандай миллатчилик ташкилотида иш олиб бормаган.

Шикоятчи хатда бошқа далилларни келтирмайди.

Ҳужжат материаллари билан танишилгандан сўнг маълум бўлдики, Хўжаева Руқия ҳақиқатан ҳам Берлин (Германия) да ўқиган ва халқ душмани Олимжон Идрисий билан алоқада бўлган. У 1927 йилдан бошлаб Тожикистоннинг Сталинобод шаҳрида яшай бошлаганида немис муҳожирлари Лоби Якоби Эрнст ва бошқалар билан алоқада бўлган ва бунга айбдорнинг ўзи ҳам иқрор бўлган. Мазкур фактлар асосида бундай қарорга келинди:

Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги қошидаги учликнинг қарорини ўз кучида қолдириб, жазо муддати ҳақидаги ҳукм

тергов ҳужжатларига мувофиқ фуқаро Раҳимов Қаюмнинг шикоятни оқибатсиз қолдирилсин».

Шундан сўнг Қаюм Раҳимов ва унинг қариндошлари Руқия Хўжаевани оқлаш ҳақидаги уринишларининг бефойдалиги ва ҳатто хавfli ҳам эканлигини ўйлаб, шу ҳақда оғиз очмай келдилар. Улар ҳатто Сталин вафотидан кейин ҳам шу ҳақда юрак ютиб бирорта юқори доирага мурожаат қилмадилар.

Ниҳоят, узоқ вилоятларга кетиб, тасодифан омон қолган қизи Гулнаҳор Исаева 60-йилларнинг бошларида марказқўм қошидаги партия контроль қўмитаси раиси Н.М.Шверник номига хат ёзиб, отаси Иса ва онаси Руқия Хўжаевларнинг тақдири ҳақида хабар беришни сўрайди. Шундан кейин Тожикистон ССР Олий суди жиноят ишлар бўйича суд коллегиясининг 1964 йил 26 январда Душанбе шаҳрида С.Қурбонов раислигида ўтказилган ёпиқ мажлиси Руқия Хўжаева иши бўйича Тожикистон ССР НКВДси қошидаги «учлик»нинг 1937 йил 16 октябрдаги ҳукмини қайта кўриб, уни бекор қилади. Ўша йилнинг 8 феввалида Руқия ва Иса Хўжаевларнинг Самарқанд шаҳрида яшаб турган қизи Гулнаҳор Раҳимова Тожикистон ССР Олий суди раиси С.Ражабов имзоси билан шу ҳақдаги оқлов қоғозини олади.

Руқия Хўжаеванинг расман оқланиши гарчанд совет даврида, 60-йилларнинг бошларида бўлган бўлса ҳам, унинг ҳақиқий миллат фарзанди, бегуноҳ инсон сифатида қадр-қиммат топиши 1991 йил Ўзбекистон ва Тожикистон мустақилликка эришганидан кейин рўй берди. 30-йиллар охирида сталинча қатағон қурбонлари бўлган ўзбек ва тожик халқларининг кўплаб бегуноҳ фарзандлари қатори Руқия Хўжаеванинг ҳам тамомила бегуноҳ эканлиги аниқланиб, унинг тоталитар тузум давридаги аччиқ қисмати ҳолисона ўрганила бошлади.

Биз шу муносабат билан яқинда Руқия опанинг ҳозирда Тошкентда истиқомат қилаётган қизи - меҳнат фахрияси Гулнаҳор Исаевна билан учрашиб, онасининг қисмати ҳақидаги хотираларини сўрадик. У киши бизга шу ҳақда бундай ҳикоя қилди:

«Мажруҳ этилган ёшликдаги ҳаётим ҳақида бирор нарса дейишим жуда оғир. Ота-онам қамалгач, мен ота-онасиз

қолдим. Мени ажойиб ва саховатли инсон бўлган онамнинг оталари Қаюм бобом тарбиялаб ўстирдилар.

Биз 1934 йили Москвага бориб, Горький кўчасидаги уйларнинг бирида яшай бошлаган эдик. 1937 йил январида отамни Сталинободга чақириб қолишди ва у ердан отам қайтиб келмадилар. Шундан сўнг уйимизда кетма-кет тинтув бошланди. Кечалари форма кийган кишилар уйимизга келишиб, онамни ҳам сўроқ қила бошладилар. Ўша йилнинг декабрь ойида эса уйимиздан ҳайдаб чиқаришди ва биз Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университетида ишлаётган қариндошимизникига паноҳ излаб келдик. Онам шу ерда ишга кириб, отам ҳақида Москва ва Душанбега ариза ёза бошладилар. Биз май ойида отам ҳақида бирор хабар топиш мақсадида Душанбе шаҳрига бордик.

Онам бир куни: «Бу сафар отангни кўрамиз», дедилар. Эрталаб НКВД идорасига бордик. Улар бундан аввалроқ хабардор бўлган бўлсалар керакки, бизни яхши кутиб олишди. Лекин ичкарига онамнинг бир ўзларини киритиб, мени остонада ушлаб қолишди ва «у ерда томоша кўрсатилди», дейишди. Мен шу ерда онамни кечгача кутдим. Лекин онам НКВД идорасидан қайтиб чиқмадилар. Амаким мени Самарқандга олиб бориб қўйди. Бобом қизи ва куёвининг озод этилишини сўраб, турли идораларга мурожаат қилса ҳам натижа чиқмади. Кимдир унга энди бошқа ёзмаликни, мени эса узоқ ерга яшириб қўйишни маслаҳат берди. Чунки, «халқ душмани» бўлиб қамалганларнинг болаларини ҳам 16 ёшгача етимхонада асраб, сўнг уларни ҳам қамаб юбора бошлаган эдилар.

Шундан сўнг биз бирор жойда қўним турмай, турли жойларга - Қорадарёга, Хатирчига, Самарқандга, яна қандайдир кичик бир станцияларга бориб, бекиниб яшадик. Ва мен шу йиллар давомида, яъни 1956 йилгача бирор кишига ота-онам ҳақида тўғри гапни айтмай яшириб юрдим. 1949 йили Хатирчида ўрта мактабни тугатиб, Самарқанд Медицина институтига ўқишга кирдим. 6 йил ўқиб, Сурхондарё вилоятининг Ангор туманида ишладим. Шубҳасиз, шу йиллар давомида онамнинг эркалаб суйишлари ва отамнинг эса меҳр-муруватларини соғиниб яшадим.

Онам ниҳоятда камтар ва мулойим, маълумотли аёл бўлиб, мени ниҳоятда севар ва ардоқлар эдилар. Мен ахир онамнинг яккаю-ягона фарзандлари бўлганим учун мени балки ҳаддан зиёд севардилар. Онам Туркиядан Германияга кетган вақтларида бор-йўғи 10 ёшли қизалоқ эдилар. Шунинг учун ҳам қандай қилиб немисларнинг жосуси бўлсинлар. Менинг фикримча, онамнинг терговда берган кўргазмаларининг ҳаммаси ҳам терговчи жаллодларнинг уйдирмаси ёки қийноқларнинг натижасидир. Онам бегуноҳдан-бегуноҳ жабрланганлар, онамнинг умрларини ёшлик чоғларидаёқ хазон қилдилар. Онам, ахир, ҳали 30 ёшга, отам бўлсалар, эндигина 35 ёшга кирган эдилар.

Мустабид тузум мени ота-онадангина эмас, оддий бир болаликдан ҳам маҳрум қилди.

Ота-онам менинг хотирамда ҳамиша ёш, бегуноҳ, ҳаётсевар, ватанпарвар, ўз даврининг энг илғор кишилари бўлиб қоладилар».

Гулсум Раҳимова-Ашрафий ва Руқия Хўжаева (Раҳимова) сингари Германияда таҳсил кўрган талабалар ўз ватанларининг гуллаб яшнаган, иқтисоди ва маданияти ривожланган мамлакат бўлишини орзу қилиб, шу йўлда халол яшаган ва фидойиларча ишлаган эдилар.

Насриддин Шераҳмедов (1908-1938)

Насриддин Шераҳмедов 1908 йилда Тошкент шаҳри Шайхонтаҳур даҳасининг Қорёғди маҳалласида савдо ишлари билан шуғулланувчи бир оилада таваллуд топади. Дастлаб шу ердаги Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг янги усул (жадид) мактабида, кейин 20-йилларнинг бошларида Саид Аҳрорийнинг «Ватан» мактабида ўқийди. 1922 йил сентябрида катта акаси Нажмиддин Шераҳмедовнинг тарғиби ва ёрдами билан Германияга ўқишга боради. У Берлиндаги гимназияларнинг бирида 2 йил ўқийди. Сўнг

1924-1925 йилларда шу ердаги олий савдо гимназиясида таҳсилни давом эттиради. Насриддин 1926 йил январидан ота-онаси ва қариндош-уруғларини кўриш учун Тошкентга келади, она шахрида бир оз тургач, ўқишни давом эттириш учун Германияга қайтмоқчи бўлади. Аммо давлат томонидан рухсат берилмайди, у изтироб чекиб, жонига қасд қилмоқчи бўлади, револьвердан ўзига ўқ узиб, яраланади ва тасодифан ўлмай қолади.

Насриддин Шераҳмедов бир мунча муддат даволанганидан кейин Самарқанддаги қишлоқ хўжалик банкига ишга киради. 1927 йил 15 майда меҳнат таътилига чиқиб, яна Германияга яширинча кетишга йўл излайди. Кавказ, Боку, Тифлисни айланиб, иложини топмай, 20 июнда яна Самарқандга қайтади. Уни кўпдан бери зимдан кузатиб юрган Давлат Сиёсий Бошқармаси (ГПУ) август ойининг бошларида ҳибсга олиб, уйда тинтув ўтказди. ГПУ вакили Грабовский бошчилигида ўтказилган тинтув пайтида хонасидан унинг номига берилган 216569 рақамли шахсий гувоҳнома, Туркистон миллий истиқлолчиларининг таржима қилинган даъватномалари, бир боғлам немисча газеталар, бир ўрам жўғрофий ва тарихий хариталар, Амир Темур сағанаси ва Шоҳи Зинданинг тасвири туширилган фотосуратлар, Истанбулдан келган 1 донна хат, немис тилида ёзилган 26 та ҳар хил хат ва ёзишмалар, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг расми ва у тузган Ўрта Осиёнинг жўғрофий харитаси, Германияда ўқиётган Абдуваҳоб Исҳоқовнинг даъватнома карточкаси, Берлин, Лондондаги баъзи адреслар, турли фотосуратлар, шунингдек, унинг шойидан тўқилган шарфи ва рўмолчаси, галстуги ва бошқалар бўйича акт тузилиб, унинг ўзи билан бирга олиб кетилади. Ва у Самарқанд қамоқхонасида тергов қилина бошлайди. Унинг нега советларга қарши кайфиятда эканлиги, нега чет элга яширинча қочмоқчи ва ўз жонига қасд қилмоқчи бўлганлигининг сабаблари суриштирилади.

1927 йил 11 ноябрда бўлиб ўтган навбатдаги терговда Давлат Сиёсий Бошқармасининг Самарқанд бўлими вакили Грабовскийнинг шу хусусдаги саволларига Насриддин Шераҳмедов бундай мантиқий жавобларни беради:

САВОЛ: - Советларга қарши кайфиятингиз ва буни ҳамма жойда ёйиб юришингизни нима билан изоҳлайсиз?

ЖАВОБ: - Советларга қарши кайфиятда бўлишимга биринчи сабаб Германияда Оврүпо таълими ва тарбиясини олишимдир. Иккинчи сабаб эса, Германиядан келгач, бу ерда ҳеч ерга ўқишга жойлаша олмаганлигим. Учинчи сабаб эса менга атрофимдагиларнинг худди жосусга, аксилинқилобчи кишига қарагандек совуқ қарашлари ва мен билан суҳбатлашиш ёки гаплашишдан ҳадиксираб қочишларидир.

Ушбу аҳволни кўриб ва совет кишилари жамоасига аралашув имкониятини топа олмагач, Санжар, Саид Аҳрорий каби кишилар билан муносабатга киришдим.

САВОЛ: - Нега хорижга қочмоқчи бўлдингиз ва бунинг учун қатор ҳужжатларни ҳам тўплагансиз?

ЖАВОБ: - Хорижга қочмоқчи бўлганимга биринчи сабаб олий ўқув юртига қабул қилинишимга имкон тополмаганлигим, иккинчи сабаб эса, чет элда, Германияда опамнинг қолганлиги эди.

САВОЛ: - Қамоқда эканлигингизда қандайдир револьвер ҳақида ёзган экансиз. У сизга нимага керак бўлган?

ЖАВОБ: - Жамиятнинг мени ўзидан нари итарганлиги ва Давлат Сиёсий Бошқармаси томонидан қамаганим сабабли ўзимни-ўзим ўлдирмоқчи бўлдим.

Агар совет жамоатчилиги мени ўзининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида тан олганида, балки ҳозир мен фирқа сафида бўлармидим. Мен ғоявий жиҳатдан «бузилганлигим» учун ўзимни айбдор, деб ҳисобламайман. Мен ҳукуматга қарши ҳеч қандай ташвиқот ва тарғибот юргизганим йўқ. Фақат ўз фикрларимни айтдим, холос. Чунки, мен совет ҳукуматининг душмани эмасман.

Менинг охирги илтимосим - мени ё инқилобга қарши ашаддий душманлар қаторида отиб юборинглар ёки бўлмасам менга соғлом тарбия бериб, бўйнимдан мазкур айбларни олиб ташланглар».

Насриддин Шераҳмедовни айблаш учун ушбу тергов чоғида етарли далилни топа олмаган терговчи энди ундан бошқа айбларни қидиришга ва бу айбларни унинг бўйнига қўйишга қасд қилади, ундан Германияга кимнинг воситаси билан қандай кетганлиги, унинг хориждаги муҳити,

алоқалари, ўқиган китоблари, СССРга келиши ва Германияга қайтмоқчи бўлиши сабабларини ёзма равишда ёзиб беришни талаб қилади. Насриддин Шераҳмедов терговчининг талабига жавобан бундай ёзма кўрғазмани беради:

«Садриддинхон¹ иши билан қамалиб чиққан катта акам Нажмиддин Шераҳмедов 1922 йилда бизни зудлик билан Оврўпага ўқишга юборишга киришди.

Оврўпага ихлоси баланд бўлган Файзулла Хўжаев ва акамнинг ёрдамида биз 7 сентябрда Тошкентдан Бухоро талабалари билан бирга кетдик.

Нажмиддин акам бизни Москвагача кузатиб, у ерда бизга ва Бухоро талабаларига паспортлар олиб берди. Биз шу ерда Бухоро талабаларидан ажралиб, акамнинг кузатувида Ленинградга жўнадик ва у ерда Муса Жорилла Бегиев² хонадонида икки ҳафта турдик. Сўнг бизни кузатадиган немислар Пешко ва Адлер ёрдамида биз (мен, опам Саида, амакимнинг ўғли Фузаил ва тарбиячи Зуҳра) пароходда Германияга жўнадик ва уч кундан кейин белгиланган жойга етиб бордик.

Пешко Германияда бизни Ганновер шаҳридаги бир пансионга ўрнаштирди. Бу ерда немис тилини ўргангач, Берлинга келдик ва бу ерда бухоролик талабалар билан Олимжон Идрисийни учратдик.

Берлинда талабалар учун алоҳида кутубхона очилган бўлиб, унда туркий тилидаги асарлар ҳам кўп эди. Кутубхонага «Туркистон» номи берилган бўлиб, у ерда Туркистонда нашр қилинган ҳамма нашрлар, китоблар (бизнинг Мунаввар қорининг «Алифбо»³сидан бошлаб, Беҳбудийнинг «Падаркуш» асаригача) ҳаммаси бор эди, лекин ҳозирги даврда СССРда нашр этилган асарларни у ерда учратмадим.

У ерда Туркистон учун жанглarda қизиллар билан урушган рус оқ гвардиячилари ҳам кўп бўлиб, уларнинг деярли ҳаммаси Чўқаев ва талабалар билан яхши муносабатда эдилар.

¹ Садриддинхон - Туркистондаги миллий истиқлолчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири.

² Муса Жорилла Бегиев - татарларнинг машҳур уламоларидан.

³ Мунаввар қори Абдурашидхоннинг 1907 йилда нашр этилган «Адиб аъвал» рисоласи назарда тутилмоқда (мўж).

1926 йил бошларида СССРга қайтдим. Бунга сабаб опам Саиданинг уйимиздаги ҳол-аҳволдан хабар олиб келгин, деган қистови бўлди.

Қамалишимдан бирор ойча бурун (июль ойи бўлса керак) Саид Аҳрорийдан Аёз Исҳоқий¹нинг Туркияда нашр этилган «Бойқуш» номли асарини олиб ўқиб чиқдим. У ерда Исҳоқий бойқуш деб Татаристон, Бошқирдистон ва Туркистондаги коммунистларни назарда тутган. Асарда адиб, модомики, мазкур қуш бизнинг Ватанимизга келган экан, у бу ерга вайронгарчиликдан бошқа нарсани келтирмайди», демоқчи бўлган».

Шундан сўнг у Ўзбекистон ССР Давлат Сиёсий Бошқармаси қошидаги махсус мажлиснинг 1927 йил 12 декабрдаги қарори билан 3 йил муддатга қамоқ ва сургунга ҳукм қилинади. Шундан кейин унга махфий хуфялик қилиш «вазифа»си мажбуран юклатилиб, судсиз қамоқдан чиқарилади.

Насриддин Шераҳмедов яна олий маълумот олишга тиришиб, 1928 йили Урта Осиё Давлат университетининг иқтисод факультетига ўқишга киради. Уни 1930 йили тугатиб, 1936 йилга қадар Тошкент ва Самарқанддаги турли молия ва хўжалик идораларида иқтисодчи мутахассис бўлиб ишлайди. У шу даврда «Миллий истиқлол» аксилинқилобий ташкилотининг фаол аъзоси сифатида қамалиб, 1931 йили Москвада отиб юборилган акаси Нажмиддин Шераҳмедовнинг оиласига раҳнамолик қилади. Унинг бева қолган рафиқаси Маҳфуза Орифхўжаевага уйланиб, унинг қизлари Адиба (1927), Альфия (1929) ларни ўз тарбиясига олиб, уларга оталик қилади.

Насриддин Шераҳмедов Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигига қарашли тиш даволаш махсус мактабида ҳам ўқийди. Унинг рафиқаси Маҳфузахон (марҳум акаси Нажмиддиннинг собиқ хотини) шаҳар дорихонасида ишлаб, оилани бирга тебратиб турадилар. Лекин уларнинг бу осуда дамлари узоққа бормайди. НКВД айғоқчиларининг доимий кузатуви ва назоратида яшаган Насриддин Шераҳмедов 1937 йил бошларида яна тўсатдан қамоққа

¹ Аёз Исҳоқий - машҳур татар миллатпарвар адиби, советларга қарши бўлиб, хорижга кетган ва ўша ерда вафот этган.

олинади. Энди у Германиядаги аксилинқилобий кайфиятдаги муҳожирлар билан алоқада бўлганликда, яширинча Германияга қочмоқчи бўлганликда, 1928 йилдан буён ГПУнинг махфий агенти бўлганлигига қарамай, унинг топшириқларини бажаришдан бош тортиб келаётганликда айбланади. Унинг уйда тинтув ўтказилиб, паспорти, ҳарбий билети, Германияда олган талабалик гувоҳномаси, 30 дона немис тилидаги китоблари, 30 та откриткаси, 2 та ён дафтари, Германиядан келган 24 дона хат, 5 та немисча журнал, 29 та немисча газета ва бошқалар тортиб олинди, улар ҳам тергов материалларига қўшимча ашё сифатида тиркалиб қўйилади.

Терговчилар бу сафар ҳам унинг бўйнига қўйилган тухматдан иборат сиёсий айбларни тан олдиришга, бу айбларни турли йўллар билан асослашга ҳаракат қиладилар. Ундан тинтув пайтида қўлга олинган ашёвий далиллар бўйича жавоб беришни талаб қиладилар.

1937 йил 4 январдаги дастлабки терговда терговчи Гайнутдиновнинг саволларига Насриддин Шераҳмедов бундай аниқ ва лўнда жавоб беради:

«САВОЛ: 1937 йил 3 январда хонадонингизда ўтказилган тинтув вақтида қўлга туширилган ҳужжатлар (хатлар, ён дафтар, ёзишмалар, адресли қоғозлар ва бошқа ҳужжатларни кўрсатиб) бўйича тушунтириш беринг.

ЖАВОБ: М.Б.Химшева (Мария Борисовна) адреси ёзилган қоғоздаги «Ленинград, Васильевский остров, 5 линия, д. 4, кв.25» - бу адресни менга Германиядан опам Саида Шераҳмедова тахминан 1928 йилда жўнатган ва унга 50 р. (сўм) жўнатишимни айтган эди. Химшева Эрнст Агад номли эътиборли бир савдо-сотиқ фирмасининг Ленинграддаги раиси эди. Улар бу пулни Германиядаги опамга етказишган. Химшева билан мен ўзим шахсан таниш эмасман.

1935 йил 28 майда Берлиндан, опам Саидадан хат олдим, унда менинг соғлигим ҳақида Марта билан гаплашганлигини айтади. У 1930 йили сургун қилинган Абдуваҳоб Муродийнинг рафиқаси бўлиб, миллати немис эди. У эри қамалгач, тахминан 1930-1931 йилларда Берлиндаги ота-оналарининг қистовидан сўнг Москва орқали Берлинга кетган. Бу вақтда мен Тошкентда бўлмаганман».

1937 йил 4 январда тергов яна ўша савол-жавоблар асосида давом этади:

«САВОЛ: Квотирангизда ўтказилган тинтув вақтида Троцкийнинг 1925 йилда Берлинда немис тилида босилган «Капитализм ва социализм», 1926 йилда босилган «Европа ва Америка» деган китоблари чиқди. Сиз бу китобларни қачон ва кимлардан олгансиз ва кимларга ўқиш учун бергансиз?

ЖАВОБ: Шу йилларда мен эндигина Германиядан келган ва немис китоблари билан қизиқа бошлаган эдим. Мен уни бозордан Германиядаги синглим Саида Шераҳмедова учун сотиб олган эдим. Хонамдан тинтув пайтида олган китобларингизнинг бир қисми, асосан, бадиий адабиёт бўлиб, улар ҳозир Берлинда яшаётган опам томонидан кейинроқ менга юборилган».

Масала равшан бўлишига қарамай, Насриддин Шераҳмедовни терговга чақириш, қийнаш тухтамайди, терговчилар унга яна бошқа тухмат ва иғволарни ёпиштириб, бўйнига янги-янги айбларни қўйишга уринадилар. Насриддин Шераҳмедов терговчиларнинг барча зуғумларига қарши сабр-бардош билан жавоб беришга ҳаракат қилади. Салкам бир йил давомида НКВД зиндонларида чеккан азоб-уқубатлари орқасида соғлиғи кундан-кун ёмонлашиб боради. Шунда ҳам у ўзининг ҳақлигини асослашга, исботлашга уринади.

1937 йил 22 декабрда бўлиб ўтган терговда унга Германиядаги «Озод Туркистон» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида СССРда айбқоччилик ишларини олиб борган, деган қўшимча айб қўйилиб, ундан шу ҳақда кўргазма бериш талаб қилинади. Шу кун ярим кечада бўлиб ўтган терговда терговчининг бу ҳақдаги саволлари ва унга Насриддин Шераҳмедовнинг жавоблари архив ҳужжатларида бундай баён қилинган:

«САВОЛ: Сиз Германияда бўлганингизда советларга қарши бўлган «Озод Туркистон» ташкилотининг аъзоси сифатида СССРда айбқоччилик ишларини олиб боргансиз ва уларнинг айбқоччилик топшириқушрини бажариш учун 1925 йилда Ўзбекистонга келгансиз. Шунан олмасизми?»

ЖАВОБ: Йўқ, тан олмайман. Мен 1925 йилгача Германияда бўлган вақтимда Туркистонлик талабалар

ташкilotига аъзо бўлганман, лекин мазкур ташкilotнинг айғоқчилик фаолияти ҳақида менга ҳеч нарса маълум эмас. 1925 йили СССРга қайтганимда ҳеч кимдан, ҳеч қандай топшириқ олмаганман ва СССРда ҳам ҳеч қандай айғоқчилик ишларини олиб бормаганман».

Шундан кейин 1938 йил 28 февралда бўлиб ўтган терговда ундан нега НКВДнинг махфий топшириқларини бажармаганлиги, бу топшириқларни бажаришдан бош тортиб, ишни пайсалга солганлиги ва вазиятдан қутулиш учун ҳатто Афғонистон орқали хорижга қочиб кетмоқчи бўлганлиги сабаблари суриштирилади:

«САВОЛ: Нега сиз ОГПУ-НКВДнинг махфий хабарчиси бўла туриб ўзингизнинг Германиядаги аксилинқилобий «Озод Туркистон» ташкilotига аъзолигингиз ва 1933 йилда Афғонистон чегарасидан ўтишга уринганлигингизни бу органлардан яширдигиз?»

ЖАВОБ: 1928 йилда махфий хабарчи сифатида ёлланганимда мен унга онгли равишда бўйсунмаган ва Германиядаги «Озод Туркистон» аксилинқилобий миллатчилик ташкilotидаги иштирокимни ҳам ОГПУ органларидан яширган эдим. Буни мен икки сабабга кўра қилганман. Биринчиси, мазкур ташкilotга аъзолигим учун қамалишдан қўрқиш бўлса, иккинчи эса, уларнинг ҳаммаси ҳақида гапириб берсам, унда менинг Берлинда ўқиётган дўстларим устидан фаол айғоқчилик ишларини олиб бориш ишини юклашади, унда уларни ҳам қатағон қилишади, деб ўйлашимдир.

НКВДнинг махфий хабарчиси бўлиб ишлашни хоҳламаслигим ва менинг бу рижорона ишларимнинг бир кун келиб очилиб, оғир жазога мубтало бўлишимни билиб, 1933 йил афғон чегарасидан ўтмоқчи бўлганман».

Насриддин Шераҳмедов ГПУ-НКВД томонидан ёлланганига қарамай, ўз дўстларига нисбатан сотқинлик қилмади. У ўзининг инсоний ғурурини бир баҳя бўлса ҳам камайтирмади. Ҳатто терговчиларнинг қийноқлари остида ҳам кўнглидаги тоза гапни, рост гапни айтди. Насриддин Шераҳмедовнинг НКВД терговчиси саволларига берган мазкур жавоблари унинг мард, ватанпарвар, юксак инсоний идеалларга содиқ инсон бўлганини тўла тасдиқлайди. Лекин,

афсуски, НКВД идора этиб турган давлатга бундай инсонлар керак эмас, улар бу давлат учун душман ҳисобланар эди.

Шунинг учун ҳам СССР Олий судининг Ҳарбий коллегияси ўзининг 1938 йил 9 октябрда Тошкентда ўтказилган ёпиқ суд мажлисида уни олий жазо - отувга ва шахсан унга тегишли мол-мулкни мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқарди. Ва ҳукм ўша куниеқ зудлик билан ижро этилди.

Севимли фарзандларидан бирининг қатл этилганидан кейин 72 ёшли отаси Ҳожи Аҳмад ота, 60 га яқинлашиб қолган онаси Ҳамида ая, рафиқаси Маҳфуза опа, ёш гўдаклари - 11 ёшли Адиба, 6 ёшли Альфияларнинг аҳволлари қаттол замонда қандай кечдийкин?..

Насриддин Шераҳмедов қамоққа олинганидан кейин уларнинг аҳволи ғоят мушкул ва таҳликали кечди. Фарзанд доғида куйган ота-она ва рафиқасининг у билан учрашувига рухсат бериш у ёқда турсин, уларнинг ўзларини ҳам ўглининг жиноятларини яширганликда айблашга уриндилар. Бунинг оқибатида Насриддин Шераҳмедов қамалганидан сўнг 9 ой ўтгач, 1937 йил сентябрь ойи охирларида унинг рафиқаси Маҳфуза Шераҳмедовани ҳам ҳибсга олдилар. Икки ёш гўдак - Адиба ва Альфияни ҳам улар бағридан тортиб олиб, етимхонага жўнатдилар.

1939 йил январида қамоқхонадан бўшаб келган Маҳфуза ая Тошкентдаги 1 Май кўчаси, 5-уйдаги ўз хонадонидан кўп ҳам яшай олмади. 1942 йили Тошкент шаҳар советининг қарори асосида у икки боласи билан яшаб турган уйдан чиқариб юборилди. Ва узоқ вақт, Сталин вафотига қадар эри Насриддин Шераҳмедовнинг қисмати ҳақида ҳам бирор ташкилотга оғиз очиб бора олмади. Насриддин Шераҳмедов 1938 йилдаёқ отиб юборилганига қарамай, бу фожиали хабар қарийб йигирма йил давомида унинг оиласи ва қариндош-уруғларидан сир тутиб келинди. Фақат Сталин вафотидан кейингина, 1957 йил 3 октябрда унинг оқланганлиги ҳақида қисқа бир хабар келди, холос.

30 - 50-йилларда даҳшатли қатағон сиёсатини амалга оширган асосий айбдорлар умрларининг охирига қадар иззат-икромда, бу хунрезликларнинг қуйи идоралардаги ижрочилари эса қонли жиноятларининг очилиши ва эл-юрт

олдида шармандаю шармисор бўлишлари мумкинлигини ўйлаб қўрқувда яшадилар.

Насриддин Шераҳмедовнинг жияни Чингиз Акбаров бизга ўша йилларда содир бўлган бир воқеани афсус ва надомат билан ҳикоя қилиб берган эди.

«70-йилларнинг охирларида бўлса керак, - деган эди у, - мен 2-ҳукумат шифохонасида даволанаётган кунларимнинг бирида 20 йилдан кўпроқ сталинча қамоқ ва сургун азобларидан қайтган қариндошларимдан Акмал Икромовнинг ўғли Ургут Икромов мени кўргани келиб, 4-5 соатча суҳбатлашди. Шу орада негадир қўшни караватдаги кекса касал шеригим чиқиб келиб, Ургут ака кетмагунича хонага қайтиб кирмади. Ургут акани дарвозага қадар кузатиб қўяр эканман, у киши: «Ёнингдаги караватдаги одамдан эҳтиёт бўл, у жуда ёмон одам», деб қўйдилар. Палатага қайтиб кирганимда у киши Ургут Икромов менинг кимим бўлиши, менинг ота-оналарим, аждодларимни суриштира бошлади. Улар ҳақида гапира бошлаганимдан сўнг ота-онамни, Германияда ўқиган Насриддин ва амаким Фузаил Шераҳмедовларни ҳам яхши билишини айтди. Ўша кечаси тонгга яқин у киши уйқуда караватда сакраб, бақира бошлади. Охири жойидан ерга ағанаб тушди. Мен чироқни ёқиб, уни тинчлантиришга борганимда: «Олдимга яқинлашма!» деб бақира бошлади. Навбатчи тиббий ҳамширани чақириб, ёрдам беришни сўрадим. У келиб, укол қилиб, тинчлантириб, жойига ётқизди. Шундан сўнг у менга Ўзбекистонда, айниқса, Тошкентда 1937-1938 йилларда ўтказилган қатағонлик ҳақида гапира бошлади. Ўзининг ёши ҳозир 76 да бўлиб, у вақтларда республикадаги прокуратуранинг раҳбарларидан ва «учлик» комиссиясининг аъзоси сифатида ўтказган қатағонлик фаолияти, уларнинг қўлига тушган айбдорлардан кўргазма олиш учун қандай ваҳшийлик билан қийнагани учун у дунёда унга аллақачон дўзаҳ азоби тайёрланиб қўйилгани ва ҳозир ўша қийноқ ва азоблар орқасида ҳаётдан бегуноҳ кўз юмганларнинг руҳи унга уйку бермаётганини, эртами-кеч унинг бу жиноятлари фош бўлиб қолишидан қўрқиб яшаётганини гапирди.

Мен сизга бу воқеаларни бугун очиқ гапираяпман, - деди Чингиз ака, - 70 - 80-йилларда бу эшитганларимни очиқ

гапира олмас эдим. Чунки, Германияда ўқиб, қамалиб кетган мазкур тоғаларим учун бизларни ҳам - мени ва марҳум укам Адҳам Акбаровни ҳам кўп тежаб-тергашган эди».

Ҳа, ҳақиқатан ҳам, шундай бўлган. Қатағон даҳшатлари ва бу даҳшатларни амалга оширган кимсалар тўғрисидаги ҳақиқатни очиқ айтиш имкони бўлмаган. Аммо бундай кимсалар – тирик ё ўлик бўлишларидан қатъий назар – шарманда қилинмас ва халқнинг ғазаб-нафратига дучор бўлмас экан, улар уруғлашда давом этавердилар.

Фузаил Шераҳмедов (1908-1938)

20-йилларнинг бошларида Германияга юборилган 70 га яқин талабалар ичида тошкентлик Шераҳмедовлар оиласидан 3 киши ўқишга кетган эди. Булар - Саида Шераҳмедова, Насриддин ва Фузаил Шераҳмедовлардир. Улардан Насриддин ва Фузаил Шераҳмедовлар, Германиядан ватанларига қайтган бошқа юртдошлари каби, 1937 йили сталинча қатағон даврининг бугуноҳ қурбонлари бўлдилар. Укаларининг фожиали қисматларидан хабар топган Саида Шераҳмедова эса Германиядан қайтмай, ўқишни битиргач, Туркияга ўтиб кетди ва умрининг охиригача Ўзбекистонга қайтиш имконини тополмай, ватан доғида оламдан кўз юмди.

Фузаил Шераҳмедов 1908 йил 3 майда Тошкентнинг Қорёғди маҳалласида таваллуд топди. Бошланғич маълумотни дастлаб янги усул мактабида олди ва 20-йилларнинг бошларида бир муддат «Намуна» мактабида ўқиди, сўнгра 1922 йилда «Кўмак» уюшмасининг ёрдами ва катта амакиси Нажмиддин Шераҳмедовнинг саъй-ҳаракати туфайли опаси Саида ва акаси Насриддин Шераҳмедовлар билан бирга Германияга ўқишга юборилди.

Насриддин Шераҳмедов 1922 йил сентябридан 1929 йил сентябригача Германиянинг Штрейлиц шаҳридаги олий техника мактабида ўқиди. Шу давр ичида Ҳайдельберг, Берлин шаҳарларида ҳам бўлиб, Германиянинг замонавий илм ва техникаси, маданияти ютуқларини ўз кўзи билан кўрди. У 20-йиллар охирида мактабни муваффақиятли

яқунлаб, Европанинг илғор техник ютуқларини ўзлаштирган юқори малакали муҳандис бўлиб қайтди ва республикадаги халқ комиссарликларнинг бирида маҳаллий йўл қурилиши бошқармаси бошлиғи бўлиб ишлади.

Насриддин Шераҳмедов Тошкент, Фарғона, Қўқон ва бошқа шаҳарларда тош ва темир йўллар қурилиши ҳамда эски йўлларни таъмирлаш ишларида Европа мамлакатларининг бу соҳадаги илғор тажрибаларини ҳаётга тағбиқ қила бошлайди. Шу соҳада маҳаллий кадрларни тайёрлаш ишларига ҳам катта эътибор бериб, ўзидаги бор илм ва малакани уларга мунтазам ўргатиб боради. Республикамизнинг маҳаллий йўл қурилиши ишларининг келгусидаги ривожини билан боғлиқ янги-янги режалар ва умидлар билан яшайди, оила қуради ва фарзандларини тарбиялайди.

Аммо 1937 йилнинг машъум бўрони кўтарилганда бу бўрон, айниқса, унинг хонадонини вайронага айлантириб юборди. Ўша йилнинг 19 сентябрида Фузаил Шераҳмедов ўзининг Тошкент шаҳар Зирабулоқ кўчасидаги 42-уйида қамоққа олинди. Унга ҳам 1922-1929 йилларда Германияда ўқиган даврида у ердаги «Озод Туркистон» аксилинқилобий ташкилотининг аъзоси сифатида СССРда айғоқчилик ишларини олиб борган, деган айб қўйилди. Ўша кунини кечаси уйда тинтув ўтказилди. Кекса онаси Биби Рухсора Икромова, рафиқаси Шарифа Шераҳмедова, 6 ва 2 ёшли гўдаклари - Наима ва Фавзияларнинг кўз ёшларига раҳм қилмай, уларни чирқиратиб, уйдаги буюмларни остин-устун қилиб юборишди, Фузаил Шераҳмедовга қарашли барча ҳужжат ва нарсалар тортиб олинди, кейинроқ унинг оила аъзолари ҳам уйдан чиқариб юборилди.

Бошпанасиз қолган кекса онаси ва рафиқаси ёш гўдаклар билан ота-оналари ва қариндошлариникига бориб яшашга мажбур бўлдилар.

«1937 йили, - дейди бу машъум воқеани эслаб унинг меҳнат фахрийси бўлган жияни доцент Холида Умарова, - тоғам Фузаил Шераҳмедов қамалганларида мен 13 ёшларда эдим. 2-Қорёғди маҳалласида турардик. Тоғамнинг қамалганини эшитгач, ойим билан хабар олишга бордик, бувим ва кеннойимлар йиғлаб-қақшаб тоғамни олиб

кетишганини айтдилар. Ойим чидай олмай, оғир изтиробда юрдилар, охири бориб суриштирсалар, 10 йилга ёзишмасиз қамоққа ҳукм қилинган, деган совуқ хабардан бошқа бирор нарсани билмаганлар. Шундан сўнг кўп ўтмай, тоғамнинг рафиқаси Шарифа ҳам 2 ёш гўдаги билан уйдан чиқарилди, болалари билан ота-онасиникига бориб яшай бошлади ва ҳаёти азоб-қубатда ўтди».

Фузаил Шераҳмедовнинг ўзини эса НКВД терговчилари зах ва қоронғи зиндонларида азоблаб, унинг бўйнига қўйилган «айблар»ни тан олишга мажбур қилдилар. Шафқатсиз қийноқлар остида у куракда турмайдиган айбларни бўйнига олишга мажбур этилди. Бунинг ёрқин мисоли сифатида 1937 йил 2 октябрдаги тергов баённомасидаги қуйидаги савол-жавобларни келтириш мумкин:

«САВОЛ: Сиз юқорида тилга олинган ташкилот¹га қачон ва ким томонидан жалб этилгансиз?

ЖАВОБ: Мен «Озод Туркистон» миллий айғоқчилик ташкилотига 1926 йилда мазкур ташкилот раҳбарларидан бири Ҳайдельберг университети иқтисод факультетининг талабаси Тоҳир Шокиров томонидан жалб қилинганман. 1926 йилнинг ёзги таътил ойларида Штрейлиц шаҳридан Ҳайдельберг шаҳрига опам Саида Шераҳмедовани кўргани борган эдим. Ҳайдельбергга келгач, Абдуваҳоб Исҳоқовнинг яшайдиган хонасида Тоҳир Шокировни учратдим. У мен билан суҳбат чоғида советларга қарши бўлган миллий руҳдаги мавзуларда гаплашиб, Германияда миллий руҳдаги советларга қарши «Озод Туркистон» номли ташкилотнинг мавжудлиги, унинг Германия махфий полицияси билан алоқадор эканлиги, Германиянинг турли шаҳарларида ўқиётган туркистонлик талабаларнинг бу ташкилотнинг аъзоси сифатида советларга қарши фаол кураш олиб бораётганини айтди».

Терговчилар ўзлари тўқиб чиқарган бу тергов баённомасига қаноат қилмай, ҳар қандай муҳандис ҳам ўз касб-корига оид ҳужжат ва китобларни уйида сақлагани каби, Фузаил Шераҳмедовнинг ҳам уйида сақланган Ўзбекистон тош йўллари харитасини тинтув пайтида топиб олиб, бу

¹ «Озод Туркистон» ташкилоти назарда тутилмоқда.

харитани ҳам унинг Германия фойдасига гўё олиб борган айғоқчилик ишларини тасдиқловчи ашё сифатида талқин этдилар.

НКВД жаллодларининг 1937 йил 20 декабрдаги қарорида бу ҳақда шундай ёзилган:

«Ўзбекистон НКВД 3-бўлимининг оператив вакили давлат хавфсизлиги сержанти бўлмиш мен - Михайлянц ЎзССР маҳаллий йўллар бошқармаси бошлиғи бўлиб ишлаган ва ҳозирда қамоқда бўлган Фузаил Шераҳмедовнинг уйи тинтув қилинганда қўлга олинган Ўзбекистон ССР вилоят ва туманлари харитаси (ЎзССР тош йўллари харитаси) ўзи ишлаган жойдан Германия разведкасига бериш учун ўғирланган, шунинг учун Фузаил Шераҳмедов уйи тинтув қилинганда қўлга олинган ЎзССР вилоят ва туманларининг мазкур харитаси ашёвий далил ҳисобланиб, унинг тергов ҳужжатлари орасига тикиб қўйилсин».

Шундан кейин Фузаил Шераҳмедовдан жосусчилик характеридан маълумотларни олиш учун уни баттар қийноққа солдилар. Унинг тинка-мадори қолмагани, ҳолсизланиб адойи тамом бўлганига қарамай, терговчилар ўзлари ўйлаб-тўқиб чиқарган туҳматдан иборат тергов баённомаларини ўлимга ҳам рози бўлган маҳбусдан тасдиқлатиб олиб, 1938 йил 9 октябрда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг Тошкентда ўтказилган ёпиқ суд мажлисида унинг олий жазо - отувга ҳукм қилинишига эришдилар. Ҳукм суд қароридан бир кун олдин - 1938 йил 8 октябрда ижро этилди. Германияда не-не умидлар билан ўқиб келган олий маълумотли йўл қурилиши муҳандиси Фузаил Шераҳмедов ана шу тарзда бевақт ҳаётдан кўз юмди.

Икки азамат фарзандининг қатағон қурбони бўлиши, ўзларининг эса Германия фойдасига жосуслик қилган фарзандларнинг ота-онаси сифатида билан яшаши ўша даврда осон эмас эди. Улар, шунингдек, уларнинг бошқа қариндош-уруғлари ҳам «халқ душманлари»га яқин кишилар сифатида узоқ йиллар давомида тазйиқ остида яшадилар. Фузаил Шераҳмедовнинг икки маъсума қизи эса ҳаёт қийинчиликлари ва даҳшатлари орқасида бевақт вафот этиб кетдилар.

Фузаил Шераҳмедов Сталин вафотидан кейин анча йил ўтгач, 1958 йилнинг 27 мартдагина расман оқланди. Орадан анча йил ўтгач, 1971 йил 13 октябрда унинг Собир Раҳимов тумани Қоратут кўчасидаги 4-уйда яшаб турган рафиқаси Шарифа Шераҳмедова Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик Қўмитасига мурожаат этиб, эри Фузаил Шераҳмедов қамалганидан кейин унинг давлатга қарашли уйи ва шахсий нарсалари тортиб олингани, ҳозир ўзининг уйга муҳтожлиги, Собир Раҳимов тумани ижроия қўмитаси эса эрининг қатағон этилганидан кейин ҳақиқатан ҳам уй-жойидан маҳрум этилганлиги ҳақидаги ҳужжатни сўраётгани ва шундай ҳужжатни ёзиб беришларини сўради. Шарифа опа шу ҳақдаги маълумотномани олиб, Собир Раҳимов тумани ижроия қўмитасига топширгач, қўмита 1971 йил 4 октябрда унинг уй-жой олиш учун навбатга қўйилганлиги ҳақида хабар беради. Шарифа опанинг марҳум жияни санъатшунослик фанлари номзоди Абдуборий Ҳасанов (1931 йилда туғилган) нинг айтишига қараганда, Шарифа опа ваъда қилинган уйни олгунига қадар кўп азоб ва уқубатларни бошидан кечириб, армон билан оламдан ўтиб кетади.

Ана шу тарзда Бухоро Халқ Республикасининг маблағи ҳисобига Германияга ўқишга юборилган, Бухоро Халқ Республикаси СССР таркибига қўшиб олинганидан кейин эса унинг маблағи ҳам тортиб олингач, тошкентлик жадинлар ва уларнинг «Кўмак» уюшмаларининг моддий мадади билан ўқишни тугатиб, ўз ватанларига олий маълумотли ва юқори малакали мутахассис бўлиб қайтган барча талабалар шафқатсиз равишда отиб ташланди. Уларнинг оила аъзолари ҳам вафотларига қадар ленинизм-сталинизмнинг бу дунёда яратган дўзахларида умр кечирдилар.

ГЕРМАНИЯДА ЎҚИБ, ЎЗБЕКИСТОНГА ҚАЙТИБ КЕЛМАГАН ТАЛАБАЛАР

Тоҳир Чигатой
(1902-1987)

Республикаимиз Президенти Ислом Каримов 1991 йил 24 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистонлик ўзбекларнинг 1- халқаро учрашувида сўзлаган нутқида:

«Дунёда ўзбекман, деган, туркистонликман, деган ҳар бир инсоннинг асл

ватани шу тупроқдир.

Бу тупроқда улуғ бобокалонларимиз хоки ётибди. Шу заминда ўтганлар ва шу заминни қўмсаб, унга етолмаганлар руҳи покларига бош эгамиз»¹, - деган эди.

Шундай ўзбеклардан, туркистонликлардан бири умр бўйи она- Ватани Туркистоннинг озод ва обод бўлишини орзу қилган, лекин бу кунларни кўрмай, шўролар истибдоди туфайли ўз юртига қайтолмай, хорижда қолиб кетган ватандошимиз профессор Тоҳир Чигатой (Шокиров) дир.

Тоҳир Чигатой ўтган асрнинг 20-йиллари бошларида Туркистондан Германияга ўқишга юборилиб, кейинчалик она-Ватани Ўзбекистонга қайтолмай хорижда қолиб кетган ва у ерларда 30-йилларнинг бошларидаёқ ўзбеклардан биринчи бўлиб фалсафа фанлари доктори деган юксак илмий унвонга эга бўлган машҳур олим бўлиб етишади. Унинг рафиқаси марҳума профессор Саодат Чигатойнинг ёзишига қараганда, Тоҳир Чигатой 1902 йилда Тошкентда таваллуд топиб, бошланғич маълумотни шу ердаги эски мактабда, кейин эса янги усул ва рус-тузем мактабларида олади. Сўнг Уфадаги мадрасани «Олия»да, Бокудаги дорилмуаллиминда таҳсил кўради. 1922 йилда Германияга кетиб, Ҳайдельберг университетига ўқишга киради. Университетда 1931 йилга қадар фалсафа, социология ва иқтисодиёт фанларидан сабоқ

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: «Ўзбекистон». 1994 йил, 143-бет.

олади. Кейинчалик Туркистон иқтисодиёти бўйича докторлик диссертациясини ҳимоя қилади ва унинг докторлик диссертацияси Брюсселда немис тилида босилади. Тоҳир Чигатой 1929-1939 йилларда Берлинда нашр этилган Туркистоннинг миллий истиқлолга эришишини орзу қилган кишиларнинг «Ёш Туркистон» журналида фаол қатнашади. 1939 йили оиласи билан Анқарага кўчиб келади ва 1948 йилдан бошлаб Анқара университетининг тил, тарих ва жўрофия факультетида социология бўйича маърузалар ўқиб, илмий тадқиқот ишларини олиб боради. У 1972 йилгача мазкур факультетда доцент (1953 йилдан), профессор (1962 йилдан) ва ижтимоий фанлар бўлими мудири лавозимида хизмат қилади. 1987 йил 27 июнда Бурса шаҳрида вафот этади¹.

Собиқ СССР тарқалиб, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, унинг хорижий дунё билан алоқалари тобора кенгая бориши оқибатида, хориждаги аксар ватандошларимиз қатори, Тоҳир Чигатой ҳақида ҳам янги маълумотларга эга бўла бошладик. У ҳақда энди фақат Саодат Чигатой, Урхон Қовунчи каби хорижий олимларгина эмас, мустақилликка эришган Марказий Осиёдаги ўзбек, қозоқ олимлари ҳам фахр билан ёза бошладилар. Жумладан, бу ҳақда 1994 йилда Қозоғистонда рус тилида нашр этилган «Урта Осиё ва Қозоғистоннинг хорижий тадқиқотчилари» номидаги бир китобда: «Тоҳир Чигатой машҳур туркий тарихшунос олим бўлиб, «1950-1960 йиллар ичида қизил империализм» деган номдаги бир неча асарларини нашр эттирган» муаллиф сифатида Фарбдаги машҳур туркийшунос тарихчи олимлар қаторида ҳурмат билан тилга олинади².

Бундан ташқари, Тоҳир Чигатой ҳақидаги бундай фикрларни 60-70-йилларда Германия ва Туркияда бўлиб қайтган академик Эргаш Фозилов ва 1998 йили Германияда бўлиб қайтган профессор Бегали Қосимов ва бошқалар ҳам тасдиқлайдилар.

«Мен 1969 йили Анқарада бўлиб ўтган халқаро туркийшунослар кенгрессида профессор Тоҳир Чигатой,

¹ Қаранг: Профессор Саодат Чигатой-Исҳоқия. Профессор, доктор Тоҳир Чигатой. - «Турк маданияти» журналі, 1985 йил, 261-сон.

² Қаранг: Зарубежные исследователи Средней Азии и Казахстана. Библиографический указатель. - Алматы, 1994 г., стр. 75-76.

унинг рафиқаси машҳур тилшунос олима Саодат Чигатой ва профессор Иброҳим Ёрқинлар билан биринчи бор учрашдим, - деган эди биз билан суҳбатда Эргаш Фозилов. - Ўшанда мен у ерда «XI-XIV асрлардаги туркий ёзма ёдгорликлар тилининг таснифига доир» деган мавзуда маъруза қилдим. Маърузамдан сўнг олдимга профессор Тоҳир Чигатой ва унинг рафиқаси Саодатхоним Чигатойлар биринчи бўлиб келиб табриклашди ва улар кўзларига ёш олиб, ўзларининг биринчи бор ўзбек олими билан учрашаётганларидан хурсандликларини изҳор қилдилар, уйларига меҳмонга таклиф этдилар.

Ўша конференцияда Тоҳир Чигатой ҳам, Иброҳим Ёрқин ҳам ўзларининг асл тошкентлик бўлиб, 20-йилларнинг бошларида Бухоро ва Туркистон республикалари раҳбарлари томонидан Германияга ўқишга юборилганлари, лекин кейинчалик ўқишни битириб, у ердан ватанларига қайтган дўстларининг қатағон қилинганларини эшитиб, Ўзбекистонга қайтишдан қўрқиб, хорижда қолиб кетганликлари, ҳозир эса Тошкентда қавм-қариндошлари бўлишига қарамай, ҳамон бу ерга келишга олмаётганликлари, иложи бўлса, уларга бу ерда ўзларининг ҳаёт эканликлари ҳақида хабар етказишни ва саломларини топширишни сўрадилар. Мен Ўзбекистонга келгач, уларнинг қариндошларини топиб, Тоҳир Чигатой ва Иброҳим Ёрқинларнинг Туркияда ҳаёт эканликлари хабарини етказган ва соғинчли саломларини ҳам топширган эдим.

Кейинчалик, 1972-1979 йилларда ҳам мен у ерларда бир неча бор халқаро туркийшунослар конференциясида иштирок этиб, улар билан бир неча бор учрашдим. Ўша конференцияларнинг бирида таниқли туркийшунос олим профессор Саодатхоним Чигатой туркий халқлар адабиёти гўғрисида мароқли маъруза қилди. У менга яна бир бор эри, таниқли ўзбек олими Тоҳир Чигатойнинг Туркистон иқтисодиёти, тарихи, адабиёти ва тили бўйича яратган асарлари, унинг ўз она- ватани Ўзбекистонга бўлган чексиз меҳр-муҳаббати ва садоқати, уни ўта соғинганлиги, унинг истиқлолини орзиқиб кутиши ҳақида сўзлади. Мен ўша кунларда улар билан уларнинг уйларида эмас, Анқара шаҳрининг бир ресторанида рус туркийшунос олими

академик А.Кононов, татар тилшунос олими, профессор Мирфотиҳ Закиев ва бошқалар билан бирга учрашиб, бир муддат суҳбатда бўлдим. Лекин шу билан бирга бу учрашув учун Туркиядаги совет элчихонаси раҳбаридан дашном ҳам эшитдим».

Тоҳир Чигатой ҳали Германияга кетмасидан буруноқ Туркистонда, унинг бош шаҳри бўлган Тошкентдаги янги замонавий мактабларда ўқиб, ишлаб юрган йилларидаёқ ўз халқининг ўтмиш тарихи, маданияти, адабиёти билан бирга, янги замондаги машҳур шоир ва адибларнинг, зиёлиларнинг асарларини севиб ўқийди ва ўрганади. Кейинчалик у Германияга ўқишга кетганидан кейин бу борадаги ишларини янада кенгайтира боради. У ерларга ўзи билан ўқишга борган Саидалихўжа Усмонхўжаев, Саттор Жаббор, Аҳмад Наим, Аҳмад Шукурий, Аҳмаджон Иброҳимов, Иброҳим Ёрқин, Хайриниса Мажидхонова, Саида Шераҳмадова, Марям Султонмуродова каби бир гуруҳ туркистонлик талабалар билан бирга маданий-маърифий ишларда фаол қатнашади. Туркистоннинг янги маорифи, маданияти, тили ва адабиётида рўй бераётган ўзгаришларни тинимсиз кузатиб боради, бу борада Ўзбекистондан устоз профессор Абдурауф Фитрат, миллий маориф ва маданият ҳомийларидан Мунаввар қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимий, Салимхон Тиллахонов, Саидносир Миржалилов ва бошқалар орқали янги илмий ва бадиий асарларни олиб туради, уларнинг айримлари билан ёзишмада бўлади. (Жумладан, унинг 1925 йилда Берлиндан Саидносир Миржалиловга ёзган бир мактуби ҳозирда Ўзбекистон Миллий Хавфсизлик Хизмати архивида сақланмоқда.) Тоҳир Чигатой Германия ва Туркияда нашр этилган матбуот саҳифаларида Туркистоннинг тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаёти, адабиёти ва маданияти, чор ва совет даврларидаги мустамлакачилик сиёсатининг фожиали оқибатлари ҳақида ҳам мақолалар эълон қилади.

Бу борада унинг 1929-1939 йилларда Берлинда нашр этилган ўзбек тилидаги «Ёш Туркистон» журналида олиб борган фаолияти, айниқса, эътиборга сазовор. У ушбу журналнинг биринчи сонидан бошлаб то сўнгги сонидан эълон қилинган аксар материалларни таҳрир қилиб, журналнинг

хориждаги ва Туркистондаги ватандошлари орасида тарқалишида жонбозлик қилди. Шу билан бирга ўзи ҳам унинг саҳифаларида Ўрта Осиё халқларининг совет тоталигар тузуми даврида кечирган оғир ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳамда бу ҳаётнинг ачинарли томонлари ҳақидаги «Большевик жинояти қурбонлари», «Миллий туйғу ва миллий руҳ ўлдирилмас», «Синфий душманлар муҳокамаси», «Пахта атрофида» (1932), «Туркистонда қонли террор» (1934), «Туркистонда миллий адабиёт ва адиблари фожиаси» (1935), «Туркистонда «Ҳамлет» таржимаси устида мунозара» (1936), «Туркистон миллий адабиёти атрофида», «Туркистонда сиёсий погром» (1937) сингари мақолалари билан фаол қатнашди.

Тоҳир Чигатой мазкур мақолаларида асосан совет даврида большевикларнинг Туркистонда олиб борган янги мустамлакачилик сиёсати, уларнинг, айниқса, 30-40-йилларда маҳаллий халқларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, миллий адабиёти, маданияти ва тилларига нисбатан кўрсатган зуғум, тазйиқ ва таъқибнинг, ошқора олиб борилган террор сиёсатининг бу ерда яшаётган ўзбек, қозоқ, уйғур, тожик, туркман ва бошқа маҳаллий халқларнинг тарихий тақдирига фожиали таъсир кўрсатганини ҳақгўйлик билан очиб ташлайди. Масалан, у «Туркистонда миллий адабиёт ва адиблар фожиаси» мақоласида Ўрта Осиёда Октябрь тўнтаришидан кейин бошланган большевистик сиёсатнинг бу ерлардаги миллий маданият ва адабий ҳаётга кўрсатган фожиали таъсирини кўрсатиб беради. Совет идеологиясининг темир исканжаларидан чиқишга уринган, ижодида миллий руҳ ва кайфиятни ўтказишга ҳаракат қилган шоир ва ёзувчилар - ўзбеклардан Чўлпон ва Фитрат, қозоқлардан Аҳмад Бойтурсун, Мирқуб Давлат, Мағжан Жумабой, туркманлардан Наврўз ўғли ва бошқаларнинг шубҳа ва тазйиқ остига олингани, большевистик адабий танқиднинг миллий адабиёт ва матбуотнинг ҳақиқий ривожига йўл бермаётгани, уларнинг эркин ривожига эса фақат ўлканинг мустамлакачилик зулмидан қутулиши билангина амалга ошиши мумкинлигини айтади.

У шу ҳақда тўхтаб, бундай деб ёзади:

«Совет ҳукумати ўз қўли остига бутун халқларнинг ҳаётини ўз сиёсатига боғли, ёлғиз унга хизмат этажак бир шаклда қурмоқ, унинг ташқарисида бир нарса-да ҳам қолдирмаслик кураши ила ишга бошлади. Совет инқилоби миллатсиз бўлиб бошлагандан сўнг ҳар нарса, шу жумладан, адабиёт ва санъатда миллатсизлик рангини олишга мажбур эди. Адабиётдаги миллий руҳ... маънавият ва санъат тушунчалари бутунлай битирилиб, уни... совет сиёсатига, унинг пропагандасигагина хизмат этажак бир шаклда ўртага чиқарилиши ўйланди... Туркистонда ҳар ким ва ҳар нарса ёлғиз совет манфаатига хизмат этмиш эди. Туркистонли адиб, шоир ўз халқига Темурдан Тўхтамиш, Облой, Кенесари хонга қадар бутун Туркистон тарихи қаҳрамонларини Туркистон халқининг душманлари, унга зараргина келтирган унсур сифатида кўрсатишга мажбур тутулди. Бу руҳни ташимаган бу кунгача яралаган асарлар ҳам ўртадан кўтарилди.

Бундай бир шароит остида адабиёт яралмоғи эҳтимоли борми? Табиий, йўқ... Туркистонда бу вазиятнинг яранмаси эса совет рус ҳокимиятининг қулаши ва мустақил миллий қурилиш ила боғлиқдир»¹.

Тоҳир Чигатойнинг бу борадаги фаолияти 50-60-йилларда, айниқса, кучаяди. У шу йилларда «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» (Истанбул, 1951, 1954), «Қизил империализм» (Истанбул, 1958, 1962, 1967, 1967), «Туркистонда миллий озодлик ҳаракатидан лавҳалар» (1959), «Совет Россиясида миллатлар масаласи чўзиладими?» (1971) сингари муҳим ижтимоий-сиёсий ва адабий-танқидий асарлар яратади. Бу асарларда олим 30-йилларда эълон қилинган умумий йўналишдаги публицистик мақолаларини илмий-назарий жиҳатдан яна ҳам бойитади. Энди у Туркистоннинг энг қадимги давлатчилиги тарихидан тортиб сўнгги Ўрта Осиё хонликлари, ундан сўнг бу ерларга бостириб кирган чор империясининг ва Октябрь тўнтаришидан кейин эса большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ва Ўрта Осиёдаги миллатпарвар раҳбар ва зиёлиларнинг бу сиёсатга қарши ўз миллий маданияти ва тили, истиқлоли учун олиб борган гоҳ очиқ, гоҳ яширин курашлари, бу борада берилган

¹ Тоҳир Чигатой Туркистонда миллий адабиёт ва адиблар фожияси. - «Ёш Туркистон» журнали, 1935 йил. 67-сон. 25-27-бетлар.

ҳадсиз қурбонлари хусусида фикр юритади. У «Туркчилик ва халқчилик» номли асарининг биринчи қисмида Туркистоннинг ўтмишидаги Маҳмуд Кошғарий, Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий каби буюк адабий сиймоларнинг, Амир Темур ва Бобур Мирзо каби подшо ва саркардаларнинг ватанимиз тарихида тутган ўрнига юксак баҳо беради. Олим Туркистондаги давлатчилик тарихига тўхтаб, бу борада, айниқса, Амир Темур ва Темурийларнинг намояндалари бўлган Ҳусайн Бойқаро, Улуғбек, Навоий, Бобурларнинг миллий давлатчилик, адабиёт ва санъат, фан ва маданият соҳаларидаги муҳим роли ва аҳамияти хусусида мароқли фикрлар юритади. «Темурнинг маданият соҳасидаги асосий мақсади, - деб ёзади у, - тамомила миллий эди. Унинг бу соҳадаги фаолиятини текширган Оврупа тадқиқотчиларидан Х.Вамбери: «Марказий Осиёнинг ҳақиқий миллий даври Темурдан бошланади», деб ёзган. Ислоҳ дунёсида Темурийлар сулоласи, саройи каби санъаткорлар, олимлар, илм ва санъатга ҳомийлик қилган кишиларни етказган оила ва сарой аҳли кам, деса бўлади. Баъзи хорижий муаллифлар ҳатто бунчалик Ренессанс (Уйғониш) кейинчалик Италия ва Франция саройларида ҳам бўлмаган, деб уларга яна ҳам юқори баҳо бериб ўтадилар. Чунки, Шоҳруҳ, Халил, Бойсунқор, Абдулқосим Бобур, Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Бобур Мирзолар Темурнинг илм ва санъат соҳасида шуҳрат топган ҳақиқий фарзандлари, деса бўлади...»¹

Профессор Тоҳир Чигатой мазкур асарнинг иккинчи қисмида (Истанбул, 1954 йил) Темурийларнинг сўнги сулоалаларидан кейин Туркистонда рўй бера бошлаган иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий буҳронлар, шунингдек, феодал хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлар, буларнинг ўз навбатида Темурийлар салтанатининг Моварауннаҳрдаги сўнги давлатчилигига фақат ички томондан зарба берибгина қолмай, бу ерларнинг келгусида ташқи душманлар қўлига ўтиб кетиши учун имконият яратганини ҳам қуюниб ёзади:

«Форобий, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Улуғбек, Бобуршоҳ ва бошқалар каби мингларча илм, фикр ва санъат кишилари етиштирилган

¹ Тоҳир Чигатой. Туркчилик ва халқчилик. - Истанбул. 1951 йил. 38. 41-бетлар.

бу мамалакатда фалокатлар келтирувчи тараққиёт душманчилиги ҳукм сура бошлади. Буюк империялар яратган ва идора қила олган бу мамлакат энди бир қисм бебош феодалларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш учун жанг майдонига айланиш ҳолига келиб қолди. Бу феодалларнинг нафсларини қондирмоқ учун эса бутун мамлакат аҳолиси қонга ботиши, жамият ҳам бу бахтсизликлар оқибатида бериладиган қурбонлардан тоқатлари қолмаган эди»¹.

Тоҳир Чигатой асосий диққатини ўлканинг чоризм томонидан босиб олинishi ва бу ердаги чор мустамлакачилиги сиёсатининг фожиали оқибатларини кўрсатишга қаратади. Ўлкадаги сўнгги хонлик ва амирлик даврларидаги қолоқлиқ ва жаҳолат ҳам рус мустамлакачилик сиёсатига қарши Туркистонда бошланган маърифатчилик ва миллий истиқлол ҳаракатлари, бу борада Ўрта Осиёда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Фитрат, Чўлпон, Валихон Букейхонов, Мирёқуб Давлат, Мағжан Жумабой ва бошқа маърифат ва миллий истиқлол фидойиларининг ижтимоий-сиёсий фаолиятлари ва адабий ижодларининг таҳлилларини беради. Уларнинг асарларидан айрим намуналар келтиради. Чунончи, у Абай ва Бехбудий ҳақида тўхталиб: «Бутун замондошлари каби бу икки мутафаккир ҳам энг кўп даражада миллатни уйғотишга, дунёни танитиш ва маърифатли бўлишга давъат этдилар», - деб ёзади. Ўзбек ва қозоқ адабиётининг машҳур намояндаларидан Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Элбек, Ойбек, Мирёқуб Давлат, Мағжан Жумабойларнинг миллий истиқлол руҳидаги асарларини текшириб, «Бу даврнинг миллий туйғу ва тушунчаларини тасвирлаш нуқтаи назаридан энг оловли шоирлардан шубҳасиз, Мағжан Жумабой, Чўлпон, Элбек ва Ойбеклардир»², деб ёзади.

Тоҳир Чигатой мазкур асарида собиқ СССРда сталинча таъқиб ва террор сиёсати ҳали сусаймаган ўша 50-йилларда Чўлпон каби ўтмишда совет мустамлакачилигининг бегуноҳ қурбонларидан бўлган миллий шоирнинг ижодини юқори баҳолаб, уни Туркистоннинг ҳақиқий миллий истиқлолчи шоири сифатида талқин этди ва унинг «Эй, гўзал Фарғона»

¹ Тоҳир Чигатой. Туричилик ва халқчиллик. – Истанбул, 1954 йил. 7-10-бетлар

² Ўша асар. 34-бет.

каби шеърларини ҳақиқий ватанпарварлик ва миллий ифтихор туйғуларининг нодир намунаси сифатида юксакларга кўтариб, бундай деб ёзган эди: «Миллий мухторият ҳукумати йиқитилгандан сўнг унинг маркази Қўқон шаҳрининг рус большевиклари томонидан ёндирилиши ва бутун Фарғонада оёққа турган халқ ҳаракатининг большевистик ҳукуматнинг энг даҳшатли чоралари билан йиқитилган бир пайтда ёзган «Эй, гўзал Фарғона» номли шеърида Чўлпон юртининг кечирган қайғу-аламларини акс эттиради. Ва:

Йиғлама, юртим, агар-чи бул кунингда йўқ баҳор,
Келгуси кунларда бахтинг юлдузи ўйнаб қолар, -

дея миллатни овунтирди ва уни умидлантиришга уринди»¹.

Умуман айтганда, профессор Тоҳир Чигатойнинг 30 – 60- йилларда Германия ва Туркия матбуоти ҳамда нашриётларида Туркистоннинг тарихий ўтмиши, адабиёти, кейинги даврлардаги маърифатчилик, жадидчилик ва истиқлолчилик ҳаракати ва бу ҳаракатнинг намояндалари ҳақидаги, шунингдек, чоризм ҳам совет ҳокимияти даврларидаги мустамакачилик сиёсатининг фожиали оқибатлари ҳақидаги бу асарлари мазкур сиёсатга ғоявий замин бўлиб хизмат қилган сохта коммунистик ғояларнинг асосизлигини фош қилиш жиҳатидангина эмас, мустақилликка эришган Ўрта Осиё халқларининг ўсиб келаётган ёш авлодлари қалбида ўтмишдаги истибдод тузумга нисбатан чексиз нафрат ва мустақиллик ғояси ва қадриятларига садоқат туйғуларини тарбиялашга хизмат қилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Иброҳим Ёрқин (1902-1993)

Марҳум профессор Иброҳим Орифхон ўғли Ёрқин асли туркистонлик бўлиб, 1902 йил 23 октябрда Тошкентда

¹ Ўша асар, 45-бет.

таваллуд топган. У бошланғич маълумотини эски ва янги мактабларда олган, сўнгра рус-тузем мактабида тахсил кўрган. Унинг акаси Обидхон ўз даврида Фарғона, Оренбург, Москва ва бошқа ерлар билан савдо қилиб, татарча, озарбайжонча янги матбуот ва адабиёт намуналари билан таниш бўлган, жадидча мактаб таълимини олгани, рус тилини ўрганишга иштиёқманд бўлган, илғор фикрли киши эди. Шунинг учун ҳам у болалик чоғларидаёқ аср бошларидаги тошкентлик машхур маърифатпарварлар Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Эшонхўжа Хонийлар очган янги усул ва рушдия мактабларини ниҳоятда хуш кўриб, бу мактабларга укаси Иброҳимни етаклаб борган, айна пайтда уни русча ўқишга ҳам даъват этган. Бу йўлда қаршилиқ кўрсатган эскича фикрли кишиларни (ҳатто отасининг янги усул мактаблари ва русча ўқувдан чўчиш каби кайфиятини) ҳам енгиб ўтган. Туркистоннинг Россия каби иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатдан орқада қолганининг асосий сабабларидан бири ҳам худди шу янги илм-маърифатдан чўчиш, эскича хурофий тушунчалар таъсирида ундан бебахра қолишда, деб тушунган.

Иброҳим Ёрқин кейинчалик ёзган хотираларида бу ҳақда шундай ҳикоя қилади:

«Энг катта акам Обидхон эски усулдаги мактаб ва мадрасада ўқиш билан бирга Озарбайжондан, қисман Қозондан ва Туркиядан китоблар олдириб ўқийдиган очиқ фикрли қувноқ бир киши эди. Ўз даврида савдо ишлари билан шуғулланди: Қўқонда Раҳматулла деган бир одам билан шерикликда ширкат тузиб, бир ун фабрикаси қурган эдилар. Фарғонада монокультура ёки пахтачилик саноати ишга тушиши билан тайёр маҳсулотларни ташқаридан келтириш иложин бор эди. Катта акам юқорида тилга олинган ун фабрикаси учун Волга бўйларидан бугдой сотиб олишга кетарди. Бу орада ўзининг саъй-ҳаракати билан бир оз русча ўрганиб, Русияни кўриб, орқада қолганлигимизни тушунган эди. Менинг янги усул (усули жадид мактаби) га ўқишга боришимга ва яна кейинчалик рус гимназиясига қатнашимга сабаб ҳам, унинг эски усул мактаб ва мадрасалардан замон учун фойдали бир нарса ўрганмаганлиги ва унга қаноат ҳосил

қилмаганлиги сабаб бўлди. У бу йўлда тўсиқлик бўлган баъзи онлалар билан мунозара ҳам қиларди...

...Катта акам Обидхон мени ва чор атрофдан саккиз болани маҳалламиздан тўрт километрча узоқликда бўлган Қуйи Девонбеги маҳалласидаги Эшонхўжа Хонийнинг янги усулдаги бошланғич мактабига ёздирди... Эшонхўжа Хоний собиқ Туркистонда илк бора янги усул очганлардан бири, Мунаввар қори ёнида янги усулда ўқитиш ҳақида баъзи маълумотлар йиғиб, дастлаб бошдан бу борада амалий машғулотлар олиб борарди ҳам Исмоил Фасиралининг усули жадидига оид баъзи бир рисола ва китобларни ўқиш орқали ўзини ўзи ўстириб борувчи ғайратли, илғор фикрли бир киши эди»¹.

Шундан кейин Иброҳим Орифхон ўғли Мунаввар қорининг рушдия мактабига ва кейинроқ рус-гузем мактабига ҳам қатнай бошлайди. Шу орада 1917 йил Февраль инқилоби ҳам рўй беради. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўзгаришлар, Туркистон Мухториятининг эълон қилиниши ва Мухториятнинг большевиклар томонидан зўравонлик йўли билан тугатилиши, дашноқлар хунрезлиги ва бу ваҳшийликларга жавобан ўлкада бошланган миллий истиқлолчилик ҳаракати кўпчилик илғор зиёлилар каби уларнинг шогирдлари қатори Иброҳим Ёрқинни ҳам ларзага солади. Улар илм-маърифатни эгаллаш, юртларини шу йўл билан тараққий эттириш мақсадида белларига ғайрат камарини сиқиб боғлайдилар.

Мунаввар қорининг «Намуна» мактабини битирган ва Фитрат домлада таҳсил кўрган бир қанча илмга чанқоқ ёшлар каби, Иброҳим Ёрқин дўсти Аҳмаджон Иброҳим билан бирга Туркистон Давлат университетининг маъданчилик факультетига ўқишга киради. Сўнгра бир оз вақт ўтгач, Бухоро ва Туркистон республикалари раҳбарлари ҳамда «Кўмак» уюшмасининг ёрдами билан бир гуруҳ қобилиятли ёшлар билан бирга Германияга ўқишга юборилади. Бунда, айниқса, 1918 йилдан сўнг Бухородан Тошкентга келиб «Чигатой гурунги» адабий уюшмасини

¹ *Иброҳим Ёрқин*. - Хотиралар. - «Жаҳон адабиёти», 2002 йил, 134-135-бетлар.

бошқарган, сўнгра Бухоро Халқ Республикасида маориф нозири бўлиб ишлаган машҳур олим, профессор Фитратнинг ёрдами катта бўлади.

Иброҳим Ёрқин ўз хотираларида бу ҳақда шундай ёзади:

«1922 йил ёз ойларида университет ва ўрта ўқув юрти талабалари орасида Оврўпо ва Русиянинг марказий шаҳарларига бориб ўқишни хоҳловчилар «Кўмак» номли бир уюшма тuzдилар. Бу уюшманинг бошлиғи Саидали Усмонхўжа ўғли эди, яна кейин Аҳмаджон Иброҳим (Ўқой) ҳам бошлиқ бўлди. 1922 йилда Бухоро Халқ Жумҳурияти Германияга талабалар юборишга қарор қилди. Бу фикрни ўртага қўйганларнинг бошида шоир Абдурауф Фитрат турарди.

Абдурауф Фитрат Бухоро амиридан қочиб, Тошкентга келган йиллари «Чигатой гурунги» деган маданият ва адабиёт соҳасида ишловчиларни бир ерга тўплаган уюшма ташкил қилган эди. Саидали Усмонхўжа ўғли, Аҳмад Шукрий, Вали Қаяом ва Саттор Жаббор мазкур уюшма аъзолари эдилар. Хорижга талабалар юбориш масаласи кўтарилиши биланоқ Абдурауф Фитрат мазкур ёшларни Бухорога чақириб, Германияга юбориладиган талабалар орасига қўшди. Бухоро Халқ Жумҳурияти ўша йили Германияга 60 тача талаба юборди... Совет Русия марказининг Бухородан ва Туркистон Мухтор Жумҳуриятидан Германияга талабалар юборилган йилларда бутун Туркистонга ёйилган Совет Русия идорасига қарши уйғонган инқилобчилик ҳаракати (босмачилик ҳаракати) оқибатида Туркистон зиёлиларининг маданий-маориф соҳасидаги ифодаси сифатида кўриниш олганга ўхшаш сиёсатдан бошқа бир нарса эмас эди. Исёнчилик ҳаракати кўпчилик қисминининг бостирилиши биланоқ талабаларни Германиядан орқага қайтариш йўллари қидирила бошлади. Бунинг бошланиши ўлароқ 1925 йилда Ўзбекистон Совет Жумҳуриятидан талабаларни текширувдан ўтказиш учун Мейерсон деган бир киши келди, бу зот бир қанча лицейларда ўқиётган талабаларнинг ҳаётини ишидан-игнасигача текшириб қайтиб кетди. Бир оз вақт ўтгач, яна қайтиб келди. Гўё ҳукуматнинг принципиал қарорини бажариш учун келганлигини айтиб, баъзи талабларни олға

сурди. Унинг айтишига қараганда, Германия лицейларидаги талабалар ва университетда иқтисод ва фалсафадан таҳсил олаётган талабалар орқага қайтарилиб, ўқишларини совет тарбия муассасаларида давом эттиришлари керак эди»¹.

Иброҳим Орифхон ўғлининг Германиядаги ўқиш йиллари худди шу даврга тўғри келади. Бу ерда у Абдуваҳоб Муродий, Солиҳ Муҳаммад ва бошқалар қатори 1924-1927 йилларда Берлин Қишлоқ хўжалик академиясида ўқийди. Сўнг Берлин Чорвачилик институтида бир оз ишлаб, 1929 йили Венгрия дорилфунунида «Туркистоннинг жуғрофий шаҳарларида чорвачилик» мавзуида докторлик диссертациясини ёқлайди. 1930 йили Туркияга келиб, Анқара дорилфунуни зироат факультетининг чорвачилик бўлимида ишлайди. 1938 йилда доцент, 1946 йилда профессор, 1951-1972 йилларда эса шу кафедранинг мудирини бўлиб хизмат қилади.

Профессор Иброҳим Ёрқиннинг шогирди ва ассистенти бўлган турк профессори Ойхон Элчин устозининг фақат Туркияда олиб борган илмий ва амалий фаолияти билангина эмас, балки хорижий дунё билан ҳамкорликда олиб борган ишлари билан ҳам фан тараққиётига ҳисса қўшганини айтиб, бундай ёзади:

«У 1953 йилда факультетимиз тарафидан 5 ойга Германия, Голландия ва Англияда зоотехника билан алоқадор илмий-тадқиқот ишларида қатнашади... 1956 йилда Америка Қўшма Штатларида, дастлаб Небраске университети зоотехника бўлимида бўлади. 1966 йилда яна 6 ой Германия зоотехника ва паррандачилик, ҳайвонот олами бўйича илмий-тадқиқот муассасаларида иштирок этади ва бу борада у ердан илмий адабиётларни тўплаб келади. У Америкада чоп этилган «Сигир сутчилиги» журнали ва Оврўпа зоотехниклари федерациясининг ҳам аъзоси эди. У 1954 йилда Англиянинг Эдинбург шаҳридаги 4-жаҳон паррандачилари конгрессида, 1956 йилда Мадридда ўтказилган Оврўпо зоотехниклари федерацияси йиғилишида, 1960 йилда Гамбургдаги жаҳон зоотехниклари конгрессида ва бошқа қатор халқаро илмий анжуманларда қатнашади»².

¹ Ўша жойда. 137-138-бетлар.

² Ойхон Элчин. Профессор доктор Иброҳим Орифхон Ёрқиннинг туғилганига 75 йил тулиши муносабати билан. - Анқара. 1977 йил.

Анқара университети профессори Ўрхон Қовунчининг 1988 йилда босилган «Туркия университетларида ишлаган туркистонлик олимлар» мақоласида ёзилишича, Иброҳим Ёрқиннинг икки фарзанди бўлган, у рус, олмон, венгр, француз, инглиз тилларини яхши билган. Унинг чорвачиликни ривожлантириш, умуман, зоотехника соҳасидаги баъзи китоблари дорилфунунларда ҳамон ўқитилиб келади. У немис ва инглиз тилларида 50 дан зиёд китоб ва илмий мақолалар ёзган, таржималар қилган. Профессор Иброҳим Ёрқин тарбиялаган шогирдлар ҳозир Туркиядаги дорилфунунлар зироат факультетларининг чорвачилик бўлимларида ишлайдилар.

Бундан ташқари, Иброҳим Ёрқин «Турк маданияти» журналида Туркистоннинг иқтисоди, зироати, шунингдек, жадидчилик ва истиқлолчилик ҳаракатлари тўғрисида ҳам қатор мақолаларни эълон қилган. Бу жиҳатдан унинг 1960-1980 йиллар орасида ёзган Туркистонда жадидчилик ва маърифатпарварлик ҳаракати ва адабиёти намояндаларидан М.Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), Машриқ Юнусов (Элбек) ва бошқалар тўғрисидаги мақолалари, айниқса, характерлидир. Иброҳим Ёрқин мазкур мақолаларида ҳали Ўзбекистонда турғунлик йиллари ҳукм суриб, жадид зиёлиларга муносабатда ижобий қарашлар рўй бермаган, улар ҳамон шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларининг ғоявий-сиёсий таъсирида қораланиб келаётган оғир бир пайтда уларни Туркистондаги илк илғор маърифатчи, ислоҳотчи ва истиқлолчи сиймолар сифатида тарғиб қилиб, Ўзбекистонда бу масалада мавжуд бўлган қарашларга танқидий муносабат билдириб ўтди. Иброҳим Ёрқин, чунончи, Анқарада чиқадиган «Турк маданияти» журналининг 1966 йил 4-сонида «Туркистонда миллий уйғониш ҳаракатлари ва Мунаввар қори» деган мақоласида Мунаввар қорининг Туркистонда ҳукм сурган мушкул ижтимоий-сиёсий шароитда маърифат ва маданият соҳасида олиб борган курашига кенг тўхталади. Олим XX аср бошларида унинг эски таълим-тарбия тизимига қарши янги

¹ Қараг: Иброҳим Ёрқин. Туркистон тарихий фактор ва сиёсий масала сифатида. - Кёльн, 1988 йил.

замонавий миллий таълим-тарбия учун, тил, адабиёт ва матбуот учун, бундан ташқари, Туркистон халқларининг миллий озодлиги йўлида буюк жасорат билан кураш олиб борганини алоҳида таъкидлайди. У мақолада Мунаввар қорининг чор ва совет империясининг Туркистондаги ва жаҳондаги туркий халқларни бир-бирларидан узоқлаштириб, бўлиб ташлаш ва шу йўл билан улар устидан ҳукмронлик қилишдек мустамлакачилик сиёсатига қарши дадил ҳаракат қилганини алоҳида таъкидлайди. Иброҳим Ёрқин мазкур журналда босилган «Туркистоннинг ҳурриятпарвар шоири Чўлпон» номли мақоласида эса XX асрнинг 20- йилларида миллий истиқлол куйчиси Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг ҳаёти ва фаолияти, ғоявий маслаги ва озиқланган манбаларига тўхталиб, бундай ёзади:

«Чўлпон дегани туркий тилида тонг юлдузи, демакдир. Чўлпон 1897 йилда Туркистон ва Фарғонанинг Андижон шаҳрида мадраса маданиятидан хабардор бўлган давлатманд бир оилада туғилган.

Чўлпон янги турк адабиётини, Фузулийни яхши билган, Робиндранатх Тагор, Шекспирларни ўзбек туркийсига таржима қилган. 1937 йили қамалиб, 1938 йили 41 ёшида ўлдирилди. Чўлпон миллий шуур-онг учун бутун борлиги билан ишлади, уни шеърлари билан мадҳ этди. Унинг «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари», «Қўзғолиш», «Кишан» шеърлари ва таржималари бор»¹.

Хуллас, унинг мазкур мақолалари Марказий Осиёдаги туркий республикаларнинг ўз мустақилликлари йўлида олиб борган курашлари тарихини ўрганиш жиҳатидангина эмас, бу республикаларда яшаётган халқларнинг урф-одатлари, тил ва адабиёти, географик муҳитини ўрганиш жиҳатидан ҳам муайян аҳамиятга эгадир. Иброҳим Ёрқиннинг мазкур мақолаларидагина эмас, балки хотираларида ҳам бугунги ўзбек зиёлилари учун янги ва қизиқарли факт ва маълумотлар бор.

Иброҳим Ёрқин 1993 йилда узоқ давом этган оғир касалликдан сўнг Анқара шаҳрида вафот этди.

У 1991 йил 1 сентябрда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганини эшитиб, ғоят хурсанд бўлган. Агар соғайса, она

¹ Иброҳим Ёрқин. Туркистоннинг ҳурриятпарвар шоири Чўлпон. - «Турк маданияти» журнали (Анқара), 1963 йил, 5-сон, 38-40-бетлар.

юртига бориб, ўша ерда ўлишни орзу қилган. Оғир касаллик пайтларида ўгли Санжарга ва бошқа оила аъзоларига «Тошкент», «Туркистон» деган сўзларни қайта-қайта такрорлаб, уни ватанига олиб боришларини илтимос қилган. Ўз китобларини тўплаб, «Ўзбекистон Фанлар академияси асосий кутубхонасига», деб ёзиб ҳам қўйган. Биз, бир гуруҳ ўртоқлар, 1997 йилда «Улар Германияда ўқиган эдилар» ҳужжатли фильмини ишлаш жараёнида Иброҳим Ёрқиннинг Анқара шаҳридаги уйида бўлиб, унинг шу сўзларини ўгли ва рафиқасининг оғзидан эшитдик. Турк, немис, инглиз, француз, араб тилларида босилган асарларини кўрдик. Ва 80-йиллар бошида ёза бошлаган хотира дафтарининг ксеронусхасини олиб қайтдик. Бу хотира унинг ўгли Иброҳим Орифхоннинг қўли билан дафтар варақларига қора сиёҳ билан логин ҳарфларида туркча ёзилган, 68-саҳифадан иборат. Унда Иброҳим Ёрқин ўзининг Тошкентдаги аجدод-авлодлари, ёшлиги, бу ердаги ўқиши ва иш фаолияти, Тошкентнинг XX аср бошларидаги маданий ҳаёти, Германияга ўқишга кетиши, Германия ва Туркиядаги илмий - педагогик фаолияти, Туркистонга қайтган ва хорижда қолган талабаларнинг кейинги қисматлари, улар атрофидаги кечган баъзи бир сиёсий воқеалар, шунингдек, Берлинда чиқа бошлаган «Ёш Туркистон» журналининг фаолияти ва бошқа масалалар ҳақидаги хотираларини ёзган. Биз унинг мазкур хотирасини турк тилидан баъзи жузъий қисқартиришлар билан таржима қилиб, «Жаҳон адабиёти» журналининг 2002 йилдаги сонларидан бирида нашр этдик. Биз унинг шу хотираларини ушбу китобнинг илова қисмига киритишни маъқул топдик.

Абдуваҳоб Исҳоқ (1904-1968)

Абдуваҳоб Исҳоқ ўгли (Ўқтой) 1904 йил 10 февралда Тошкентда, тараққийпарвар ва миллатпарвар кишилар оиласида туғилган. Шунинг учун ҳам у дастлабки маълумотни ўзининг оиласида олган. Сўнг аср бошларида Тошкент тараққийпарварлари Мунаввар қори

Абдурашидхонов, Собиржон Раҳимий, Эшонхўжа Хоний ва бошқалар томонидан очилган янги усулдаги мактаблардан бирига кириб ўқий бошлаган. Ота-онаси Абдуваҳобнинг ўқишидан манфаатдор бўлгани учун унинг таълим ва тарбия олиш жараёнини мунтазам кузатиб борган ва имкони борича унга қулай шароит яратиб берган. Хуллас, Абдуваҳоб, бир томондан, меҳрибон ота-онаси, иккинчи томондан, ўқишга ўзи сингари ихлос қўйган ёшларга билим беришга ҳаракат қилган муаллимлари ёрдамида синфдошларига қараганда пухта билим ола бошлади. Буни кўрган устозлар ўша йиллари иқтидорли ёшларни хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш ниятида яшаётган ва шу мақсадда саъй-ҳаракат қилган кишиларга уни ҳам тавсия этадилар.

Ўша йилларда маҳаллий ёшлар Истанбул, Коҳира, Боку, Қозон, Уфа, Оренбург, Петербург сингари шаҳарлардаги турли ўрта ва олий ўқув юртларига юборила бошланган эди. Абдуваҳоб ҳам 1917 йилда ўзининг ҳамшаҳри ва яқин дўсти Тоҳир Шокир (Чиғатой) билан бирга Бокуга ўқишга юборилади. У Бокуда бир неча йил ўқиб, тўлиқ ўрта таҳсил олгач, Тошкентга келади ва 1922 йилда бошқа бир гуруҳ тошкентлик талабалар қаторида илм-фан тараққий қилган Германияга ўқишга юборилади. Абдуваҳоб Германияда ўқир экан, Туркистонда янги миллий кадрларга бўлган катта эҳтиёжни қондириш мақсадида хорижга Бухоро республикаси ва маърифатпарвар кишилар ҳисобидан ўқишга келганликларини чуқур ҳис қилган ҳолда таҳсилга берилади. У, шубҳасиз, дастлаб немис тилини ўрганади, сўнг Ҳайдельберг шаҳридаги дорилфунуннинг тиббиёт факультетига ўқишга киради. У немис олимларининг тиббиёт соҳасида эришган билимларини ўзлаштиришга, амалий машғулотларда фаол иштирок этиб, кўникма ҳосил қилишга интилади. Ўз устида тинмай ишлаш билан бирга ҳамюртлари томонидан ташкил этилган маданий-маърифий, тadbирларида ҳам фаол қатнашади.

Абдуваҳоб Исҳоқ 20-йилларнинг охирларида дорилфунунни битириб, тиббиёт соҳасида докторлик унвонга эга бўлади, бир муддат Германияда ишлайди. Германиядаги ўқишни битириб, ватанларига қайтган бир гуруҳ талабаларимизнинг, шунингдек, Мунаввар қори

Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев ва бошқа миллий истиқлолчиларнинг советлар томонидай ғоявий душман сифатида қamoққа олингани ҳақидаги хабарни эшитади. Шундан сўнг у Тоҳир Шокир, Аҳмаджон Иброҳимов, Аҳмад Наим каби маслақдош дўстлари қатори ватанларига қайтмай, Германиядан бошпана топади.

Шу йилларда Парижда Туркистон Мухторият ҳукуматининг собиқ раиси Мустафо Чўқаев муҳаррирлигида «Ёш Туркистон» журнали нашр этила бошлаган бўлиб, Абдуваҳоб Исҳоқ шу журналда ўз мақолалари билан иштирок этади. У журнал саҳифаларида Туркистондаги миллий истиқлол курашчилари ва совет ҳукуматининг уларга қарши олиб борган курашини, Туркистон халқларининг тарихи, тили ва маданиятига, шунингдек, улуғ сиймоларига ўтказаетган ҳадсиз-ҳисобсиз зуғумларини, совет мамлакатида авж олган сургун ва қама-қамаларни фош этишга бағишланган шеър ва мақолаларини эълон қилади. Бу жиҳатдан унинг шу йилларда мазкур журнал саҳифаларида босилган «Сургун(даги) ўртоғимдан», «Сургун(даги) ўтоғимга!» (1930) шеърлари, «Синфий душманлар муҳокамаси» (1932), «Устоз Мунаввар қори» (1936), «Туркистонда адабий вазият» (1937), «Туркистон ва туркийлик» (1938) ва бошқа мақолалари, айниқса, ҳарактерлидир.

Абдуваҳоб Исҳоқ «Сургун(даги) ўртоғимдан», «Сургун(даги) ўртоғимга» каби шеърларида Туркистондаги большевиклар режими билан келиша олмаган ҳамда ўз ватанининг эрк ва мустақиллиги йўлида курашган ватан фидойиларининг совет жазо органлари томонидан узоқ Шимол томонларга сургунга юборилиши, уларнинг совуқ иқлим ва оғир шароитда яшаб, азоб-уқубат чекканларига қарамай, сабр-бардош ва матонат намуналарини кўрсатганларини тасвирлайди. У «Синфий душманлар муҳокамаси» номли мақоласида 20-йиллар охирида Ўзбекистонда Шамси Бадриддинов ва Саъдулла Қосимов устидан ўтказилган суд жараёнларида советларнинг адолатли қонунчилик юзасидан иш кўрмай ўтказган суд жараёнлари ва чиқарган ноҳақ ҳукмларини кескин фош қилиб, бундай ёзади:

«Ўтган май ойининг бошиндан июнь ойининг ўн бешига қадар Тошкентда Советлар Иттифоқи олий маҳкамаси, Ўзбекистон олий маҳкамаси бурунги моддий умумияси Шамси Бадриддин ила яна бир неча адлия ишчилари устундун муҳокама юрутди. Совет газеталарининг бу муҳокама ҳаққинда берган маълумотлари тўлуқ эмас ва сўнг даражада бир тарафламадир. Бу газеталарда на айблилар фойдасига шоҳидлар ифодаси ва на бу айблиларнинг ўз ифодалари ва на-да уларнинг оқловчиси нутқлари бор. Ёлғиз қораловчи шоҳидлар ифодаси, қораловчилар нутқи ва муҳокаманинг ҳукмномасигина келтириладир. Мана бундай маълумотномага суяниб, Саъдулла Қосим муҳокамасидан сўнг халқимизнинг Москва диктатурасига қарши ички миллий мужодоласи ҳаққинда муҳокама юритмак учун хусус аҳамиятга эга бўлган бир иш юзасидан тўғри бир фикр ҳосил қилмоқ кўп қийиндур»¹.

Абдуваҳоб Исҳоқнинг «Туркистон ва туркийлик» мақоласи ҳам ғоявий-тематик жиҳатдан мазкур мавзуга ҳамоҳанг бўлиб, унда муаллиф советлар ўзларининг миллий сиёсатларида бир-бири билан тарихий урф-одат, тил, дин ва маданий шароит жиҳатидан яқин бўлган қардош халқлар - ўзбек, қozoқ, татар ва бошқаларни бир-биридан сунъий равишда ажратиб юбориб, аллақандай бир қиёфасиз ғайримиллатга айлантиришни асос қилиб олганлигини танқид остига олади. «Дунё юзида бутун халқларни бирлаштириб, жаҳонда синфсиз бир жамиятни яратиш ғоясини олдига қўйган ва буни ҳар фурсатда тилга келтирган Москва большевиклари, - деб ёзади у, - қozoқ, ўзбек, қорақаллоқ, туркман, бошқирд, татар каби туркий уруғлар масаласига келганда, умуман, бошқа услубга ўтадилар ва бу жамиятнинг ўртасига ҳар турли фисқу фасод уруғини сочиб, тили, дини, маданияти, ҳаёт тарзи бошқа-бошқа бўлган миллатга айлантириш учун ҳаракат қиладилар»².

Абдуваҳоб Исҳоқнинг «Устозимиз Мунаввар қори» мақоласи Туркистонда жадидчилик ва истиқлолчилик ҳаракатининг раҳнамоси Мунаввар қори Абдурашидхонунинг советлар томонидан қатли омга

¹ *Жаной (Абдуваҳоб Ўқтой)*. Синфий душманлар муҳкамаси. - «Ёш Туркистон». 1932 йил, 8-сон, 13-бет.

² *Ўқтой*. Туркистон ва туркийлик. - «Ёш Туркистон». 1938 йил, 106-сон, 27-36-бетлар

учраганлигини Берлинда ёдлаб ўтказилган кеча муносабати билан ёзилган ва «Ёш Туркистон» журналида Тоҳир Чигатойнинг «Йўлбошчимиз Мунаввар қори», Собир (Туркистонли)нинг «Буюк шаҳидимиз» мақолалари қаторида эълон қилинган. У мазкур мақоласида Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг Туркиядаги Мустафо Рашид Пошо, Озарбайжондаги Мирзо Фатҳали Охундов, қрим-татарлардаги Исмоилбек Гаспралининг ўз халқлари ичида қилган янги маърифий-маданий ислоҳотчилик хизматларига қиёслаш билан бирга унинг колониал Туркистондаги ўзига хос буюк маърифатчилик ва истиқлолчилик хизматларини қайд этишга алоҳида эътибор беради. Мақола муаллифи шу ҳақда мулоҳаза юритиб, фахр ва ифтихор билан бундай ёзади:

«Мунаввар қори бизнинг Туркистонда миллий маориф, миллий нашриёт ва миллий мафкурачиликнинг соғлом тухумларини сочган ва минг турлик оғирлик ва тўсқинликларга қарамасдан, буларни кўкартиришга муваффақ бўлган бир зотдир. Унинг очган миллий мактаблари Туркистоннинг мингларча болаларига миллий руҳ берган ва уларни юрт ҳам миллат севгисида қуроллантирган.

Мунаввар қори «жадидчилик даври» аталган уйғониш давримининг энг буюк сиймоси ва бизнинг Туркистонда миллий маориф, миллий нашриётимизнинг боисидир. У Туркистоннинг тараққийпарвар, миллатпарвар наслининг илк устози, илк моҳир газетачиси, илк мутафаккиридир. Мунаввар қори бизнинг Туркистоннинг энг ишлашли бир жамоат ходимидир.

...Унинг фикрий заковатлигидан сочилган нурлар Туркистоннинг қора муҳитини кўпдан ёруғлатиб, халқимизнинг уюшлиқ кўзларини кўпдан очмишдир. Уйғониқ халқимиз ўз йўлини ортиқ аниқ белгилаб, ўз миллий аъмоли орқасидан югурмоқдадир»¹.

Абдуваҳоб Исҳоқ 1933 йилда Германияга ўқишга бориб, у ерда Берлин университетида ўқиган ватандошларидан бири Саидахоним Шераҳмедовага уланади. Саида Шераҳмадова 1937 йилда Туркиянинг Истанбул шаҳрига юбориб,

¹ «Ёш Туркистон» журнали, 1934 йил, 50-сон. Кўчирма Баҳодир Каримнинг «Гулистон» журнаlining 2001 йил 1-сонида (55-бет) эълон қилган Абдуваҳоб Ўқтойнинг «Устозимиз Мунаввар» мақоласидан олинди.

ўқитувчилик ишлари билан шуғулланади. Абдуваҳоб Исҳоқ эса бир муддат Германияда қолиб, дўсти Тоҳир Чигатой билан «Ёш Туркистон» журнали таҳририятида ишлайди. 1939 йилда журнал чиқишдан тўхтагач, у ҳам Туркияга келиб, Истанбулда оиласи билан бирга яшайди, ўзининг асл касби бўлган тиббиёт соҳасида ишлаш билан бирга хориждаги ватандошлари орасида ватани Ўзбекистоннинг миллий истиқлолга эришиши йўлида тарғибот ишларини олиб боради, мақолалар ёзади.

1953 йили Сталин вафот этгач, у Ўзбекистоннинг истиқлолга эришишига умид боғлаб, юртига қайтиш имкониятларини қидиради. Аммо унинг барча орзу-умидлари СССРда Сталин вафотидан кейин вужудга келган янги сиёсий вазият туфайли заифлашади ва у 1968 йил 12 июлда Истанбул шаҳрида вафот этади.

Унинг рафиқаси Саида Шераҳмедова эса Истанбулдаги қизлар лицейида муаллимлик қилиб, эридан кейин яна бир неча йил яшайди ва 1992 йилда Истанбулдаги уйида вафот этади.

Абдуваҳоб Исҳоқ ва Саидахонимлар Истанбулга ўқишга келган қизлардан бири - жей номли бир қизни фарзанд сифатида тарбиялаб, вояга етказадилар ва тиббиёт соҳасида мутахассис қилиб етиштирадилар. Сўнг уни ўзлари турмушга бериб, ўз уйларини унга мерос қилиб қолдирадилар. Мазкур сатрлар муаллифи ҳам «Улар Германияда ўқиган эдилар» ҳужжатли фильмининг суратга олиниши муносабати билан фильмга илмий маслаҳатчи сифатида 1997 йил 11-17 февраль кунларида Туркияга бўлганимда Эжейхонимнинг ҳузурда бўлиб, унинг маънавий отаси Абдуваҳоб Исҳоқ ва маънавий онаси Саидахоним Шераҳмедова ҳақидаги хотираларини ёзиб олиб, қайтган эдим. Эжейхонимнинг хотирасига кўра, онаси Саидахоним турмуш ўртоғи Абдуваҳоб Исҳоқнинг хотирасини ниҳоятда эъзозлаган, унинг ўзини доимо эслаб, ҳурмат билан тилга олган. Унга ва набираларига худди оталаридек меҳнатсевар, илмпарвар, ўз касби, ватани ва халқига чексиз меҳр ва муҳаббатли бўлишга даъват этган. «Биз Саидахоним онамизнинг маънавий отамиз бўлган Ўқтойбек ҳақидаги ушбу васиятини ҳамisha қулоғимизда тутиб, доимо унга амал қилишга ҳаракат қиламиз», - деб яқунлаган эди у ўз сўзини биз билан бўлган мазкур суҳбатида.

Саида Шераҳмедова (1905-1992)

Саида Шераҳмад қизи 1905 йили тошкентлик маърифатпарвар бойлардан бири Шераҳмад аканинг оиласида дунёга келган. У дастлаб Акмал Икромовнинг отаси Икром домланинг эски мактабида ўқиб, 1918 йилдан сўнг Вали ҳожи бойнинг ҳовлисида очилган биринчи ўзбек қизлар билим юртида Ойдин Собирова, Хосият Тиллахонова, Робия Носирова каби кейинчалик Ўзбекистоннинг таниқли шоира ва жамоат арбоблари бўлиб етишган ўзбек қизлари билан бирга ўқиган. Уларга шу даврнинг машҳур маърифатпарварлари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Шокиржон Раҳимовлар билан бирга Смольний (Петербург) даги аслзода қизлар дорилмуаллимини битирган, унга полковник Еникеевнинг хотини Саодатхоним Еникеева, Қримдан келган Муршидахоним Исмоилова, қозонлик Гавҳархоним Алиева каби машҳур мураббиялар дарс берганлар. Шу ерда дунёвий билимларни пухта эгаллай бошлаган Саида Шераҳмедова 1922 йили билим юртини тугатмасдан, бир гуруҳ маҳаллий ёшлар билан Германияга ўқишга кетади.

17 ёшли ўзбек қизининг XX аср бошларида Оренбург ёки Уфага, ҳатто Москва ва Петербургга эмас, балки олис Германияга ўқишга боришида, шубҳасиз, унинг маърифатли отаси Шераҳмадбойнинг хизматлари, айниқса, катта. У 1917 йилнинг инқилобий воқеаларидан кейин қанчадан-қанча кишиларни ўзининг даҳшатли гирдобига тортган очарчилик йилларида етим-есирларга, бева-бечораларга кўрсатган раҳм-шафқати билан нафақат саховатли, балки тараққийпарвар бой сифатида ҳам шуҳрат қозонган эди. У тўнғич фарзанди Саидани Германияга юборибгина қолмай, унга ҳамроҳ қилиб ўғли Насриддин билан ва жияни Фузаилни ҳам ўқишга юборади. Шундай қилиб, Германияда Саида муаллима, Насриддин иқтисодчи. Фузаил эса сув хўжалиги бўйича мутахассис бўлиш учун ўқийдилар. Шераҳмадбой бу фарзандларининг ўқишни битириб келганларидан кейин ўзбек халқининг миллий тараққиёти йўлида астойдил хизмат қилувчи

юқори малакали мутахассислар бўлиб келишига умидвор бўлади. Аммо Фузаил Шераҳмедов ўқишни битириб келиб, 30-йилнинг ўрталарида Катта Фарғона канали лойиҳасини тузувчи мутахассислардан бўлиб ишлаётган бир пайтда (1937 йилда) немис фашистларнинг жосуси сифатида қамоққа олиниб, 1938 йилда йўқ қилиб юборилади. Унинг акаси Насриддин Шераҳмедов 1926 йили Ўзбекистонга қайтиши билан бирмунча муддат қамоқда бўлади. Укаларининг Ўзбекистонга қайтганларидан кейинги фожиали тақдирини эшитган Саида эса ўзи билан бирга Германияга ўқишга борган бошқа талабалар қатори, қамоқхоналари маҳбуслар билан тўлиб кетган ватанига қайтмасликка қарор қилиб, дастлаб Германияда муҳожир сифатида яшайди. Кейинчалик Германияда ҳукумат тепасига фашистлар келганидан кейин Берлинни тарк этиб, Туркиядан бошпана топади ва Истанбулда турғун бўлиб қолади. У 20-йилларнинг бошларида ўзи билан бирга Германияга кетиб, тиббиёт бўйича таълим олган тошкентлик Ўқтой тахаллусли йигитга турмушга чиқади ва умрининг охиригача Туркияда турғун бўлиб қолади. Саида Истанбулда қизлар лицейида муаллима, эри Абдуваҳоб Исҳоқ (Ўқтой) эса тиббиёт профессори сифатида ишлаб, 1968 йилда Истанбулда оламдан ўтади.

Шераҳмадбойнинг ҳозир Тошкентда ҳаёт бўлган набираси Чингиз Акбаров (1930) нинг айтишига қараганда, Саида Шераҳмедованинг Истанбулда соғ-саломат яшаётганлиги ҳақидаги биринчи хабарни уларга 70-йиллар арафасида узоқ йиллар турли сабаблар билан хорижда бўлиб, кейинчалик Тошкентга қайтган Саидмаъруф Каримий етказган ва шундай кейингина, қарийб 50 йиллик жудоликдан сўнг, улар Саида опа билан хат ёзиша бошлаганлар. Саида Шераҳмедова онаси Маъсуда опага ва жияни Чингизга ёзган хатларида Тошкентдаги бутун қариндош-уруғлари, укалари Насриддин ва Фузаил ҳамда уларнинг болаларининг соғлиқларини сўраб турган. (Билишимизча, Саида опа вафот этгунига қадар укаларининг қатағон даври қурбонлари бўлганини эшитмаган.) У эл-юртини, жонажон Тошкентини ниҳоятда соғиниб, имкон бўлди дегунча шу томонларга учишга қанот боғлаб турганлигини ёзган. Хатларнинг мазмунидан унинг сўнгги нафасигача ватанидан, туғишган

авлод-аждодларидан кўнгил узолмай, ниҳоятда соғинч, алам ва кўмсаш туйғулари билан яшагани очиқ сезилади. Саида опанинг чунончи, 1970 йил 9 майда опаси Маъсудага ёзган хатида ватанжудоликнинг руҳий изтироблари ва ундаги соғинч туйғуси ёрқин ифодаланган:

«...Кўрқа-кўрқа кутган хатимни ҳозиргина ўқиб тугатдим. Худога шукрки, яхши бўлиб кетибсиз. Худо бизларга узун умр берсин ва ҳеч бўлмаса бир-биримизни бир кўриб, дийдоримизга тўяйлик.

Кўндан бери Сиздан хат келмаганлиги сабабли бетоб бўлиб қолдингизми, деб ташвишланган эдим. Худонинг бизга раҳми келади, шекилли, сиз яна соғайиб кетибсиз. Бунга жуда суюндим. Куёвингиз ҳам бунинг учун кўп қайгуланиб, ташвишланиб юрган эдилар. У киши ҳам жуда суюниб кетдилар. Худо узун умр берсин, деб дуо қилмоқдалар. Энди ҳамма бола-чақаларингизни уйлантириб хотиржам бўлганингизни ўқиб, кўп суюндим. Имкони бўлса, дарҳол самолётга ўтириб, олдингизга борардим ва Сизга сўнги кунларингизда қараб ўтирган бўлардим.

Поччангиз Ўқтойбек ҳам ҳеч бир ёлғиз қололмайдиган кўринади. Бирга боришимизга эса мутлақо имкон йўқ. Дарвоқе, мен учун азиз ва қадрли бўлган ватанимда Сиздан бошқа бирор яқин одамим йўқ. Афсуски, жиянларимни расмлари орқали ҳам танимадим. Шунинг учун бир бор борсам, ҳаммингизни бир кўриб, дийдорингизга тўйган бўлардим.

Кейинги пайтларда мен ҳам ётиб қолдим, бошим қаттиқ оғриydi. Ҳозир соғайиб қолдим. Ишга бориб турибман. Сизлар томонга бориш учун эса қанот ёзиб турибман. Кошкиydi, мен ҳам ўша ерда бўлсам. Ўртада турган у киши билан Сизга бир хат юборган эдим. Унинг адресини топа олмадим, агар топсам, унга ҳам алоҳида хат ёзаман.

Ҳаммингизни чин қалбимдан табриклаб, сиҳат-саломатлигингизни улуғ тангридан сўраб қолгувчи:

Синглингиз Саида Ўқтой.

Опажон, сизни қучоқлаб тезроқ соғ-саломат бўлиб кетишингизни чин юракдан дуо этаман. Бу хатнинг ичига икковимизнинг рангли суратимизни қўшиб юбораянман.

1970 йил 9 май.

Истанбул»¹.

¹ Саида Шераҳмад қизининг Истанбулдан Тошкентдаги опаси Маъсуда ва жияни Чингиз Ахбаровга ёзган бу ва бошқа мактубларини турк тилидан таржимон Мияд Ҳакимов таржимаси қилган.

«Жоним онам Маъсуда!

Шу ойнинг тўққизинчисида ёзган каттагина хатингизни олдик. Соғ-саломат эканлигингизни эшитиб, кўндан-кўн хурсанд бўлдик. Бу томонларга келиш учун ҳаракат қилаётганингиз бизни янада қувонтирди. Иншоолло, тез орада бир-биримиз билан кўришармиз. Бу хабарни эшитишимиз билиноқ балки бизда ишингиз осонлашармикан, деган андишада бир таклифнома тайёрлаб юборамиз. Шунчалик йўл босиб келганингиздан кейин бизларникида бир неча ой қолсангиз, кўн хурсанд бўлардик.

Бу ерга (Сиз билан) яна бир бошқа одам келадиган бўлса, исмини ва ёшини тўғри ёзиб юборинглар. У кишига ҳам қоғоз тайёрлаб юбориш керак.

Жирариқда тоғамларнинг жойида турганингизни эшитиб, кўн хурсанд бўлдим. Уларнинг ҳаммаларига кўндан-кўн саломлар.

Жиянларимнинг отларини ёзиб юборганингиз жуда яхши бўлибди. Лоақал уларнинг исмларини билиб олдим-ку. Акажонимнинг қизларининг исмлари нима эди, ёшлари нечада, нима қилишади? Кечикиб бўлса ҳам гоҳо-гоҳо Сиздан хат олганимизда жудаям хурсанд бўлиб кетамиз. Бошқа иложимиз йўқ. Шу ўртада дийдор кўришсак, армонимиз қолмасди, деб ўйтаймиз.

Ҳақиқати сизга сиҳат-саломатлик тилаб, ҳаммангизга қизгин саломлар билан:

Синглингиз Саида Ўқтой.

Ушбу хат билан бирга тасдиқланган таклифномани ҳам юбораянман. Бу нарса Туркияга келишингизни осонлаштиради, деган умиддаман. Иншоолло, келаси йил дийдор кўришни насиб қилар, опажон.

Хўн, саломат бўлинг.

Саида Ўқтой.

Истанбул, Қадикўйи.
1970 йил 2 ноябрь».

«Жоним жияним Чингиз!

Шу ой ичида ёзган мактубингни олиб, ҳам суюндим, ҳам йиғладим. Опажонингни, опажонимни энди кўролмайман, деб кўн хавотир бўлдим. Бир иложини қилиб бурчимни (охирги бурчимни) бажарармиканман, деган умиддаман.

Ҳаммангизнинг соғ-саломат эканликларингизни эшитиб, кўп хурсанд бўлган эдим. Бир йил олдин юборган таклифномамни энди олганингизни шу хатингиздан билдим. Аммо фойдаси бўлмаганини эшитиб, кўп хафа бўлдим. Зотан, ҳаммаша тушимда опаэжонимни кўриб юрган эдим.

Бизларнинг ҳаётимиз яхши. Ҳеч хавотир олманглар. Сизлардан биттангизни кўриш биз учун катта бир орзу эди. Худонинг даргоҳи кенг. Тог-тоғ билан кўришмайди, одам одам билан кўришади, деган гап бор. Ниятларим жуда катта, аммо кўлимдан ҳеч нарса келмагани учун ҳаммаша сизларни ўйлаб юрибман.

Мен яна ўқитувчилик қиляпман. Мактабдаги болалар билан овуниб юрибман. Поччанг ҳам касалларга қараб юрибди. Саломатлиги илгаригидан анча яхши. Келин ойим тўғрисида ёзган гапингни эшитиб, кўп хурсанд бўлдим. Анчадин бери хат ёзмаганимизнинг сабаби - олдинги хатларимиз Сизларга етиб бормаган, деб ўйлаган эдик. Байрамда битта ошритка ҳам ёзиб юборган эдик, шуни олдиларингми ёки йўқми, билмадик.

Опаэжоним бетоб бўлса керак, деб ўйлаб юрган эдим. Худо шифо берса, бир иложини қилиб келар, деб ўйлаган эдим. Яхшиямки, опамнинг ёнларида Сизларга ўхшаган қариндошларим бор. Гарчи биз Сизлардан анча узоқда бўлсак ҳам ҳаммаша Сизларни ўйлаб юрамиз.

Опаэжонимга нима керак бўлса, ҳаммасини қилишинг керак. Чунки сен энг катта ўғилсан. Опаэжонимга қила олмаган яхшиликларимни (орзу-ҳавасларимни) лоақал сенга қилолмасам, жуда хурсанд бўлган бўлар эдим. Агар сенга бирор нарса қила олишим мумкин бўлса, менга ёзиб юбор. Биз ҳам шуни бажаришига уриниб кўрамиз.

Ҳаммангизга чин кўнгилдан саломлар, бағримизга босиб кўп-кўп ўнамиз. Иншоолло, опаэжоним бу хатимни олиб ўқийлар ва хурсанд бўладилар.

Саида Ўқтой.

Истанбул, Қадикўйи.
1972 йил 15 март».

***

«Жоним эсияним Чингиз!

Икки кундан бери нима қилаётганимни билмайман. Ойиэжонингни кўмганинг ҳақидаги хатингни олдим. Бинобарин, олдинги хатни юборганимдан бери ҳаммаша сизларни ўйлаб, кечалари ҳар хил тушлар кўриб, ваҳимага тушиб, сендан хат

кутиб ўтирган эдим. Хатингни юрак ўйногида очиб ўқидим ва сенинг менга нисбатан жиянлик вазифангни тўла-тўқис адо этганингни англаб, нима қилишимни билолмай қолдим.

Ҳаёт, чиндан ҳам, курашдан иборат эканини мен ҳам тушундим. Унга қарши курашиш ҳам лозим экан. Дунёда тирик юргангиздан кейин бошга тушган ҳар нарсага чидаб кетишдан бошқа иложимиз йўқ экан. Сизлар ака-укалар сифатида бир-бирларингизни йўқлаб турасиз, гарчи мен Сизлардан жуда узоқда бўлсам ҳам ҳамиша Сизларни ўйлаб, шундан мадад олган ҳолда иш қилишга мажбурман. Менинг бу дунёда бошқа қиладиган ишим қолмаган, деб ўйлаган эдим. Сен бўлсанг, менинг зиммамга катта вазифани юкляпсан, алмо мен шу ишончга лойиқ бўла оламанми, деган андишадан. Илоҳим сенинг ўйлаганингдек бўлсин.

Ҳол-аҳволингиз ҳар жиҳатдан яхши эканлигини эшитиб, кўндан-кўп хурсанд бўлдим. Ўзинг айтганингдек, худонинг қилган ишига бўйин эгмакдан бошқа илож йўқ экан. Мен ҳам бу ерда бир-икки ҳамшаҳарлар билан учрашиб, умр ўтказиб келаяпман. Агар поччанг бўлмаганида, алақачон мен ёнингизда бўлардим. Умр шу тарзда тез ўтиб кетаяптики, вақтинг этагидан тутиб қололмайсан, киши.

Бизлар ҳам қариб қолдик. Сизларни бу ерда кўриш насиб қилармикан, йўқми, билмадим. Бизнинг бу ердаги ишимиз у ерга бориш учун қулай келмайдиганга ўхшайди. Бу ҳақда яна ҳали гаплашармиз.

Ҳаммангизга сиҳат-саломатлик тилайман, яқин орада дийдор кўришиш бизга насиб қилсин. Яхши ният ёрти мол, деганларидек, бир кунмас-бир кун учрашиб қолармиз, деб ўйлаб ётибмиз.

Ҳаммангизга қизгни салом йўллаб, соғ-саломат бўлишингизни тилаб қолувчи:

холангиз ва поччангиз Саида ва Ўқтой.

Исчтанбул, Қадикўйи.

1972 йил, март.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг республикамиз халқларининг хорижий мамлакатлар, жумладан, Туркия билан ҳам ижтимоий-сиёсий ва маданий алоқалари кенгайди ва чет эллардаги кўплаб ватандошларимиз каби Саида Шераҳмад қизи яшаётган Истанбул шаҳрига ҳам

ташрифлар бўлиб, у кишилар билан ҳам бевосита учрашиш ва гаплашиш имконияти туғила бошлади.

Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол 1990 йил июнида, республикамиз мустақиллиги арафасида Туркияда бўлганида ўша вақтда у ердаги «Туркистон» жамиятининг президенти Аҳад Андижоний ва Германиянинг Мюнхень шаҳридаги «Озодлик» радиостудиясининг ўзбек редакциясида хизмат қилаётган Темир Хўжа ўғли билан бирга Саида опанинг зиёратида бўлган. Суҳбат чоғида Темир Хўжа Саида опага: «Истанбулга қандай муносабат билан келиб қолгансиз?» деб сўраганида, у таржимаи ҳолидан сўз очиб, бундай деган:

«Мен асли тошкентлик бўлиб, 2-Қорёғди маҳалласида туғилганман. Дадамнинг исми Шераҳмад, онам Ҳамидаой Мадғозибой қизидир. Ҳовлимиз Тошкентдаги Анҳор бўйига яқин бўлиб, отам савдо иши билан шуғулланар, фазтонда юрар, кеч келар эди. Анҳор суви шу қадар гўзал бўлиб, вижир-вижир қилиб оқар, онам маҳалла болаларини ўқитар, биз улар билан байрам қўшиқларини айтардик. «Қурбон келди» ашуласини айтганларим ҳамон эсимда.

Оққўрғонда боғимиз бўларди. Ўрда кўпригининг ёнида Кауфман ҳайкали, Абдулла Тўқай мактабини ҳам эслайман. Отамнинг Ички Русия (Москва, Петербург) ва Оврўпо (Олмония) да ҳам тижорат соҳасида дўстлари бор эди. Мен 1922 йилда Москвадаги лицейда ўқиган таниш дугонам татар қизи Зухра Кашаева билан бирга 14-15 ёшларда бухоролик талабалар билан бирга Олмонияга ўқишга борганман. Бизни Берлинда рус консулхонаси ходимлари ва бу ерда ўқиётган тошкентлик Абдулваҳоб Муродий кутиб олишган. Германияда 4 йил ўқидим. 15 йил Германияда яшаб, 1937 йили Туркияга келиб, Германияда бирга ўқиб, Туркияга келган тошкентлик доктор Ўқтойбекка турмушга чиқдим. Унинг асл исми Абдулваҳоб Исҳоқ бўлиб, Ўқтойбек унинг тахаллусидир. Ўқтойбек Истанбулда докторлик диссертациясини ёқлади. У донмо Туркистонни ўйлар, ватанни, унинг тарихини севар, у ердан келган ўзбек матбуоти ва адабиёти билан бирга русча «Доктор Живаго» каби асарларни ҳам ярим тунгача ўқиб ўтирар эди. У 1968 йили Истанбулда вафот этди.

Ўқтойбек тиббиёт бўйича кўп асарлар яратган. Охириги вақтда Туркистон ҳақида асар ёзаётган эди. Мен немисча, туркчадан ташқари, инглиз ва француз тилларини ҳам биламан. Бу ердаги туркий ватандошлар учун ташкил этилган лицей ва коллежларда узоқ вақт дарс бердим. Шулар ичида ўқиган Эрон туркманларидан бир қизни тарбиялаб олдим ва олий маълумотли тиббиёт мутахассиси этиб узатдим. Ҳозир ундан набираларим бор.

Саида опа: «Мамлакатимдан, ватанимдан қанчалик узоқлашганимга қарамай, ватан туйғуси, эл-юрт, ватандошларим, уларнинг ўсиб келаётган ўғил-қизларига муҳаббат туйғулари, орзу-истакларим шу қадар кучлидир. Улар эркинлик ва маърифат учун, яхши ҳаёт учун курашсинлар, ўз она-Ватанлари ва тупроқларини азиз тутсинлар, дейди ва «Ўзбекистондан бир сиқим тупроқ келтирмадингизми?» - деб мурожаат қилади».

Уша йилнинг охирида бир гуруҳ сайёҳлар билан Ўзбекистондан Туркияга борган адабиётшунос Ҳамидулла Болтабоевнинг Саида опадан бизга ёзиб келган хотираларида ҳам шу фикр яна бир бор тасдиқланган ва у бир мунча янги биографик маълумотлар билан тўлдирилган:

«Мен, - дейди Саида опа кейинги хотирасида, - лицейни Дармштадтда ўқидим. Шу сабабдан у ерда - Олмонияда икки лисон ўрганмоқ лозим эди. Шунинг учун французча, инглизча билан баробар русча ўқишни ҳам давом эттирмак учун туркча ила русча сабоқ ҳам олдим. Мен 10 соат бўш қолар эдим. Шунинг учун уларни қолган 5 соат ичида қўшимча ўргандим. Лицейни битирганимда русчадан франкфуртлик русча биладиган бир профессор имтиҳон олиб, менинг ҳаракатимга қойил қолди. Ҳатто бир рус қизидан имтиҳон олганида, у билмаган адабиёт саволларига ҳам мен жавоб бердим.

Берлинда университетдаги бир салонда менинг хонам бор эди. У ерда Аёз Исҳоқий¹ билан кўришдик, Саодатхоним билан танишдик. У киши (яъни Саодат Чигатой) Берлин университетининг туркология бўлимига ўқишга кирди². Мен биология бўлимига кирдим. Зироат институтида докторлик

¹ Аёз Исҳоқий — XX аср татар адабиётининг машҳур вакилларида бири бўлиб, советлардан қочиб, хоризмга кетган ва дайитиб келмаган. Уза ерда вафот этган.

² Саодат Чигатой — Аёз Исҳоқийнинг қизи. Германияда ўқиб, кейинчалик Анқара университетияда ишлаган тошкентлик профессор Тоҳир Чигатойнинг хотини.

олмоқ учун илмий иш ёздим. Саида Ўқтой кимлигини биласизми? Асли маним жойим Туркистон атрофидан. Шераҳмадбойнинг набираси Саидаман. Унинг катта ўғли Хўжа Аҳмад ва хотини муаллима Ҳамида Матғозибой қизининг бешинчи фарзандлари Саидаман. (Шераҳмадбойнинг қизи эмас, набираси, Хўжа Аҳмаднинг қизидурман.) 1908 йилда туғилганман».

Шундан кейин орадан икки йил чамаси вақт ўтгач, 1992 йилда Саида опа Шераҳмедова ҳам ватани Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани ҳақидаги хабарни эшитиб, Истанбулдаги ўз уйида узоқ давом этган касалликдан сўнг вафот этди.

Аҳмаджон Иброҳимов (1900-1981)

Аҳмаджон Иброҳимов 1900 йилда Тошкентда туғилиб, 1907 йилгача эски усул мактабда, 1911-1914 йилларда эса рус-тузем мактабида ўқиган, миллий адабиётимиз, тарихимиз билан бирга рус тили ва адабиётини ҳам ўрганган. Унинг таржимаи ҳолини ёзган замондоши, Анқара университети профессори Иброҳим Ёрқиннинг қайд этишича, Аҳмаджон Иброҳимов ўша кезларда кечалари русча ўрганиб, ўрта таҳсилни олади ва 1921 йилда Туркистон Давлат университети муҳандислик факультетининг маъданчилик бўлимига ўқишга киради.

«Мен ҳам шу бўлимга ўқишга кирган эдим ва у билан танишишим шундан бошланган эди»¹, - деб ёзган эди у.

Шундан кейин Аҳмаджон Иброҳимов 1922 йилда бир гуруҳ туркистонлик талабалар билан бирга Германияга юборилади ва Берлиндаги олий муҳандислик мактабига ўқишга киради. Аҳмаджон мазкур мактабни битиргач, бир мунча муддат илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланади, германиялик дўстлари билан туркология, Туркистон тарихи,

¹ *Иброҳим Ёрқин*. Профессор, доктор Аҳмаджон Иброҳим (1900-1981). - «Турк маданияти» журнали. 1981 йил, 223-224-сон, 122-бет.

истиқлолчилик ҳаракати ва большевистик тарғиботнинг бу борадаги ёлғонлари ҳақида мақолалар ёзади. Аҳмаджон Иброҳимов 1941 йил июнида ёзган таржимаи ҳолида шу ҳақда бундай ҳикоя қилади:

«Бир яҳудий доктори (бу хусусдаги ёзувларим ҳозир қўлимда йўқлигидан исмини эслолмадим) Туркистонга қилган сафари ҳақида китоб ёзиб, унда туркистонликларнинг ниҳоятда эркин эканликларини, нима хоҳласалар қилишлари мумкинлиги ва фабрикаларда рус ишчиларидан анча кўп маош олаётганликлари ҳақида баҳс юритган. Бундай асарларни ўқиб чиққач, Олмония ва бутун дунё большевиклар ва яҳудийларнинг бўҳтони билан тўлиб кетганидан кўп мутаассир бўлардим. Бунга қарши кураш олиб бориш керак эди. Бунинг учун Туркистоннинг истиқлолчилик ҳаракати тарихига оид бир асар яратиш хусусида бир немис оғайним билан биргаликда ҳаракатга келдик ва майдонга тушдик. Ушбу асар «Анвар Пошо» таҳаллуси билан босилиб чиқди. Бу асар Туркистонда, Озарбайжонда ва бошқа ерларда большевикларнинг ўтказган зулмлари, уларнинг иккиюзламачилиги ҳақида ҳикоя қилади. Турк миллатига мансуб бўлганларнинг чалғиб кетмасликларига, ҳар бир инсонни туркияликлар каби фикр юритишга даъват этади.

Ушбу асарни мен билан ёзган немис биродарларим аслзода хонимлардан биридир.

...Темурга оид бир асар яратдим. Бу асар Лейпцигга 1938 йилда чоп этилди. Бундан кейин Афғонистондан қочиб чиққан туркистонликлар ёрдамида тўплаганим материалларимдан фойдаланиб, «Ҳуқуқсизлар» («Дис Раишгросен») номли асарни ёздим. Бу асар ҳам босилмади»¹.

20-йиллар охири - 30-йилларнинг бошларида Германиядан ўқиб қайтган бухоролик ва туркистонлик талабалар советларнинг сиёсий таъқиб ва таъқиқларига учрай бошлаганлигини эшитган Аҳмаджон Иброҳимов ватани Ўзбекистонга қайтмай, Саидали Усмонов, Орифхон Иброҳим, Тоҳир Чигатой ва бошқалар қатори Германияда қолиб кетади, кейинчалик илмий-тадқиқот ишини ёзиб, ўз соҳаси

¹ Қаранг: *Иброҳимов Абдуқоҳҳор*. Тошкентнинг бир япроғи, - «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил 28 май.

бўйича докторлик унвонига эга бўлади. 1934 йили Туркияга келиб, Истанбул университетида ишлайди, геология ва минералогия фанлари бўйича ассистент лавозимидан профессоргача бўлган йўлни босиб ўтади. Шу билан бирга у Берлинда нашр этилган «Кўмак» ва «Ёш Туркистон» журналлари саҳифаларида ватани Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳақида, Европанинг илғор фани ва техникасини эгаллаган маҳаллий кадрларга муҳтожлиги ҳақида мақолалар эълон қилади.

Аҳмаджон Иброҳимов Истанбул университетида фаолият олиб борар экан, геология ва минералогия бўйича бир қанча дарслик ва қўлланмалар, илмий монографиялар яратади. Университет профессори ва кафедра мудири сифатида талабаларга мароқли маърузалар ўқийди. Бир қатор фан докторларига устозлик қилади. Ва шу ерда - Истанбул университети фалсафа факультетида ўқиган турк қизига уйланиб, ундан уч фарзанд кўради. Унинг бу фарзандлари ҳам докторлик диссертациясини ёқлайдилар. Булардан бири - Ўрол ота касбини эгаллаб, геолог-олим, Ўғиз кимё фани бўйича доктор бўлиб етишади, Тўғрул эса тиббиёт бўйича докторлик диссертациясини ёқлаб, Истанбул университетининг тиббиёт факультетида ишлайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам, оталари каби, немис, инглиз тилларини пухта эгаллаган. Улар тез-тез бошқа хорижий мамлакатларда илмий сафарларда бўлиб қайтадилар, халқаро илмий анжуманларда маърузалар билан қатнашадилар.

Аҳмаджон Иброҳимовнинг ўғли Ўрол Ўқой 1991 йил 26 майда ўзининг тошкентлик қариндоши, таниқли драматург, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Абдуқаҳҳор Иброҳимовга ёзган хатида бу ҳақда шундай ҳикоя қилади:

«Менинг онам Невин Ўқой Истанбул дорилфунунида фалсафани ўқиди. Мен 1971 йилда ҳукумат ҳисобидан Британияга бориб, Лондон дорилфунунида маъданшунослик бўйича илм олдим ва кейинчалик Кембриж дорилфунунида маъданшунослик фанлари номзоди деган илмий даражани олдим. Кенжа укам Ўғуз Ўқой Истанбул дорилфунунининг кимё муҳандислиги бўлимида ўқиди, сўнгра ҳукумат ҳисобидан Австриянинг Вена дорилфунунида фан номзоди илмий даражасини (олиш учун диссертация) ёқлади. (У ҳозир)

Ўрта ер дорилфунунининг кимё минбари (кафедраси) да профессор бўлиб ишламоқда»¹.

Аҳмаджон Иброҳимов Тошкентдалиқ даврида маърифатпарвар зиёлиларининг ташаббуси билан ташкил бўлган «Кўмак» уюшмасида, Германияда ўқиган вақтида эса ўртаосиёлик талабалар уюшмасида фаол қатнашган. Туркистон ва Германияда нашр этилган газета ва жунралларга мақолалар ёзиб, уларда юртини иқтисодий ва маданий қолоқликдан қутқариб, тараққий этган мамлакатга айлантириш учун Европа илм-фани ютуқларини эгаллашни тарғиб ва ташвиқ қилган. Жумладан, у «Туркистоннинг келгуси» (1922) номли мақоласида шу ҳақда бундай ёзган:

«Бошқалар томонидан ишланган бойлигимиз бошқалар фойдасидир. Ширин умидга эришмоқ учун биргина илож бор бўлса, у ҳам бўлса четлар илмини ва фан илмидаги маҳоратни ўрганиб, ўз маданиятимиз, ўз бойлигимизни ўзимизга ишлатайлик. Бунинг учун биринчи чора Европага ўқувчилар юборишимиз керак. Мана бу нарсани илм атрофида юрган ёшлардан тузулган «Кўмак» уюшмаси тушуниб, жиддий бир ҳаракатга киришди.

Четга борувчи ўқувчиларни таъмин қилиш учун смета тузиб, ҳукуматга топширди. Қўшни жумҳуриятлардан кўмак сўради. Бухоро ҳукумати «Кўмак» аъзосидан икки кишини четда ўқитмоқни ўз устига олди.

Бухоро ҳукумати учун қуллуқ қиламиз, ишлайлик, миллатлар виставкасида юзимиз қизармасин.

Қани, марҳамат қилинг, ёш ўртоқлар, чет эллардан илм, фан ўрганишга!»

Аҳмаджон Иброҳимов Германиядан Туркияга кўчиб келганидан кейин ҳам Туркия ва Германия матбуоти саҳифаларида эркпарварлик ва истиқлолчилик руҳидаги мақолалар билан қатнашишдан тўхтамади. Чунончи, у Берлинда Мустафо Чўқаев муҳаррирлиги остида нашр этилган «Ёш Туркистон» ва Анқара шаҳрида чоп этилган «Турк маданияти» журналлари саҳифаларида қатор мақолаларини эълон қилиб, уларда Туркистон халқларини бўғиб турган совет истибдоди ва ундан қутулиш чоралари

¹ Қарши: Ибраҳимов Абдуқадҳор. Армон, – «Халқ сўзи» газетаси. 1991 йил 17 октябрь.

ҳақида, инсон эрки ва юрт озодлиги, демократик тузум ва шахс эркинлиги ва бошқа муҳим ижтимоий масалалар ҳақида фикр юритди. У шундай мақолаларидан бирини «Инсон ва ҳуррият» (1962) деб атаб, унда инсон ҳурлигини олқишловчи бундай сўзларни ёзди:

«Инсон - ҳур бир шахс эгаси... Ҳуррият одамнинг асл бир тамал тошидир.

Ҳуррият, ўз моҳиятига кўра, қондасизлик, қонунсизлик деган маънони билдирмайди. Ҳурриятда инсон ўзининг ички бир маслакий туйғу, қонунига боғлиқ бўлади. Шунинг учун инсон ўзидаги асосий қобилиятларини рўёбга чиқарилиши учун у ҳур бўлиши керакдир.

Олмон файласуфи Иммонуэл Кантнинг ёзишича, инсонни заковат ва фикр юритишлари каби ақлий қобилиятлари, жасорат, сабот каби устувор характер хусусиятлари, ҳатто толе томонидан ато қилинган иқтидор каби фазилатларини ҳам фойдали ишларга ишлатиш учун ҳур бир ирода эгаси бўлиш керакдир. Бундай бир ҳур иродага эга бўлмаган ҳар қандай қобилият ҳам одамларга фойда келтирмай, аксинча, қўрқинчли оқибатларни келтириб чиқаради.

Инсоннинг ҳур бир мавжудот эканлиги, унинг ишлаш имконлари кўпинча эркин бўлган бир тузум шароитидагина рўёбга чиқиши мумкинлиги бугун исботланган бир илмий назариядир. Шунинг учун одамга энг монанд ва фойда келтирувчи идора шаклининг ҳам демократик бир тарзда бўлмоғи керакдир...

Оврўпо маданиятининг тамал тошларидан бўлган антик маданият ҳам демократик бир тузум ичида майдонга келгандир. Миллатнинг идора усули диктаторлик асосига қурилган бўлса, бунинг аксича, маданият инқирозга юз тутади. Чоризм диктаторлиги ва унинг ўрнига келган қора гуруҳчиларнинг истибдоди шароитида бутун имкониятларини йўқотган аҳволдаги Ўрта Осиёдаги турклардан чоризмнинг йиқилиши биланоқ қисқа бир вақт ичида Чўлпонлар, Ботулар чиқдилар. У даврда Туркистонда бўлган диний мутаассиб тушунчалар ҳукмрон бўлган вақтларда қисқа бир ҳуррият вақтида Чўлпонларнинг чиқиши кишини ҳайратлантиради. Демак, ўзлигига эга бўлган бир

миллат асло йўқ бўлиб кетмас экан. Фақат не ёзиқки, агар у ерларда ҳуррият бўлганида, ким билсин, у ерларда қандай зотлар, қай даражадаги маданиятлар майдонга келарди...»¹

Аҳмаджон Иброҳимовнинг Германия ва Туркия матбуотида эълон қилинган бундай мақолалари, унинг ватани Ўзбекистонда қолган қариндош-уруғлари билан бўлган ёзишмалари собиқ совет махфий хизмат идораларининг қатъий кузатувидан четда қолмади, натижада унинг бу ердаги авлодлари ҳам таъқибга учрадилар. Бу ҳақда фақат ошкоралик ва, айниқса, мустақиллик йилларида очиқ ёзила бошлади. Драматург Абдуқаҳҳор Иброҳимов ва марҳум академик Обид Акрамхўжаевнинг айрим китоб ва мақолаларида шу ҳақда баъзи бир муҳим маълумотлар учрайди. Масалан, Абдуқаҳҳор Иброҳимов «Амакимга аза очдик» мақоласида амакиси Аҳмаджон Иброҳимовнинг ёшлиқдаги дўсти, умрининг кўп йиллари қамоқ ва лагерларда ўтган марҳум шарқшунос олим Лазиз Азиззоданинг қуйидаги сўзларини келтиради:

«- Уларнинг Тошкентдаги ҳаётлари ҳақида, ўта газетхон бўлганликлари хусусида кўп ҳикоялар тинглаганман-у, бироқ чет элдаги турмушлари тўғрисида ҳеч нима билмайман. Эшитишимча, 1937 йилгача Истанбулдаги амакилардан Исмоилбой амакимга хат келиб турган, булар ҳам жавоб йўллашган. 1938 йил Исмоилбой амакимни НКВДга чақириб, бир сиқув қилинган, у киши чет элдаги амакиларига: «Илтимос, бундан буёғига бизларни тинч қўйинг», деб хат юборибди. Шу-шу алоқа тўхтаб қолган. Бир кунни гапдан-гап чиқиб Исмоилбой амакимга бу хусусда оғиз очганимда «ҳали бу ҳақда гап кўзгашга эрта», деб кескин жавоб қилган эдилар.

- Ҳа, Исмоилбойга ўхшаганларга ҳам осон тутиб бўлмайди. ГПУ, НКВД, КГБ нималигини уларнинг зах ертўдаларида ётганлар, тунда сўроқ берганлар, даҳшатига учраганлар ҳис эта оладилар, холос. - Лазиз домла овозини бир оз пасайтириб, атрофга бир қараб олган, қўшиб қўйдилар. - Ҳозир камина хизмат қилаётган Шарқшунослик институтидан олим Асомиддин Ўринбоев Туркияга илмий сафар қилган эди. Ўша ердан янги гап топиб келди, иккала

¹ Аҳмаджон Ўқой. Инсон ва ҳуррият. - «Турк маданияти» журнати, 1962 йил, 2-сон, 24-25 бетлар.

амакингиз, яъни Аҳмаджон акам ҳам, Абдумажид дўстим ҳам барҳаёт, икковлари ҳам университетларда профессор - бирлари маъданшунос, иккинчилари кимёгар эмишлар. Шунча суриштирсам ҳам, Асомиддин бошқа гап айтмади, балким гапирмасликка доир топшириқ олгандир, балки бошқа гапларни ўзи ҳам билмас, хуллас, буёғи бизларга қоронғу»¹.

Академик Обид Акрамхўжаевнинг «Ҳаёт сабоқлари» китобида эса унинг Мехикода ўтказилган халқаро конференцияларнинг бирида Аҳмаджон Иброҳимовнинг шогирди туркиялик Козим деган йигит билан танишиши ва Аҳмаджон Иброҳимовнинг ҳозирда ҳаёт бўлиб, ўз соҳаси бўйича машҳур олим бўлиб етишганлиги, ватани Ўзбекистонга чексиз муҳаббати, она юртидан таклиф борса, бажонидил келиши мумкинлиги, бу борадаги Обид аканинг шахсий ташаббуси ўша вақтда оқибатсиз қолганлиги афсус ва надомат билан бундай баён қилинади:

«Конгрессда қатнашаётган, менинг ёнимда ўтирадиган бир турк йигити инглиз тилини яхши биларкан. Исми Козим бўлган бу йигит маърузаларнинг маъносини турк тилида менга тушунтириб берарди. Бир куни у менга: «Обиджон ака, менинг муаллимим ўзбек, тошкентлик Аҳмаджон Иброҳим», деса бўладими? Маълум бўлдики, Аҳмаджон Иброҳим Истанбул дорилфунунида кўмир геологияси соҳасида машҳур мутахассис экан, ёқилғилар геологияси кафедрасида профессор ва айни вақтда шу кафедранинг бошлиғи экан.

Тошкентга қайтгач, шундай фикрга келдим: «Ўзбекистонда геология фанининг турли соҳалари бўйича йирик мутахассислар, профессорлар, фан докторлари, академик ва мухбир аъзолар даражасидаги олимлар бор, аммо кўмир геологияси бўйича ҳеч ким йўқ. Козим афандининг гапига қараганда, Аҳмаджон Иброҳим ўша вақтлар (1967 йил) да 70 дан ошган эди. У жуда етук ўзбек олими. Агар у ватанини соғинган бўлса, республикамизга олиб келолсак, жуда катта маънавий бойликни қўлга киритган бўлар эдик. Шу фикрни институтга мунтазам келиб турадиган Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг ходимига баён

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил 31 май.

этдим. У Аҳмаджон Иброҳим ҳақидаги баъзи бир тафсилотларни ёзиб олди...

Мен эринмай хат ёзиб (туркиялик Аҳмаджон Иброҳимнинг шогирди Козим афандига - *муаллиф*), китобларимни юборишга тайёрлаганимда олдимга бир масъул ходим кириб келиб, ҳафсаламни пир қилди. «Обидхўжа ака, энди бу ишларингизни тўхтатинг!» - деди-да, бўлган воқеани гапириб берди. Ўша йили Туркияга А.Н.Косигин борган эди. Истанбулда туркистонликлар унинг қабулига келишиб, ундан қатъий равишда: «Қачон Туркистон СССР зулмидан қутулиб, мустақил, озод мамлакат бўлади?» - деб сўрабдилар. Шунда бу жамоанинг бошида турганларнинг бири Аҳмаджон Иброҳим экан. Мен қизиқсиниб сўрадим:

- Агар мумкин бўлса, айтинг-чи, Косигин нима деб жавоб берибди?

- У киши, «Туркистон Совет Иттифоқида мустақил республикалардан бири сифатида ташкил топган. Бизнинг конституциямизга биноан истаган вақтларида СССР таркибидан ажралиб чиқишлари мумкин, аммо улар Совет Иттифоқида яшашни истасалар, биз уларни кўкракларидан итариб, Иттифоқдан чиқиб кетинглар, деб айтолмаймиз-ку», - деб уларни лол қилибди...

Шундан кейин бу сирни сақлаб тура олмадим, дўстим Вали Мажид билан учрашиб, унга билган гапларимни батафсил айтиб бердим. Вали Мажиднинг ранги бир оз ўзгарди, аммо унинг асабийлашганини ҳам, хурсанд бўлганлигини ҳам билолмадим. Бир лаҳза жим турганидан кейин: «Отам ва амаким Германияга кетишганида мен онамнинг қорнида эканман. Аммо улар учун бир умр азият чекиб келаяпман. Қўйинг, Обидхўжа ака, бу ҳақдаги гапларни, деди-ю, гапини давом эттирмасдан ўрнидан туриб, у ёқдан бу ёққа юра бошлади»¹.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов ва Обид Ақромхўжаевларнинг бу хотираларининг тўғрилигини исботлашга ҳожат бўлмаса керак.

Мен 80-йиллар охирида қатағон этилган ватандошларимиз тақдири билан қизиқиб, архив ҳужжатларини ўргана бошладим. 20-йилларда Германияга

¹ *Ақрамхўжаев Обид. Ҳаёт сабоқлари. – Тошкент, 1995 йил. 219-221-бетлар.*

ўқишга кетиб, у ердан қайтган ва қайтмаган талабаларимизнинг қисматлари ҳақида «Маърифат қалдирғочлари» деган мақола ёзиб, уни «Ёшлик» журналининг 1989 йил 7-сонида эълон қилдим. Мақолада Аҳмаджон ва Абдумажид Иброҳимовлар ҳам тилга олинган эди. Журнал чиққач, уни Абдумажид Иброҳимовнинг ўғли, марҳум профессор Вали Мажидовнинг рафиқасига бериб, оталари Абдумажид ва амакилари Аҳмаджон Иброҳимовлар ҳақида билганларини айтсалар, деб илтимос қилдим. Афсуски, бир неча кундан сўнг Вали Мажидовнинг уйига борганимда, рафиқаси эрининг ака-ука Иброҳимовларни, яъни отаси ва амакисини танимаслигини айтди. Бу, ўша пайтда собиқ совет жамиятида ҳукм сурган қўрқув ва ҳадикнинг натижаси эди.

Шукрлар бўлсинки, юртимиз мустақилликка эришгач, Вали ака билан бир неча бор учрашиб, оталари Абдумажид ва амакилари Аҳмаджон акалар ҳақидаги самимий сўзларини эшитдим.

Сўнги сўз

Ўтган асрнинг 20-йилларида Германияга ўқишга бориб, ватанларига қайтиб келган Абдуваҳоб Муродий, Саттор Жаббор, Солиҳ Муҳаммад, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Марям Султонмуродова, Хайриниса Мажидхонова, Гулсум Раҳимова (Ашрафий), Руқия Хўжаева каби йигит ва қизларимизнинг бу ердаги ҳаёт ва фаолияти, кўриб ўтганимиздек, фожиа билан тугади. Улар билан бирга Германияга ўқишга борган ва улар тақдиридан дарак толиб, ватанларига қайтиб келмаган Абдуваҳоб Исҳоқ, Саида Шераҳмедова, Иброҳим Ёрқин, Тоҳир Шокир ва Аҳмаджон Иброҳимов Туркияда паноҳ топиб, Германияда олган билимларини турк ёшларига бердилар ҳамда ўзларининг халол меҳнатлари билан турк фани ва маданияти равнақига ҳисса қўшдилар. Камина бир неча йил давомида олиб борган изланишларим натижасида улар ҳаёти, фаолияти ва тақдирига доир муҳим маълумотларни тўпладим ва бу маълумотлар қўлингиздаги китобда ўз ифодасини топди.

Шубҳасиз, 20-йилларда Германияга ўқишга борган талабалар ушбу китобда тилга олинган кишилардангина иборат эмас. Ўз ватанларидаги сиёсий таъқибдан қочиб, хорижда қолиб кетган собиқ талабалар орасида Саидали Усманий, Аҳмад Шукрий, Аҳмад Наим, Афзал Абдусаммад, Абдумажид Иброҳим, Собир Туркистонли, Темурбек Казбеков, Олимжон Қодиров, Муҳаммад Хўжаев, Б.Эминжонов кабилар ҳам бўлсалар-да, улар ҳақидаги архив маълумотлари, афсуски, кўп эмас. Шояд кейинги изланишларим жараёнида ёки ушбу китобни ўқиган кишилар ёрдамида улар ҳақида ҳам янги маълумотларни қўлга киритсам ва янги мақолалар ёзсам.

Яна шуни айтиш жоизки, ўтган асрнинг бошларида ўртаосиёлик талабалар Германиядан ташқари, Туркия, Франция, Англия, ҳатто Японияга ҳам ўқишга борганлар. «Фарғона» газетасининг 1923 йил 26 апрель сонидан Рафиқ номли муаллифнинг ёзишича, ўша даврда Европада ўқиган талабаларимиз сони 500 дан кам бўлмаган.

Ўйлаймизки, мамлакатимиздаги, шунингдек, Туркия, Германия, Франция, Англия ва Япония сингари

мамлакатлардаги архивларда ишлаш, ўша йилларда нашр этилган газета ва журналларни ўрганиш натижасида турли сабабларга кўра хорижда қолиб кетган талабаларимиз ҳақида янги маълумотларни топишимиз мумкин. Бундан ташқари, юқорида номлари тилга олинган собиқ талабаларнинг шу кеча-кундузда Туркияда яшаётган фарзандлари ҳам бу хайрли ниятимизнинг рўёбга чиқишида яқиндан ёрдам беришлари шубҳасиз.

Умид қиламизки, шу соҳадаги изланишлар тарихий адолатни тиклаш ишига иштиёқманд бўлган бошқа кишилар томонидан ҳам давом эттирилади.

Германияга ўқишга борган талабалар

Хайриниса Мажидхонова оиласи

Хайриниса Мажидхонова

Марям Султонмуродова
синглиси Гулчехра билан

Саттор Жаббор

Саттор Жаббор оиласи

Руқия Хўжаева ва унинг турмуш ўртоғи Исо Хўжаев

Мажид Қодирий (ўртада), Олимжон Идрисий(чапда) ва Мейерсон (ўртада) Германиядаги талабалар даврасида

Хайриниса Мажидхонова Ф.Шиллернинг
"Макр ва муҳаббат" асаридаги Луиза ролида

باش تۇرکستان

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

1	بىكەر 1928	سە 1
---	------------	------

بىر سائىتلىق

سەھىپىسى 12

1 - تۇنگ يول
2 - مەكتەپ
3 - تۇرکستان پادىشاھىنىڭ كۈندۈزى - سەھىپىسى مۇرەسسە
4 - چار پادىشاھىنىڭ تۇرۇپ تۇرغان تۇرکستان
پادىشاھىنىڭ كۈندۈزى
5 - تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

بىلم آرزۇ پادىشاھى

1 لىق بىكەر 1928 سەھ 1

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

كۆمەك

بىر سائىتلىق

1 - تۇنگ يول
2 - مەكتەپ
3 - تۇرکستان پادىشاھىنىڭ كۈندۈزى - سەھىپىسى مۇرەسسە
4 - چار پادىشاھىنىڭ تۇرۇپ تۇرغان تۇرکستان
پادىشاھىنىڭ كۈندۈزى
5 - تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

تۇرکستان دىل استقلال نۇرگە خىدمەت اېرىمىز، آينى مۇرەسسە
تارىخىمىز، چۈشەنچىمىزنى سىزگى

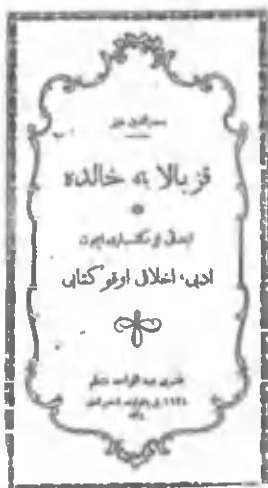
"Ёш Туркестон" журнаlining
титул варағи

"Кўмак" журнаlining
титул варағи

Фитратнинг "Ҳинд
ихтилолчилари"
китоби муқоваси

С.Айнийнинг "Қиз бола ила
Холида" китоби муқоваси

Саïда Шераҳмедова ва унинг турмуш ўртоғи
Абдуваҳоб Исҳоқ

Universität Heidelberg

Heidelberg, den 18. Mai 1929.

Sehr geehrter Herr

Nr. 7733.

Das Verlangen von Vorlesungen ist
Sprechstunden 1929.

K 11 1.

An Herrn
K. Kashaev

stud. med. Kashaev

Das Verlangen von Belegen von der am 18. Mai 1929 in Heidelberg
1929 hat abgeklungen. Sie sind nicht gemeldet.

Vir haben Sie bis zum 18. Mai 1929 zur Verfügung zu
1) Sie sind in Heidelberg von 1929 Vorlesungen belegen
2) Sie sind in Heidelberg von 1929 Vorlesungen belegen

3) Sie sind in Heidelberg von 1929 Vorlesungen belegen
4) Sie sind in Heidelberg von 1929 Vorlesungen belegen

5) Sie sind in Heidelberg von 1929 Vorlesungen belegen

K. Kashaev

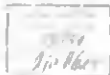
Зухра Кашаеванинг Хайделберг университетид
ўқиганлигига оид ҳужжатлар

Lebenslauf.

Ich, Abdul-Allah Abdul-Gaffar Starckoff, bin am 1 September 1910 in Barmen, die Kreisstadt der Provinz Westfalen, als Sohn des Grafen. Kaufmann Abdul-Gaffar Starckoff geboren. Meines Vaters am 11. März 1910 bin ich auf das Gymnasium, Barmen. In dieser Schule lernte ich Physik, Chemie, Mathematik, Englisch, Deutsch, Russisch u. d. w. Nach 9 Jahren bin ich daselbst abgegangen.

Mein Vater wollte, daß ich zum Studium der Medizin nach Deutschland gehe wegen der Kreditverhältnisse. Ich kamel ich nach Berlin, nach Beendigung des Kurses nach Deutschland zurück. Endlich nach einem Jahre, währenddem ich auf der Universität die Staatswissenschaft zu Berlin. von Hermann studiert hatte. Bin ich von der Bundesrat der Republik am 1. Juli nach Deutschland zu wissenschaftlicher Ausbildung. Auf der Postabteilung von Berlin. Berlin u. Umgebung verlor ich meine Arbeit. In dem nun folgenden Jahr der Gymnasium, Barmen. Ich habe die neue Bescheinigung von der Schule in Barmen nach Mitteilung meines Vaters erhalten, welcher verlangt hat, daß die Schule die Bescheinigung mache. Barmen u. d. w. Universität in Barmen 1920 und das Original bei.

Саттор Жабборнинг таржимай ҳоли

Badische Ruprecht-Karls-Universität HEIDELBERG

Matr. Nr. 79
Geburtsort ...

Abgangs-Zeugnis

Fach — German + Latein
Geburtsdatum 1. 9. 1905 in Frankfurt
Abgangsdatum 7. Nov 1924 in ...
Abgangsart ...

Im Jahre ...

...

...

Der Rektor:

Der akademische Dienstleistungsbeamte

[Signature]

o. S. J. in [Signature]

Саттор Жабборнинг Ҳайделберг университетда
ўқиганлигига оид гувоҳнома

Zeugnis

Der Herrn Selbhal aus Magdeburg, Tschisten

ist im

Hauptprüfung

der Fakultät für Maschinenbau

am 10. Juni 1924 in der Fachprüfung

Elektrotechnik

bestanden hat. Die Prüfung wurde abgehalten

am 10. Juni 1924 in der

Fachprüfung für

Die Prüfung wurde abgehalten am 10. Juni 1924 in der

1. Elektrotechnik

2. Maschinenbau

3. Bauwesen

4. Chemie

5. Physik

6. Mathematik

7. Fremdsprachen

8. Allgemeinbildung

Ergebnis: Die Prüfung wurde bestanden.

Gezeichnet von der Prüfung

Erstattet am 11. Juni 1924

Der Dekan der Fakultät für Maschinenbau

Becker

204

Султон Матқулнинг университетда
ўқиганлигига оид гувоҳнома

Die
Technische Hochschule
Berlin

verleiht durch diese Urkunde

Kennzeichen: M 1000 (1000/1000)

auf Grund der Diplom-Prüfung
den Grad eines

Diplom-Ingenieurs.

Charakteristik: 1. September 1919

Der Rektor

Der Dekan

77 *Kenn:*

77 *Jahr:*

Султон Матқулга берилган диплом

Опа – ука Саида ва Насриддин Шераҳмедовлар

Тоҳир Чигатой (чапда) рафиқаси
Саодат ва унинг отаси Аёз Исҳоқий

ИЛОВАЛАР

Мақолалар

Оврўпода Туркистон ўқувчилари

Сўнгги кунларда, юртни идора қиларлик сиёсий, илмий, фанний муқтадир кучларнинг йўқлиги очиқ ва қаттиқ сезилди; замонамиз Туркистондан ўзини-ўзи идора қила олатурган усталар талаб қила бошлади.

Мана шу ҳолларни кўрган Туркистон ёшлари борлиқ ҳаётимиз, нажотимиз маорифда, маориф ҳам Оврўпода эканлигини билиб, Оврўпо сари оға бошладилар. Натижада, Кифказ, Бокуда элликлаб, Масков, Петербургда юзлаб, Берлинда ўнлаб, бутун Оврўпо борлиғи 270 га яқин Туркистон ўқувчиларини кўраимиз. Бу кўриниш ҳар ҳолда Туркистоннинг келгуси порлоқ тарихининг жонлиқ эканини билдирадир; қандай бўлса-да, бир оз умид боғлатади, бироқ ҳайҳотдек бу сонлар бошқаларга қараганда йўқ даражададир.

Яқинда Берлинда ўқувчи бир ўртоғимиздан келган хатда фақат Германияда ўқувчи бошқа мамлакат болаларини қуйидагича кўрсатадирки, биз ўз сонимизга қараб уялсак, қизарсак бўладир.

Руслар – 10 000, японлар – 4 000, усмоний турклари – 2 000, мисрликлар - 200, ҳиндистонликлар - 500, араблар - 200, эронликлар - 500, афғонлар – 500, туркистонликлар - 70 та. Туркистон ўқувчиларининг кўпини Бухоро отидин айтадир.

Москвадаги ҳисобсиз олий, ўрта мактабларда ўқувчи шогирдлар орасида туркистонликлар денгиздан бир томчи қабилдандир; булар ҳаммаси бошқа миллатларнинг шогирдлари билан тўлиқ. Ўтган йил Туркистон ўқувчилари Москвада ёлғиз ўнта бўлганлари ҳолда, бу йил Петербург, Масков ўқув юртлари юз кишилик истипендия олиб, яхшигина таъмин этилгандир.

Четда ўқувчи болаларини йўқлаб турган бошқа миллатлар каби бизнинг Туркистон зиёлилари, маърифатпарварлари ҳам ўзларининг «жийда халталари» билан четдаги ўқувчиларини йўқласалар, ёрдам этсалар, яхши

бўлар эди; юрти, элидан узоқ турган ўқувчилар Туркистондан шуни кутарлар, шундай бўлса, истипендиясиз турган юзлаб ўқувчиларимизга бир оз мадор бўлар эди. Юртдаги камчиликларни кўриб, юраги ачинатурган ёшларимизнинг кундан-кунга, йилдан-йилга кучайиши лозимдир.

Шокир СУЛАЙМОН.

«Туркистон» газетаси, 1923 йил 1 январь.

Наши студенты в Германии

I

По постановлению президиума ТуркЦИКа правительством Бухары летом 1922 года в Германию было командировано несколько десятков лиц для получения образования. В составе отправленных были люди с разными степенями образования, начиная с низшего.

Одновременно возникла мысль о такой командировке учащихся в Киргизии, Татарии и других республиках.

Потом были сведения частного характера, что не все из отправленных сумели поступить в школы, что многие подпали под влияние турецких и эмигрантских элементов и.т.п. Студенты из Германии писали о своих нуждах и просили выслать им средства...

Необходимо было на месте ознакомиться с положением среднеазиатского студенчества в Германии и выяснить условия и полезность его дальнейшего пребывания там, что и удалось сделать мне во время летней поездки.

II

Студентов-туркестанцев в Германии 11 человек, а бухарцев - 47. Среди туркестанцев: узбеки - 7 и киргиз - 4, а среди бухарцев: узбеков - 35, татар - 8, туркмен - 5, еврей - 1.

Все туркестанцы оказались взрослыми, самостоятельными и вполне сознавали свои задачи. У всех одно стремление - получить обстоятельное образование,

чтобы потом возвратиться на родину и с пользой применить свои знания в интересах своего народа и государства. Избранные им специальности наиболее выгодно отвечают для применения их к условиям жизни Туркестана.

Четверо узбеков учатся в технической академии, двое киргиз в сельскохозяйственной академии, двое – по кожевенному делу, проходя практическую работу непосредственно на заводах в Растенбурге, двое узбеков (одна узбечка) в гимназиях и один в университете на медицинском факультете.

Одна туземка находится в институте по воспитанию и обучению женщин.

В государственном педагогическом воспитательном учреждении в Кусине и педагогическом институте в Белабаде и Дрездене учатся 19 человек.

В сельскохозяйственных школах Везенгаузена и Гельмтадта – 5.

В школе по кожевенному делу в Фрейборге (Саксония) – два бухарца.

В школе типографического дела в Лейпциге – 2.

В школе аптекарского дела в Броуншвейге – 1.

На машиностроительных фабриках с практикантами – шесть человек.

В средних школах (гимназия и частная средняя школа) – 5 человек.

В детском доме в Хермсдорфе – один бухарец.

Основные направления многих из этих учебных заведений давать прежде всего практическое образование народу с теоретическим. Чтобы скорее научиться языку, все студенты сразу же распределились по немецким семьям, преимущественно в рабочих районах...

Ш

...В беседе с нашим поспредом в Германии найдено целесообразным иметь от трех среднеазиатских республик специального торгового представителя при поспредставительстве СССР, который в тоже время политически руководил бы студентами.

В настоящее время высшими органами Туркеспублики при участии представителей Бухары, подтверждена произведенная реорганизация, утверждено положение о студентах в Германии и признано целесообразным наличие специального представителя в Германии от трех республик.

1У

Наши студенты в Германии учатся полезному делу и, возвратившись на родину, без сомнения, своими знаниями принесут большую пользу. Наша задача – принять все меры, чтобы дать им возможность закончить свое образование...

Опасности каких-либо чуждых влияний на студентов не будет, если та реорганизация, которая признана, будет осуществляться.

Что же касается командирования в дальнейшем учащихся за границу, то этот вопрос подлежит специальному рассмотрению и разрешению.

Турар РЫСКУЛОВ.

«Туркестанская правда», 2 декабря 1923 года.

Германиядаги ўзбек шогирдлари

Ўтган йилда бўлган тўғри-нотўғри тозалашдан сўнг, Германияда Ўзбекистон ҳукуматининг тарбиясида 39 шогирд қолди. Буларнинг 8 таси дорулфунун, олий техника ҳам олий риёзиёт мактабларида бўлиб, қолган 2 таси ўрта ва юқори даражадаги турли ҳунар ва зироат мактабларидадир.

Олий техника мактабидагилар:

1. **Саидали Усманий** - тошкент ўзбекларидандир. Ўрта таҳсилни Тошкентда битиргандан кейин дорулфунуннинг риёзиёт шўъбасини ҳам тамом қилган. 1922 йилнинг сентябрида Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти томонидан Германияга шогирдлар қаторида истипендияли бўлиб Берлинга келди. Олмонча бир оз билганлигидан дарров ўша келган йилдаёқ маориф назоратида қабул имтиҳони бериб,

бутун Оврўпода биринчилик билан машҳур бўлган Берлин олий муҳандислик мактабига кирди. Ҳозир шу мактабнинг кимёгарлик шўъбасида ўқумоқдадир.

2. **Афзал Абдусайд** - бухоролик ўзбек бўлиб, 1922 йилнинг сентябрида Бухоро шогирдлари билан бирга келди. Ўрта таҳсилни Туркияда Истанбул ҳам Измир мактабларида битиргач, Истанбул дорулфунунининг тиббиёт шўъбасида икки семестр ўқиган, немисча тил билмагани учун тил билмаган бошқа тенгқурлари билан бирга олти ой тил ўргангач, Берлин олий муҳандислик мактабининг меъморлик бўлимига Туркия ўрта мактабидан шаҳодатномаси бўлганлигидан имтиҳонсиз қабул этилди.

3. **Аҳмад Иброҳим** - Тошкент ўзбекларидан бўлиб, 1922 йилнинг сўнггида Туркистон жумҳурияти томонидан Германияга юборилган шогирдлар қаторида келди. Ўрта мактабни Тошкентда битирган. Рабфакни битирган бўлса-да, қўлида Германия маориф назоратига қабул қилгудек шаҳодатномаси бўлмаганлигидан олти ой тил ўрганганидан кейин Берлин олий муҳандислик мактабининг маъданшунослик бўлимига сомеълик сифати билан кирди. Бир йил зўр ҳозирлангандан сўнг имтиҳон бериб, чинакам шогирд бўлди.

4. **Билол Фатҳулла** - Туркистон татарларидан бўлиб, ўрта таҳсилни Истанбул эъдодия¹сида битиргандан кейин 1918 йилда Берлинга келган ва олти ойча тил ўргангач, Берлин олий муҳандислик мактабининг машиначилик шўъбасига кирган эди. Ўзи ва отаси жуда камбағал бўлганлигиндан бошқа бир неча татар шогирдлари билан бирга Германиядаги русияли мусулмон асирларнинг ёрдами орқасида ташкил этилган «Русияли ислом шогирдларига ёрдам жамияти»нинг тарбиясида ўқир эди. Икки йилдан сўнг асирлар кетиб, жамиятнинг пули ҳам тугагандан кейин ҳаётини таъмин этиш учун ўқишдан тўхтаб, фабрикада ишлашга мажбур бўлган. Лекин шу мажбурият соясида амалий билим тажрибаси ортган.

Бухоро шогирдлари билан 1922 йилнинг сентябрида Германияга келганимиз замон Билол ўртоқ пулсизлик сабабли таҳсилдан маҳрум бир ҳолда бўлганлигидан Бухоро

¹ Эъдодия - бошланғич мактаб.

жумҳурияти ҳисобига қабул қилинди. Германияга келолмай қолган бир татар шогирдининг ўрнига Бухоро маориф назоратининг қарори билан истипендияга олинди.

5. **Султон Матқул** - Хўжанд ўзбекларидан бўлиб, ўрта таҳсилни ўз юртида тамом қилиб келган бўлса-да, кераклик даражада шаҳодатномаси бўлмаганидан олти ойча тил ўрганиб, сўнгра Берлин олий муҳандислик мактабини электрик шўъбасига вақтинча сомеълик сифати билан қабул этилди.

6. **Тўлаган Мўмин** - тошкентлик бўлиб, 1922 йилнинг охирида Туркистон жумҳурияти томонидан юборилган шогирдлар қаторида келди ва тил билмаганлигидан олти ойча немисча ўрганди. Аввалги йилда икмол имтиҳони¹ни бериб, ҳақиқий шогирд бўлди. Энди бу йил биринчи имтиҳонини беражак.

Ўтган йил Султон Матқул билан иккови Германиянинг энг катта, энг машҳур электрик фабрикасида олти ойга қадар амалий суратда ишлаб, тадқиқот ҳам кўрдилар. 1,5-2 йилдан кейин Тўлаганнинг ҳам мактабни битириб, яхшигина бир электрик муҳандиси бўлишига ишончимиз катта.

7. **Атаулла Садриддин** - Туркистон татарларидан бўлиб, ўрта таҳсилни Оренбургда битирган. Бухоро жумҳурияти Германияга талабалар юборган пайтда истипендияга қабул этилиб, Германияга келган. Тил билмаганидан олти ойча тил ўрганишга мажбур бўлди. Ўша вақтда бир машина фабрикасида кундузи ишлаб, мактаб учун керак бўлган бир йиллик Дрезден шаҳридаги олий муҳандислик мактабининг машиначилик шўъбасига кирди.

8. **Собир Иброҳим** - тошкентлик бўлиб, ўрта таҳсилни Бокуда битиргач, 1922 йилнинг охирида Туркистон жумҳурияти нафақаси билан Германияга келди ва тил ўргангандан кейин Берлинда кўп турмади. Дармштадт шаҳрига кетиб, у ерда олий муҳандислик мактабининг кимё бўлимига кирди. Икки йилдан кейин тажрибали бир кимёгар бўлиб қайтгусидир.

Дорилфунундагилар беш кишидир.

1. **Шамсулбанот Идрис** - Масков татарларидандир. 1922 йилнинг охирида Бухоро жумҳурияти тарбиясига олинди,

¹ Икмол имтиҳони - тайёрлов имтиҳони.

Бухоро томонидан келган шогирдлар билан бирга келди. Ўрта таҳсилни Масков шаҳридаги гимназияда биринчилик билан битиргач, Масков дорилфунунининг тиббиёт бўлимида икки йил ўқиган. Германияга келганда бир оз немисча билганлигидан 1922 йилнинг октябрида маориф назоратида қабул имтиҳонини бериб, Берлин дорилфунунининг тиббиёт бўлимига ҳақиқий шогирд сифати билан қабул қилинди. Икки ярим йил уруниб ўқугач, ўтган йили ёзда биринчи физикум имтиҳонини ҳам мувафиқиятли бериб, доктор кандидати бўлди. 1,5-2 йилдан сўнг докторлик дипломини олиб, хотин-қиз ва болалар касаллиги бўйича мутахассис бир доктор бўлиб, Ўзбекистонга қайтса керак.

2. **Хайриниса Исмоил** - Тошкент татарларидан бўлиб, ўрта мактабни Тошкентда битиргандан кейин дорилфунуннинг тиббиёт бўлимида ҳам ўқугандир. Собиқ Туркистон жумҳурияти таҳсил учун Германияга талаба юборган пайтда ўз тилак ва ҳимматлари билан Германияга келган бир неча татар қизининг бирисидир. Бизнинг истипендияли шогирдимиздан Ғозибек билан уйлангандан сўнг 3-4 ойдан берли Ўзбекистон Маориф комиссарлигининг мажлисида «оилали шогирдга бир ярим истипендия», деб қабул этилган қарорга мувофиқ Темирбек билан икковига бир ярим истипендия берилиб, бизнинг тарбиямизга кирди. Берлинга келганидан кейин тил ўрганиб, дорилфунуннинг тиб бўлимига қоғозлари¹ кифоя этмаганидан сомеълик сифати билан қабул этилган эди. Имтиҳонни бергандан кейин шогирд бўлди.

3. **Абдуваҳоб Исҳоқ** - Тошкент ўзбекларидан бўлиб, ўрта таҳсилни Озарбайжонда битирган. 1922 йилнинг охирида собиқ Туркистон жумҳуриятининг тарбиясида Германияга келди. Тил ўргангач, Берлинда узоқ турмай, дорулфунунлари билан машҳур бўлган Ҳайдельберг шаҳрига бориб, тиббиёт бўлимига кирди.

4. **Баҳовиддин Амин** - Бухоро ўзбекларидан бўлиб, Бухоро шогирдлари билан бирга чалажон бўлиб келди, Берлин клиникасига кириб, муолижа профессори Шмидтнинг махсус стационарида ўша одамнинг назорат ва муолижалари билан икки ой даволаниб тузалди.

¹ Хужжатлари, маъносида.

5. **Саттор Жаббор** - тошкентлик бўлиб, собиқ Бухоро жумҳурияти тарбиясида 1922 йилда Берлинга келди. Тил ўрганди, хусусий тайёрланиб имтиҳонга топширди. 1924 йилда Ҳайдельбергга кетиб, у ерда обертур имтиҳони¹ни бергач, дорилфунуннинг кимё шўъбасига ўқишга кирди.

Олимжон ИДРИСИЙ.

«Фаргона» газетаси, 1926 йил 22 ва 25 март.

Туркистонлилар диққат-назарига

Парижда чиқа турган французча «Матан» газетаси 17 июнь тарихли номерасинда «Совет ҳукумати Туркистонда шиддатли мустамлакачилик сиёсати юритадир» сарлавҳали бир мақола нашр этган. Бу мақолада сўз орасинда туркистонли ўқувчи Афзалнинг бизга маълум бир саргузаштиндан ҳам баҳс этилган:

Тахминан 10 апрелларда Афзалбек Берлиндаги совет сафоратига чақирилган. Сафоратда уни Михольский исминда бир совет маъмури қабул этган. Афзалбекнинг талаба сифати билан Ўзбекистон ҳукуматидан олиб турган таъминотининг кўпдан кесилиб қолганини ва у оғир вазиятда эканини совет сафорати жуда яхши билар эди. Чунки бу ўқувчиларнинг таъминотдан чиқарилганликлари хабари сафорат орқали олинган. Унинг оғир вазиятини билган Михольский Афзалбекка большевик усули йўсин-ла пул топиш йўлини таклиф этган. Михольский: «Агар сиз совет гражданлиги вазифангизни ўтасангиз, пул ҳам олиб турасиз», деган. Афзалбекнинг бу «совет гражданлиги вазифаси» нима эканлиги ҳақиндаги саволига қарши Михольский унинг Туркистонда миллий ташкилот билан сиқув муносабатга киришувини, Туркистон ёшларини таъқиб этишини ва Туркистон миллий ташкилоти нашриётининг қандай йўллар билан мамлакатга кирмакда бўлганини билиб олиш ва бошқаларни сўйлаган. Бунинг устига, «Сизнинг қаердан пул олиб турганингизни биров билиб қўяр, деб ҳеч қўрқмангиз.

¹ *Обертур имтиҳони* – кириш имтиҳони.

Қариндошларни, ошна-оғайнини пул ва мол юборадир, - деб юра берасиз. Пулни исталигингиз йўл билан сизга етказиб берурмиз», - деган.

Афзалбек сафорат юртида қулфланган уйда ўтириб, қаршисига қўйилган пулни рад этолмаган. Олиб чиққандан сўнг иккинчи кун почта билан яна Михольскийнинг ўз исмига қайтариб юборган.

Мана бир совет маъмурининг бу провокаторлик ташаббуси муваффақиятсизлик, шармандалик билан натижаланган.

Табиий, Михольский бир маъмурдир. У ўзига буюрилгандан бошқа нарсани қилмайдир. Туркистон миллий манфаатларига қарши курашиш совет сиёсатининг асосий моддаларидан биридир. Рус қизил ўрдусининг қуввати билан юртимизда ҳокимиятларини сақлаб турадилар. Бундай соғиб олиш, провокатор ўлонлар билан миллий ташкилотимизни бузмоқчи бўладилар. Баъзан большевикларнинг шундай провокацияларда муваффақ бўлганлари ҳам бор.

Баъзи бир ахлоқи ва сажияси заиф одамлар унларнинг бу провокаторлик тузоқларига тушиб қолсалар ҳам ажаб эмас, фақат бу сафар провокатор большевикларнинг бошлари қаттиқ бир тошга тегди. Унлар қаршиларида юксак ахлоқли, юрти ва халқини билиб, сезиб севган ҳақиқий бир Туркистон ўғлини кўрдилар. У провокаторларнинг ифлос таклифларини қайтариб юзларига урди.

Афзалбекнинг бу тарз ҳаракати бошқа бир қанча туркистонлиларга, бошқа бир қанчаларга ҳам яхши мисол бўлсун эди. Мингларча рус талабаси Туркистон пули билан ўқиб ётадилар. (Шу ҳақда тубандаги махсус мақолага боқулсун.) Туркистон ўқувчиларининг эса таъминотлари кесилиб, ёлғиз юрт ва халқларига хиёнат этиб, Москва учун провокаторлик этганлари тақдирдагина пул ола билишлари сўйланадир.

Эй туркистонлилар! Буни эсингизда тутинг ва большевик провокаторлариндан сақланингиз!

Ватандошингиз Афзалнинг ҳаракатиндан ибрат олинг. Юрт ва халқингиз манфаати учунгина ҳаракат этинг.

Ҳаммамизнинг энг муҳим ва муқаддас вазифамиз юрт ва халқимизнинг манфаатидир. Бундан устун ҳеч бир нарса йўқ ва бўлмасин.

«Ёш Туркистон».

«Ёш Туркистон», 1930 йил, 7 - 8-сон (июнь-июль), 1 - 3-бетлар.

Истанбулда Туркистон кун

10 октябрь, жума кун, Истанбулда «Туркистон турк ганжалар бирлиги»нинг учинчи йилини битириб, 4 ёшга кириши муносабати ила «Бирлик» салоида тантанали кун бўлиб ўтди.

Бу тантанали кунга Истанбулдаги бутун туркистонлилар чақирилган эди. Озарбайжон, Қрим ва Туркистондан меҳмонлар ҳозир бўлундилар. Салонда кўпчиликдан ер бўла олмасдан оёққа қалққанлар анча эди. Балхусус, Истанбулдаги туркистонли хотин-қизлар ўзларига айрилган ерни тўлдириб тошган эдилар.

Тантанали кун «Истиқлол марши» ила очилди. Орқасиндан ёшлар бирлигимизнинг раиси доктор М.Аҳмадбек қисқача бир нутқ сўзлаб, келган меҳмон ва ҳамшаҳарларимизга «хуш омади» қилди. Докторбекдан сўнгра «Янги Туркистон» мажмуаси номига Усмонбек бир нутқ сўйлаб, миллатпарвар ёшлар ила «қизил ёшлар» ва эскиларнинг фарқларини шундай ифода қилдилар:

Эскичилар тамомила ўтган кунларга боғланиб қолгандирлар. Улар мозийдин айрилиб, янгиликларни қабул қилмоқни куфр, деб билурлар. «Қизил ёшлар» эса миллий ва хирсин тарихни ўртадан отиб ташламоқ фикри орқасидан юрмоқдадирлар. Сабаб – большевик ташвиқотидир. Миллатпарвар ёшлар эса тарихга ҳурмат қиладирлар. Тарихга ёлғиз ибрат олмоқ учун қарайдирлар. Асрий қурооллар билан келажакка ҳозирланмоқдадирлар. Ишда оралариндаги фарқ! – деб ёшлар тўғрисида бир қанча муҳим сўз сўзлагандан кейин нутқларини битирдилар.

Ундан кейин «Озарбайжон муаллим ва талаба бирлиги» номига Жаъфар ўгли Бек Туркияда яшайпган асир турк ўлкаларининг ўқитувчи ва миллатпарвар ёшлари тўғрисида муҳим нутқ сўзладилар. «Озарбайжон ганжлар бирлиги» номига Солиҳбек ёшларга хитобан бир хUTOба сўйлади ва бунлардан кейин Аҳмад Наимбек Олмониядаги Туркистон ёшлари номига бир нутқ сўйлаб, Олмонияга келган талабаларнинг тарихчасини ва унларга қарши большевикларнинг тутган сиёсатларини бирин-бирин санаб, ниҳоят, дедики:

«Туркистон миллий истиқлолини олмагунча ўз болаларини ўз пули ила тарбия қила билмас. Ўз манлигини ола турган куни кўп узоқ эмас! Яшасин миллатпарвар ёшлар!»

Нутқлардан кейин туркистонли қиз талабалардан Розияхоним «Ғозия» унволи манзум ўқиди ва кўп олқишланди. Қиз ва эркак ўқувчиларимиз «Ўртоқлар» ашуласини айтиб, салонга кирдилар. Шундай кўп олқишландиларки, такрор айтмоқ сурати ила меҳмонларимизнинг кўнгилларини олдилар.

Бу, биринчи қисм эди. Иккинчи қисм, чой ва истироҳат эди. Чой относида Туркистоннинг миллий чолғулариндан танбур чалинди. Танбурчи Муҳаммад Али афанди Онатоли ашуласини чалган замон меҳмонларимиз шу фикрда эдилар:

- Демак, биз йиллардан бери узоқ қолган бўлсак-да, руҳимиз, чолғумиз, ҳаётимиз қатъиян айрилмамиш.

Чойдан кейин учинчи қисм – мушоара қисми эди. Мушоара қисминда туркистонли талабаларимиздан Маъмурхоним «Туркистонни танимаянлар» деган бир шеър ўқиди. Бу шеърнинг, балхусус, шу қисми кўп олқишланди:

Юриши-ла тўфон каби ҳоқонлари титратган,
Бу Маскавни бир замон танг ҳолинда ўйнатган,
Араб султонини бир ҳамла-ла юртдан отган,
У Темур ўғлонларин муқаддас Каъбасидир.

Маъмур ва Хайрихонлар «Ўйнанг, ёр» ва «Азизим жон» ашулаларини бошқа қиз ва эркак болалар билан айтишиб, Туркистоннинг миллий ўйинини ўйнадилар. Қандай олқишланган эканликларини айтиб ўлтириш ортиқчадир.

Чунки таъриф қилмоқ учун сўз лозим. Миллий шеърлар, дostonлар, қизиқчиликлар бўлди.

Хулоса: у жума куни Бирлигимиз туркистонлик юртдошларга, меҳмонларга бир Туркистон куни ясади...

- Шундай Туркистон ҳаётини яқинда яна кўрмоқ истаймиз! – демакда эдилар.

У кун учун махсус бир девор газетаси чиқарилди. Бул девор газетаси бошдан-бошга Туркистон турмушига оиддир.

Кечаси хусусий ўйинлар, ашулалар айтилди. Кечаси кеч вақт тарқалдик.

ЭЛТАР (Абдуваҳоб ИСҲОҚ).

«Ёш Туркистон», 1930 йил, 12-сон (ноябрь), 32 – 34-бетлар.

Хотиралар

Иброҳим ЁРҚИН (Анқара)

Хотиралар

Бизнинг оила Чимкент атрофида рўй берган баъзи воқеалардан кейин у ердан кўчиб, Тошкентга келиб жойлашганлигини отамдан эшитган эдим. Отам оиламизни қилчоқларнинг қангли уруғидан бўлганлигини гапирарди. Катта отамнинг Рашидхон отаси Ниёзхон Тошкентнинг Себзор даҳасида (рус истилосидан аввал Тошкент Шайхонтаҳур, Себзор, Бешёғоч ва Кўкча номи остидаги тўрт даҳага бўлинар эди) ги Коҳота маҳалласидан бир ҳовли-жой сотиб олган экан. Ниёзхоннинг Рашидхон, Рустамхон ва Авазхон деган уч ўғли ва Чиннихон деган қизлари бор эди. Ниёзхоннинг вафотидан сўнг унинг мазкур кенг ҳовли-жойлари учала ўғли ўртасида бўлиниб, уларнинг ҳар бирлари у ерда ўзлари учун ичкари ва ташқаридан иборат уй-жой солганлар.

Мен отам Рашидхоннинг уйида туғилдим. Қосимхўжанинг қизи бўлган онам Кароматхонимдир.

Отамнинг ҳаёт бўлган беш ўғли - Обидхон, Абдулқодирхон, мен ва мендан бошқа кичик ёшдаги Исмоилхон ва бир қизи Фароғатхон бордир. Исмоил кичик ёшида оёғи қайрилиб (букилиб) қолишидан кейин гангрэн хасталигига учраб, қоннинг заҳарланишидан вафот этган.

Мен ўзбек лаҳжасидаги мучал ҳисобига кўра, ...қуён йилининг баҳор охирларида дунёга келганман. Шунга қараганда, 1902 йил ўрталарида туғилганман. Отам эски усулда таҳсил кўрганига қарамай, мантиқ билан иш кўрадиган бир киши эди. Масалан, Қуръон тиловат қилиш билан бирга бўш вақтларида Қуръон тафсирини ўқир эди. Навоийдан шеърлар, Аҳмад Яссавийдан «Девони ҳикмат» каби китобларни ўқиб ўтирарди. Қайси йилдалиги эсимда йўқ, унинг китоблари орасида Эрзирумли Иброҳим Ҳаққининг «Маърифатнома»си бор эди. Ушбу китобни мен ҳам қизиқиб ўқиганман.

Энг катта акам Обидхон эски усулдаги мактаб ва мадрасада ўқиш билан бирга Озарбайжондан, қисман Қозондан ва Туркиядан китоблар олдириб ўқийдиган очиқ фикрли, қувноқ бир зотдир. Ўз даврида савдо ишлари билан шуғулланган: қўқонда Раҳматулла деган киши билан шерикликда ширкат тузиб, бир ун фабрикаси қурган эдилар. Фарғонада монокультура ёки пахтачилик саноати ишга тушиши билан тайёр маҳсулотларни ташқаридан келтириш эҳтиёжи бор эди. Катта акам юқорида тилга олинган ун фабрикаси учун Волга бўйларидан буғдой сотиб олишга кетарди. Бу орада ўзининг саъй-ҳаракати билан бир оз русча ўрганиб, Русияни кўриб, ундан орқада қолганлигимизни тушунган эди. Менинг янги усул (усули жаҳид) да ўқишга боришим ва кейинчалик рус гимназиясига қатнашимга сабаб ҳам эски усул мактаб ва мадрасалардан замон учун фойдали бир нарса ўрганмаганлиги ва унга қаноат қилмаганлиги сабаб бўлди. У бу йўлда тўсиқ бўлган баъзи оилалар билан мунозара ҳам қиларди.

Биз яшаб турган Коҳота маҳалласи ўз даврида жуда мўътабар бўлган Коҳота номли бир тариқат шайхидан бўлган. Бизнинг маҳаллада атрофи деворлар билан ўралган кенг бир майдонда мазкур шайхнинг гиштдан ясалган қуббали бир мақбараси бор эди. Бу майдоннинг бир

чеккасида қиш ойларида маҳалланинг сув эҳтиёжини сақлаш учун бир ҳовуз ва унинг ёнида пастаккина биноли бир мактаб бўларди. Унинг ўқитувчиси Чўлоқ домла деган бир кекса киши эди. У менга бу мактабни ёқтирмақ учун у ерга борганимда қуруқ мева берарди.

Бу узоққа чўзилмади. Катта акам Обидхон мени ва маҳалладан 8 болани маҳалламиздан тўрт километрча узоқликда бўлган Қуйи Девонбеги маҳалласидаги Эшонхўжа Хоний¹нинг янги усулдаги бошланғич мактабига ёздирди. Болаларнинг кўпчилиги кейинчалик мазкур мактабга қатнолмай қўйдилар, мен у ерда ўқишни битирдим. Эшонхўжа Хоний собиқ Туркистонда илк бора янги усул (мактабини) очганлардан, Мунаввар қори ёнида янги усул (мактаби) да ўқитиш ҳақида баъзи маълумотлар йиғиб, дастлаб бошдан бу борада амалий машғулотлар олиб борарди, ҳам Исмоил Гаспрали²нинг усули жадид (мактаб) ига оид баъзи рисола ва китобларини ўқиш орқали ўзини-ўзи ўстириб борувчи, ғайратли ва илғор фикрли бир киши эди. У отасининг моддий ёрдами билан аввал мактабнинг икки синфини ва яна кейин уч синфини - учинчи юқори босқич қисмини қурдиртирди. Мактабнинг бошланғич қисmlарини аста-секин пул йиғиш билан битирди. Унга бу хусусда баъзи озарбайжонлик танишлари ҳам моддий ёрдам берган бўлса керак, деб ўйлайман. Бу озарийлар ора-чора мактабга келиб, Эшонхўжа билан кўришиб турардилар.

Мактабда дарслар дастлаб бошланғич ва юқори босқич шаклида давом эттирилди. Биринчи синфда алифбо Мунаввар қорининг «Адиби аввал» китобидан ўргатиларди. Калимаи шаҳодат ва Қуръондан бир неча сура

¹ Эшонхўжа Хоний - 1885-1886 йилларда Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Қуйи Девонбеги маҳалласида ўқимини оқлаб тутилган. Дастлаб отасидан савод олиб, сўнг эски усулдаги мактабда, кейинчалик Мунаввар қорининг янги усул мактабида ўқиди ва у билан бирга ишлади. 1908 йилда ўз янги усул мактабини очди. 1917 йил воқеаларидан кейин миллий истиқлолчилик ҳаракатида иштирок этиб, таъқибга учради ва 1930 йилда Шарқий Туркистонга қочиб кетишга мажбур бўлди. 1933 йилда Қошғарда Шарқий Туркистон жумҳуриятини тузишда фаол қатнашди, у ерда ҳам советлар таъсири кучайгач, 1934 йилда Шарқий Туркистон билан Ҳиндистоннинг тоғли бир ерига қочиб бориб, ўша ерда вафот қилди.

² Исмоил Гаспрли - қрим-татар маърифатпарвари. У 1885 йилда Қримнинг Гаспра қишлоғида тутилган. Дастлабки маълумоти шу ердаги мактабда олиб, 1870 йилларда Москвада ҳарбий мактабда таҳсил кўрган. Сўнг Қримга қайтиб, 1883 йили Боғчисаройда янги усул мактабини очди ва «Таржимон» газетасини нашр эта бошлайди. Мазкур мактабдаги ўқитиш усули ва унинг газетаси Россия тасарруфидаги кўпчилик туркий халқларнинг янги усулдаги мактабларининг очилishi ва матбуотининг юзага келишига таъсир кўрсатган. У 1914 йилда Қримда вафот қилган.

ёдлаттириларди. Иккинчи синфда Мунаввар қорининг «Адиби соний» китобидан баъзи кичик ҳикоялар ва табиат ҳодисаларига оид маълумотлар, айниқса, самарқандлик шоир Васлийнинг «Адаби дин» номли шеърӣ тўпламидан бир қанча шеърлар ўқитиларди. Бизга ҳам китобдаги баъзи қисмларнинг мазмунини ёзма шаклда ифодалаб келиш учун «кўчириб ёзиш» деган вазифа топшириларди. Ҳисобдан қўшув ва олувга мисоллар ўргатилар ва уйга вазифалар бериларди. Учинчи синфда шоир Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт» номли тўрт жилдлик шеърӣ китобидан биринчи жилди ўқитиларди. Мазкур синфда ҳисобдан кўпайтув ва бўлув мисоллари келтирилиб ўргатиларди. Қуръондан баъзи сураларни қироат усули билан ўқиш ила алмаштирилар ва ёдлаттириларди. Намоз ва таҳорат йўллари ўргатиларди. Тўртинчи синфда ҳисобдан қолдиқ белгилари ўргатилар, қисман умумий жўғрофия ва туркча шеърлар, энг кўп Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт» номли китобининг иккинчи жилди ва ҳикоялар ўқитиларди. Мазкур синфда шахсан Эшонхўжа Хоний тарафидан ўқитиладиган «Маълумоти нафия» номли бир дарс бўларди. Бу дарсда болаларнинг кичик ёшига уйғун равишда жонли тил билан инсоннинг энг аввало ўзининг имкониятига қараб билишни ўрганишлари, ундан сўнг ўз ота-онаси ва жамиятига, миллатига фойдали хизмат қилишлари кераклиги тушунтириларди. Бундан кейин миллатининг ўтмишда ҳақиқий буюк давлатлар қура олганлиги, ўз замонасига кўра Ислоҳ оламида машҳур билим кишилари етиштирганлиги болаларга тушунарли тил билан содда қилиб баён қилинарди ва кейинги асрларда мадрасаларда фан дарсларини, тарих ва адабиёт каби билимларнинг ўқитилмай қолиши, ўлканинг майда хонликларга бўлиниб, парчаланиб кетиши ва буларнинг оқибати ўлароқ давлатнинг чоризм томонидан истило қилиниб, унинг ташқи дунёдан узилиб қолиши натижасида жаҳолатга ботиб қолишимиз ва иш, техника, ҳарбий жиҳатдан олдинда бўлган Русия элига асир тушиб қолганлигимиз тушунтириларди. Энг сўнгги чора эса бу қусур ва фалокатдан қутулмоқ учун бутун ўқувчиларни ўзларининг бор имконият ва иқтидорларини ишга солиб ўқишлари, илм ва техникани эгаллашлари зарурлиги баён қилиб бериларди.

Ўқувчиларни хурсанд қилиш учун дарслар ўртасида бўлган танаффус вақтларида копток ва чиллак билан ўйналадиган бир ўйин ўргатилиб, улар билан бирга ўйнар ҳам эди.

Эшонхўжа ўқувчиларнинг ушбу хусусда яхши ўқишларини уқтирар ва бир-икки талабани Туркияда ўқишга юборишни ҳам кўзлаган эди. Эшонхўжанинг мазкур таълимлари остида етишган ва миллатига фойдали хизмат кўрсатганлардан баъзилари ушбулардир: Қаюм Рамазон (кейинчалик туркий тил хусусида асарлар ёзган), Салим Тиллахон (муаллим ва жамоат ходими), қозоқ туркийларидан Ҳусайн Жонбой («Истиқлолчи» миллий ташкилотида фидокорона қатнашган, муаллим ва кейинроқ матбуотчи), Саъдулла Қосим ўғли (ҳуқуқшунос ва адлия идораларида республика Олий суди раиси даражасигача кўтарилди, фақат совет ҳукумати ундан миллий ташкилотнинг аъзоси эканлигида шубҳаланди ва жиноятчи сифатида қатли ом этди; у умрининг охиригача гуноҳсиз эканлигини исботлашга урунди, фақат жазодан қутулолмади), шоир Машриқ Юнусов (Элбек) (миллатпарварлик шеърлари учун 1936 йилда сургунга юборилиб, у ерда вафот этди. Элбекнинг ёлқинли шеърий китоблари севилиб ўқилар эди), Абдуваҳоб Муродий (ўқитувчилик қилган ва кейинчалик Афғонистонга бораётган туркиялик Жамол пошо билан бирга у ерга олиб борилган ва сўнгра яна у ердан Германияга ўқишга юборилган. Берлин зироат академиясини битиргач, олий маълумотли қишлоқ хўжалиги мутахассиси сифатида Мисрда пахтачилик илмий-текшириш институтида амалиётни ўтказиб, бу соҳада илмий ишлар олиб бориш учун ўз ватанига қайтади. Тошкент яқинидаги бир зироат илмий-тадқиқот институтида бир муддат ишлаганидан кейин совет-рус идораси тарафидан фақат миллатчилик айби билан қамалиб, Соловка томонга сургун қилинади).

Булардан бошқа яна кўп соҳаларда ҳам унинг ўқувчилари миллатга хизмат қилдилар. Эшонхўжа Хонийнинг менинг фикран ўсишимда ва менда миллий ҳиснинг уйғонишида муайян таъсири бўлди. Эшонхўжа 1918 йилда вужудга келган Туркистонни рус истибдодидан қутқариш учун кураш ташкилотида иштирок этган ва яна кейинроқ «Миллий иттиҳод» деган ном олган мазкур

ташкилотнинг энг фаол аъзоларидан бири бўлган. Бу ташкилот 1918-1929 йилларда совет рус хавфсизлик ташкилоти томонидан жиддий таъқиб этилади ва Эшонхўжа бир қанча ўртоқлари билан Шарқий Туркистонга қочмоққа мажбур бўлиб қоладилар. 1930 йилдан кейин Шарқий Туркистонда Чин ҳукуматига қарши исён қиладилар. Бу қўзғолонлар замирида Кошғарда Шарқий Туркистон миллий мустақил ҳукуматининг эълон қилинишида унинг ташвиқот ва тарғиботларининг катта таъсири бўлган ва унинг ўзи мазкур ҳукуматнинг вазири вазифасида ишлаган. Тузилган бу ҳукуматнинг бош вазири Собит домулла эди.

Менинг дастлабки ўқиш йилларимда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида учта янги усулдаги бошланғич мактаб мавжуд эди: 1-нчиси Эшонхўжа тарафидан очилган бошланғич мактаб, 2-нчиси Миробод тарафида Абдулла Авлоний очган бошланғич мактаб, 3-нчиси Мунаввар қорининг ибтидоий мактаби. Яна кейин шаҳарнинг Тахтапул маҳалласида ака-ука Собиржон ва Шокиржонлар томонидан ҳам янги усулдаги бир мактаб очилган ва бу ерда уларнинг қиз қардошлари тарафидан қизларга махсус бир ўқув қисми ишларди. Бизнинг маҳалла Тахтапулга яқин бўлгани сабабли катта акам ва амакиларимнинг қизлари шу ерда ўқиб тарбияланди.

1913 йилда Эшонхўжанинг бошланғич мактабини битиргач, Шайхонтаҳур яқинида бўлган Мунаввар қорининг 2 синфли рушдий мактабида ўқишни давом эттирдим ва 1915 йили буни ҳам тамомладим. Мунаввар қорининг рушдий синфларида умумий тарих (бу дарсда Фотиҳ Каримийнинг «Тарихи умумий» номли тўплам ҳолида тайёрланган китобидан фойдаланардик), математика, табиат ҳодисалари бўйича баъзи баҳслар, Қуръон усули бўйича ўқиш учун тажвид дарси (бунинг учун тайёрланишга махсус бир китоб бор эди), форсийча Мунаввар қори томонидан тайёрланган бир китобчадан ва қироат китоби сифатида Шайх Саъдийнинг «Гулистон» китобидан баъзи ҳикоялар ўқитилар эди. Бизнинг фойдаланган «Гулистон» китоби форсий матнда қалин ҳарфлар билан ёзилган ва унинг ёнига туркча таржимаси нафис ҳарфлар билан ёзилиб, тошбосмада босилган эди. «Гулистон»ни таржима қилган Муродхўжа

мадрасада етишган бир мулла киши бўлиб, арабча билан форсча дарслардан мазкур зот сабоқ берарди. Арабча дарс учун Қозонда босилган «Маъбда ул-қироат» номли бир китобдан фойдаланарди. Дин дарсида шариат асослари ўргатиларди. Кечки соатларда ҳафтада уч соат русча ўқитиларди. Русчадан Остроумовнинг ўқитувчилар семинариясида ўқиган бир қозонлик муаллим дарс берарди.

Обидхон акам ва ўқитувчим Эшонхўжа мени ўқиш учун Туркияга юборишга ҳозирлаётган эдилар. 1914 йилги Биринчи жаҳон уруши бошлангандан кейин бунинг иложи бўлмади. Шунинг учун таҳсилимни давом эттириш учун рус мактабига ёзилишим керак эди. Отам менинг рус ҳаёти таъсирига тушиб, ожизланиб қолишимни тушуниб, рус мактабига боришимга қарши чиққан. Бунда отам маълум даражада ҳақ эди. Чунки у вақтларда русча лицейни битирганлар бир-икки кишидан ортиқ бўлмай, уларнинг кўпчилиги эса русско-туземний мактабларда фан асослари йўқ даражада бўлган ўқишлардан иборат чала-чулпа билимлар ўргатилар ва уларнинг бир қисми рус идора маъмурларига таржимонлик қилар, баъзи сунистеъмолларга ва порахўрликка воситачилик қиларди. Эшонхўжа ва катта акам отамга русларнинг гимназия, университет ва олий ўқув юртларидаги таълим системаларининг ҳар хил юқори малакали мутахассис кишиларни етиштиришини тушунтириб, отам кўрган таржимонларнинг эса бунга мисол бўладиган жоҳил кишилар эканликларини тушунтириб, отамдан ижозат олдилар. Фақат отам арабча ва дин дарсларига мунтазам қатнашимни ва Эски шаҳарга рус мактабидагилар формасида, руслар яшаган Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидаги бирор ерга туркча кийиниб қайтмаслигимни шарт қилиб қўйди.

1916 йилда мени прогимназияга доҳил лицейнинг қисми бўлган махсус бир мактабнинг биринчи синфига ёздиришди. Менинг фанний билимларим илгарилаган бўлса ҳам русча билимим жуда кам бўлгани сабабли биринчи синфга қатнашишга мажбур эдим. 1917 йилнинг ёзида физика-математика ва ижтимоий билимлар бўйича дарсларни махсус равишда икки муаллимдан дарс олиб якунладим ва кейин баҳорда ўқиш очилгунга қадар синов шарти асосида бир синф

сакраб, мазкур мактабнинг учинчи синфида ўқий бошладим. 1918 йилнинг ёзида худди аввалгидай махсус дарс олиб ўқиш йўли билан яна бир синф сакраб, 5-синфда ўқий бошладим ва 1920/21 ўқув йилида ҳозирги иккинчи босқич номи билан аталувчи гимназияни битирдим.

Мен Мунаввар қорининг рушдий мактабида ўқиган йилларимда Русия идораси ўқув инспекторлари мактабимизга тўсатдан келиб, фойдаланаётган китобларимизни текширарди. Уларнинг мақсадлари бизнинг мактабда мавжуд бўлган дарслик ва бошқа ўқув китобларининг Русия идораси нуқтаи назаридан зарарлими ёки йўқми, шуларни текшириш эди.

1921-1922 ўқув йилида имтиҳон топшириш мақсадида Тошкентдаги Туркистон Давлат университети техника факультетининг маъдан муҳандислиги бўлимига ариза бердим. 1921/1922 ўқув йили қиш ойларини мен Аҳмаджон Иброҳим ва Саидали Усмонхўжа ўғли билан бойлардан Орифхўжага қарашли Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидаги Шаҳрисабз кўчасидаги уйнинг бир қисмида бирга яшадим, бу уйнинг бошқа бўлагиди Орифхўжанинг қозонлик хотини ва ундан бўлган ўғли яшарди. Саидали Усмонхўжа ўғли Туркистон Давлат университети физика-математика факультетининг охириги курсида ўқирди ва ўша йили у ўқув йили охирида факультетни битириб, дипломини олди. Бутун бу факультетда мендан ва мазкур бўлимига ариза берган Аҳмаджон Иброҳим (кейинчалик Истанбул университетининг фан факультети минералогия профессори Аҳмаджон Ўқой) ва Тинчурин деган қозонлик бир талабадан бошқа туркийлардан бирор киши йўқ эди. Рус талабалари бизга истеҳзоли ва бегонасираб қарашарди. 1922 йилнинг февраль ойида аналитик геометрия дарсидан йиллик имтиҳон бўлди. Имтиҳонга кирганлар бир аудиторияни тўлдирган эдилар. Мен ва Аҳмаджон (Ўқой) берилган проблемани вақтидан аввал тугатиб ўқитувчига бердик. Руслардан проблемани ечиб топширувчилар 20 кишилар чамаси эди. Шундан кейин рус талабалари менга ва Аҳмаджонга эътибор билан қарай бошладилар.

Мен 1920-1921 йилларда чоризм даврида бутун Русияда ўрта даражали ўқув юртларида ботаникадан дарс китоби

сифатида фойдаланадиган профессор Трояновскийнинг «Ўсимликлар» деган китобини ўзбек туркчасига таржима қилдим ва бу китоб 1922 йилда нашр бўлди. 1922 йилда Вагнер номли бир кишининг халқ учун рисола шаклида ёзган ботаника китобчасини ўзбек туркчасига таржима қилдим ва мазкур китоб ҳам 1922 йилда Маориф комиссарлиги тарафидан нашр этилди.

1922 йилнинг ёз ойларида университет ва ўрта ўқув юрти талабалари орасида Оврўпа ва Русиянинг марказий шаҳарларига бориб ўқишни хоҳловчилар «Кўмак» номли бир уюшма тuzдилар. Бу уюшманинг бошлиғи Саидали Усмонхўжа ўғли эди, яна кейин Аҳмаджон Иброҳим (Ўқой) бошлиқ бўлди. 1922 йилда Бухоро Халқ Жумҳурияти Германияга талабалар юборишга қарор қилди. Бу фикрни ўртага қўйганларнинг бошида шоир Абдурауф Фитрат турарди. Абдурауф Фитрат Бухоро амиридан қочиб, Тошкентга келган йиллари «Чигатой гурунги» деган маданият ва адабиёт соҳасида ишловчиларни бир ерга тўплаган уюшма ташкил қилган эди. Саидали Усмонхўжа ўғли, Аҳмад Шукрий, Вали Қаюм ва Саттор Жаббор мазкур уюшма аъзолари эдилар. Хорижга талабалар юбориш масаласи кўтарилиши биланоқ Абдурауф Фитрат мазкур ёшларни Бухорога чақириб, Германияга юбориладиган талабалар орасига ёзди.

Бухоро Халқ Жумҳурияти ўша йили Германияга 60 тача талаба юборди. Уларнинг кўпчилиги ўрта таҳсил учун юборилган ёш болалар эди. Фақат Саидали Усмонхўжа ўғли, Аҳмад Шукрий ва Туркияда лицейни битириб, Бухоро инқилобидан кейин Бухорога келган Аҳмад Наим Ашур ўғли (сўнгра Ўктам номини олди) ва Афзал Абдусайд (сўнгра Версурел номини олди) Германияда олий таълим олишни давом эттирдилар. Бухоро Халқ Жумҳуриятининг Германияга юборган талабаларининг юқорида номлари тилга олинганларидан бошқа кўпчилиги Кустен деган бир шаҳарда бир лицейда ўқидилар, бир қисми техникум даражасидаги инженерлик ўқишларида ва бошқа бир қанчалари ўрта даражада бўлган зироат ўқув юртларида ўқиб битирдилар ва Туркистонга қайтдилар. Бухородан юборилган талабаларнинг ўқиш ва бошқа ишларини бурун Бухоро

мадрасаларида ўқиган ва сўнгра Туркияда таҳсил кўрган Олимжон Идрисий¹ деган Қозон туркийларидан бўлган бир киши бошқарарди.

Бухородан ва Туркистон Мухтор Жумхуриятдан Германияга талабалар юборилган йилларда бутун Туркистонга ёйилган Совет Русияси идорасига қарши уйғонган истиқлолчилик ҳаракати Туркистон зиёлиларининг маданий маориф соҳасидаги ифодаси сифатида кўриниш олган сиёсатдан бошқа бир нарса эмас эди. Исёнчилик ҳаракатининг кўпчилик қисми бостирилиши биланоқ талабаларни Германиядан қайтариш йўллари қидира бошладилар. Бунинг бошланиши ўлароқ 1925 йилда талабаларни текширувдан ўтказиш учун Ўзбекистон Совет Жумхуриятдан Мейерсон деган бир киши келди. Бу зот бир қанча лицейларда ўқиётган талабаларнинг ҳаётини ипидан-игнасиғача текшириб қайтиб кетди. Бир оз вақт ўтгач, у яна қайтиб келди. Гўё ҳукматнинг принципиал қарорини бажариш учун келганлигини айтиб, баъзи талабларни олға сурди. Унинг айтишига қараганда, Германия лицейларидаги талабалар ва университетда иқтисод ва фалсафадан таҳсил олаётган талабалар орқага қайтарилиб, ўқишларини совет тарбия муассасаларида давом эттиришлари керак эди. Мазкур Мейерсон бир кун кечқурун олий таълим олаётган талабалар билан уюштирилган йиғилишда буйруқона бир оҳангда биз, талабаларнинг қайтиб кетишимизни сўзлаганда Берлин университетиде фалсафа ўқиётган Аҳмад Шукрий (бу дўстимиз бир оз асабий ва бирдан ҳаяжонланадиган киши эди) кўлига қаердандир тўппонча олиб, йиғин давом этаётган пайтда Мейерсонга қарата тўсатдан ўқ узди ва у тажрибасиз бўлганидан биринчи отишдан кейинроқ тўппонча ўқилари ерга тушиб сочилиб кетди. Унинг ёнида ўтирган Аҳмаджон (Ўқой) бу аҳволни кўргач, револьверни Аҳмад Шукрийдан тортиб олиб, ташқарига чиқиб бекитди. Юқорида номи тилга

¹ Олимжон Идрисий 1880 йилда Петропавлов шаҳрида туғилган. Дастлаб овулдаги эски мактабларда, сўнг Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Кейинчилик Туркиядаги диний академия ва Брюкселдаги доритфунунда ҳам сабоқ олган. Биринчи жаҳон уруши даврида турк армиясида мулла бўлиб, кейин Германияга кетган. Сўнгра рус ҳарбий аскарлари қатори Россияга келиб, 1922 йилда Германияга ўқишга юборилган талабаларга раҳбарлик қилган. 1940 йилда немисларнинг Дрездендаги мактабиде муаллим бўлган. 1951 йилда Мисрга борган ва 1957 йилда вафот этган. Унинг ўғли Элдор Идрисий Берлин университетининг медицина факультетини битирган.

олинган Мейерсон бу кутилмаган аҳволдан саросимага тушиб, қўрққанидан қочиб кетди.

Эртаси кун тушдан сўнг Совет Русияси мухтор элчихонасидан (тўғрироғи, сиёсий тафтишга алоқадор бўлган) икки маъмур (эсимда қолганига қараганда, Якубович ва Фехнер) йиғин ўтказилган ва ҳодиса рўй берган ерга ҳодисани суриштириб ўрганишга келдилар ва қайтиб кетдилар. Германия полициясига ҳам хабар қилмадилар. Чунки, бу воқеани Германия полициясига хабар қилинса, у ердаги герман газеталари ва кундалик ахборот воситалари буни ёйиб юборар ва Советлар Россиясининг туркистонлик талабаларни Германиядан қайтариб олмоқчи бўлганликлари ва бунинг учун уларнинг устидан назорат ўрнатишга бўлаётган сиёсий ҳаракат ўйинлари очилиб, чет элларда улар фош бўлар ва Советлар Россиясининг янги усулдаги мустамлакачилик сиёсати кўплар олдида ҳам кўриниб қоларди.

Бу ҳодисалар давом этиши билан бирга, олий таҳсил кўраётган бир қанча ўртоқлар Марказий Туркистонда бўлган ТМБ (Туркистон Миллий Бирлиги) ташкилотининг Берлиндаги гуруҳи ўлароқ ўзаро йиғилиш қилиб, баъзи кунлари ора-чора фикр алмашиб туришардик. Юқорида тилга олинган талабалар қайтиб борганида ўзаро яширинча тўпланишимиз, бу воқеалардан кейин қандай ҳаракат қилишимиз кераклиги ҳақида келишиб, қарорлар қабул қилдик. Совет Русия ҳукумати туркистонлик талабаларни қайтариб олишга қарор берганлигидан, ҳеч бўлмаганда булардан бир қисми ўқишларини тамом қилишлари учун йўллар излар эдик. Совет Русияси буюк элчилиги элчихона ходими (эсимда қолганига қараганда, Бородовский деган бир киши), талабалардан бири билан кўришишини истади. Ўртоқлар бу учрашувни менга топширдилар. Биз талабалардан мумкин қадар кўпроғининг таҳсилларини давом эттиришларини таъминлашга ҳаракат қилдик. Мен элчихона ходими билан учрашдим. Германия лицейларининг юқори курсларида ва техника ўқув юртиларида ўқиётганларнинг таҳсилларини тугатишга имкон берилишини хоҳлардим. Элчихона ходими эса лицей талабаларининг ҳаммасини қайтариш керак, деб топди ва фақат техника

ўқув юртларида ўқиётганларнинггина ўқишларини бигиргунларича қолишларига рози бўлди.

Биз навбатдаги йиғилишимизда Берлин университетидан иқтисод таҳсилини олган Аҳмад Наим Ашур ўғли (сўнгра Ўктам тахаллусини олган) қайтиб кетадиганлардан ҳисоблангани учун қайтиб кетадиган лицей талабалари билан бирга Советлар Иттифоқига қайтмаслигидан қўрқмадик. Рига шаҳрига (у даврда мустақил Литванинг маркази эди) бориб, у ердан ўша вақтларда Туркиянинг Варшавада буюк элчиси бўлган Иброҳим Толи (Ўнгерен) билан телефон орқали гаплашдик, бошда тилга олинган лицей талабаларининг Туркияга кетишлари учун ёрдам исташимизни айтдик. Аҳмад Наим (Ўктам) Ригадан Иброҳим Толибекка телефон қилиб ёрдам сўради. Иброҳим Толи (Ўнгерен) ҳам талабаларни Варшавага олиб келинглар, уларни Туркияга жўнатишга ҳаракат қилинглар, деди. Бошларида Аҳмад Наим (Ўктам) бўлган бу талабалар Иброҳим Толибекнинг воситаси билан Туркияга кетдилар. Афсуски, Туркияда уларнинг лицейларда ўқишларини давом эттиришлари баробарида олий маълумот олишлари борасида бирор раҳбар бўлмаганидан, уларнинг кўпчилиги бошланғич ўқув юртлари ёки учувчилик ва санъат мактабларига жойлаштирилди. Хорижий тилларни билганликларидан улар ҳам олий таълим олганларида яна ҳам фойдали бўлиб етишишлари мумкин эди.

Туркистонлик олий таҳсил олган ёшларнинг «Туркистонлик талабалар уюшмаси» номли бир ташкилоти бор эди. Дастлабки даврда тамомила мустақил бўлган бу уюшма ҳам 1925 йилдан кейин Совет Иттифоқининг Германиядаги олий ўқув юртидаги бошқа Совет Русияси талабалари уюшмалари билан федерацион шаклда бирлашиб ишлади.

Биз ўзимиз талабалар уюшмамизни мустақил равишда давом эттиришга ҳаракат қилдик.

1925 йилнинг ёз ойларида туркистонлик талабаларнинг баъзилари ёзги таътилларини юртларида ўтказмоқчи бўлдилар. Булардан баъзилари совет идораларига яқинлик кўрсатган талабалар эди, улар кейинги баҳорда таҳсилларини давом эттириш учун қайтиб келдилар. Баъзилари эса бирор

ҳолда ҳам совет сиёсатига қарши бўлмагани ҳолда шубҳали кўриниб, қайтиб келишларига рухсат берилмади. Германияда олий ўқув юртларини битирганлардан баъзиларининг қисматлари шундай бўлди:

1. **Абдулваҳоб Мурод (Муродий)**. Абдулваҳоб Муродий 1921 йилда Туркистонга келган Жамол пошо тарафидан Афғонистонга олиб келинган ва у ердан ўқишга Германияга юборилган эди. Абдулваҳоб Муродий 1924 йилда Берлин олий зироат мактабини битирди ва 1925 йили пахтачилик соҳасида мутахассисликни эгаллаш мақсадида Мисрга борди ва Коҳира яқинидаги инглизлар томонидан очилган пахтачилик илмий-тадқиқот институтида ишлаб ихтисослашди. 1925 йилда юртида ўз соҳасида ишлаш мақсадида ватанига қайтишга қарор қилди. У ўтмишда Жамол пошо тарафидан Афғонистонга ва у ердан Германияга юборилганлиги сабабли Совет Русияси раҳбарларининг унга шубҳа билан қараганликлари учун у хорижда бўлган вақтларида, ўз маслаги йўлида ишлади ва бирон-бир шубҳага сабаб бўладиган ҳаракат қилмади.

Муродий асли немис бўлган Мартава деган хонимга уйланди. Бир оздан кейин Мартава хонимни ҳам бирга олиб кетди. Тошкент яқинидаги профессор Шредер номидаги бир совет олимининг зироат илмий-тадқиқот институтида ишлай бошлади. Унинг илмий изланишларидан бошқа ҳеч бир мақсади йўқ эди. Шунга қарамасдан, совет раҳбарлари унга шубҳа билан қарадилар ва кейинчалик уни у ердан йўқотдилар ва Ички Русиянинг Соловка қишлоғига сургун қилдилар. Унинг Соловкadan дўсти Усмонхўжага ёзган мактубини Германияга қайтиб келган хотини Мартава хоним менга жўнатган эди. Абдуваҳоб Муродийнинг хотини Москвадаги Германия элчисининг узоқ уринишлари натижасида Германиядаги отасининг олдига қайтиб кета олди. Тошкентда Муродийнинг Марям деган бир қизалоғи бор эди. У қизалоқ ҳам онаси Мартава хоним билан бирга Германияга келган эди. Кейинчалик Гитлер сиёсати ва Иккинчи жаҳон уруши бўлиб, улар ҳақида ҳеч бир хабар ололмадим.

2. **Азим (Ғазим) бек Беримжон**. Қозоқларнинг таниқли зиёлилари оиласидан чиққан Азимбек Беримжон 1926 йилда

Берлин олий зироат мактабини битирди. Ўз юртига хизмат қилишдан бошқа фикри бўлмаган бу ёш зиёли эса рус совет чегарасида юртига қайтаётганида тутилиб, йўқ қилинди. Унинг оқибати хусусида ҳеч бир хабар топмадим. Азимбек миллатпарвар бир зот эди. Алаш Орда ҳукумати даврида баъзи вазифаларда ишлади. Абдулваҳоб Мурод (Муродий) ва Азимбек Беримжон каби Оврупода олий таҳсил кўрган зиёли кишиларнинг ўз юртлари ва юртдошлари орасида бўлишлари рус совет сиёсати томонидан зарарли оқибатлар келтириши мумкин, деган фикрда, ҳеч бир жаҳонда кўрилмаган бир шаклда ватанлари ва миллатларига хизмат қилишдан бошқа мақсадлари бўлмагани ҳолда бу зиёли кишилар катта айблар қилгандай оғир сургун ва қamoқ жазосига тортилдилар.

Берлин Олий техника ўқув юртининг электротехника муҳандислиги факультетини битирган бошқа икки олий муҳандис **Тўлаган Мўмин** (ўғли) ва **Султон Матқул** (Муҳаммадқул) эдилар. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам совет сиёсатига яқин бўлган ва маслағи жиҳатидан унга фойда келтирмоқдан бошқа фикрлари бўлмаган олий маълумотли инженерлар эдилар. Шунга қарамасдан, улар ҳам бир оз вақт ишлаганларидан сўнгра диверсант кишилар сифатида жазога тортилдилар. Улардан яна бири кимёгарлик соҳасида ўқиган **Саттор Жаббордир**. Саттор Жаббор 1925 йилда ёзги таътил (каникул) да Тошкентга кетди. Зироат соҳасида олий таҳсил олаётган ва ёзги каникулда Тошкентга келган **Солиҳ Муҳаммад** номли бошқа бир талабани шубҳали ҳисоблаб, қайтишга рухсат берилмади. Саттор Жабборга таҳсилни давом эттиришга рухсат берилгач, у рус совет ҳукуматининг ишончини қозонган ҳолда Германияга қайтиб борди ва таҳсилни тамомлагандан кейин Тошкентга келиб, бир олий ўқув юрти даргоҳида кимёдан дарс бера бошлади. Лекин кейинчалик бу инсон ҳам назардан қолдирилиб, вазифасидан олинганлигини билдим.

Юқорида номлари тилга олинган **Тўлаган Мўмин** ўғли ва **Султон Матқул** сингари олий маълумотли муҳандислар ҳам Саттор Жаббор совет ҳукумати раҳбарларининг ишончларини йўқотмаслик учун юртларига қайтганликларига қарамасдан, кейинчалик уларга шубҳали ва ҳатто диверсант кишилар сифатида муносабатда бўлина

бошланади. Бу аҳволни шундай изоҳлаш мумкин. Бурунги Чор Русияси ҳукумати даврида бўлгани сингари, рус совет ҳукумати ҳам Туркистоннинг маҳаллий туркийларини ташқи дунёдан хабарсиз, рус тузуми системаси ва рус иш ва техникасига ҳайрон бўлиб, кўзлари тўсилган ҳолда тарбия топишларини ва шу йўл билан ўзларининг маданий устунликларини ва ўзларининг янгича усулда бўлган колониал сиёсатларини давом эттирмоқ учун барча йўллардан фойдаланмоқда эдилар. Германияда олий техника маълумоти олгандан кейин ўз ватанига фойдали киши бўлиш мақсадида Ўзбекистонга қайтган олий маълумотли муҳандисларнинг бутун вужудлари билан ишонч қозониш учун берилиб ишлашларига қарамасдан, уларга зарарли зиёлилар сифатида муомалада бўлишнинг ўзи ҳам юқорида айтиб ўтганимиз рус совет сиёсатининг оқибатидир.

Абдулваҳоб Мурод (Муродий)нинг қисмати маълум бўлмай қолди, сургунда ўлган бўлса керак. Азимбек Беримжон ҳам ўз ватанини қайтиб кўрмаган ва Русиянинг бир сургунгоҳида тутқун ҳолда, ғариб бўлиб ўлган.

Тўлаган Мўмин ўғли ва Султон Матқул (Муҳаммадқул) ларнинг ҳам қисматлари нима бўлганлигини билолмадим. Булардан ташқари, тошкентлик **Фузаил Шераҳмад**, бухоролик **Омонулло** ва исмларини эслай олмаган муҳандислар ҳам ишларидан роҳат кўрмаган бўлсалар керак, деб ўйлайман. Германияга ўқишга келган талабалар орқасида иккита қиз сингилларимиз: хивалик **Марям** ва тошкентлик **Хайриниса Мажидхон қизлари** ҳам бор эдилар. Бу иккала зиёли қиз ҳам Германиядаги мактаблардаги ўқишларини тугатиб, юртларига кетдилар. Буларнинг ҳам кейинчалик қисматлари нима бўлганлигидан хабарим бўлмади.

Борган юртдошлардан жазога гирифтор бўлмай қолганлардан, ўқишларини битириб, хорижда қолган зиёлиларимиздан баъзилари қуйидагилардир:

1. **Саидали Усмон** (кейинчалик Анқара фамилиясини олмишдир). Саидалибек Тошкентда гимназияни битирганидан кейин Туркистон Давлат университетининг физика-математика факультетида ўқиб, уни 1921 йили тамомлади. 1922 йилда Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳисобидан Германияга юборилиб, Берлин олий техника мактабининг

кимёгарлик факультетига кирди ва 1926 йилда у ерни битириб, дипломини олгач, мазкур факультетда коллоид кимё соҳасида илмий кузатишлар олиб бориб, докторлик унвонига эга бўлди.

Саидали Анқара 1933 йилда Туркияга келиб, олий зироат институтининг физика кафедрасига бошчилик қилди ва бу ерда доцентлик унвонини олди. 1948 йили Анқара университетининг ташкил этилиши муносабати билан зироат институтининг физика кафедраси Анқара университетининг фан факультетига қўшилади ва Саидали у ерда профессорлик вазифасига тайинланади. У бу ишда 1964 йил вафотига қадар ишлайди. Учта ўғли бор, уларнинг каттаси Тайлон Германияда катта инженер, ўртанчаси Алпай Анқара ҳам Ўрта Шарқ техника университетида профессор ва энг кичик ўғли Устун Германиядаги бир университетда физика соҳасида мутахассис ўлароқ иш олиб бормоқда.

2. **Аҳмаджон Ўқой**, тошкентлик, 1900 йилда туғилган. Отаси Иброҳим ҳожидир. Аҳмаджон дастлаб рус-тузем мактабида русча ўрганади. Совет ҳукумати йилларида ўрта мактабни битирмасдан туриб, катта ёшдагилар учун очилган ишчилар факультети номли кечки ўқишда ўқий бошлайди. 1921 йилда ўрта маълумотли ҳужжатини олиб, ўша йили Тошкентдаги Туркистон Давлат университети техника факультетининг геология инженерлиги бўлимига ўқишга киради. Университетда икковимиз ҳам бир курсда ўқиб, маслакдош дўстлар эдик. 1922 йил ёз ойларида хорижий мамлакатлар ва Русиянинг марказий шаҳарларига ўқишга боражак ёшларни бирлаштирамоқ ва ташвиқ қилмоқ мақсадида «Кўмак» номли бир ёшлар уюшмаси тузилди ва Саидали Усмон (кейинчалик Анқара) бошлиқ этиб тайинланди. Сал кейинроқ бу уюшмага Аҳмаджон Иброҳим (сўнг Ўқой) ҳам раҳбарлик қилди. Мазкур «Кўмак» уюшмасининг саъй-ҳаракати ва бевосита аралашуви билан Туркистон Автоном Совет Республикаси олий ўқув юртларида ўқиш учун Германияга 12 тача талаба юборишга рози бўлди.

Рус совет идораси ҳукмронлигига қарши бутун ўлкада тарқалган истиқлолчилик ҳаракатлари ва Анвар пошонинг ҳам Шарқий Бухорога келиб, бу ҳаракатнинг бошида туриши

ва уни шакллантирмоқ борасидаги ҳаракатлари ҳам бунга таъсир кўрсатган бўлиши керак, деб ўйлайман.

Москвадаги рус совет раҳбарлари туркистонлик зиёлиларга маданият соҳасида мустақил иш кўришлари учун имкон берадилар, деган алдовлар билан чалғитиб, уларнинг кўзларини бўямоқчи бўладилар. Яна кейинроқ 1925-1926 йилларда мазкур талабаларни қайтиб олишга киришганликлари ҳам буни тасдиқлар эди.

Аҳмаджон Ўқой 1922 йилнинг охирларида Германияга келгач, Берлин олий техника мактаби муҳандислик факультетининг маъданчилик мутахассислигига кириб битиради ва 1928 йилда олий маълумотли инженер мутахассислигини олди ва 1931 йилда мазкур факультетдаги илмий изланишлари ва имтиҳонларини топширгач, доктор деган унвонга эга бўлди. Агар у юртига қайтиб борганида рус совет ҳукуматининг қандай таъқибларига дучор бўлган бўларди.

1934 йилда Туркияга келиб, бу орада менинг баъзи бир таниш-билишларим воситасида Истанбул университети фан факультетининг геология ва минералогия кафедрасига мутахассис муаллим ўлароқ тайин этилди. Сал кейинроқ мазкур кафедрада доцент ва профессор бўлиб сайланди. Бир қанча илмий-тадқиқот ва дарслик китоблари ёзди. 1937 йилда «Туркистонликлар маданияти ва ҳамкорликлари уюшмаси»нинг бошлиғи бўлиб ишлади ва бу уюшма номидан бир қанча конференциялар уюштирди. Туркистонга оид рисола нашр эттирди. 1948 йилда Истанбул университети адабиёт факультетини битирган Невинхонимга уйланди. Уч ўғли бўлди. Катта ўғли Ўрол геология муҳандиси бўлганлигидан кейин Англияда докторликни ёқлади ва доктор унвонига эга бўлди.

Аҳмаджон Иброҳим Ўқой 1986 йилда Истанбулда оғир бир касалликдан сўнг вафот этди. Унинг қабри Хўжатепа яқинидаги Ижеренкой мазоридадир.

3. **Аҳмад Наим Ашур ўғли** (кейинчалик Ўктам фамилиясини олди). Аҳмад Наим Ўктам ота-онаси тарафидан Биринчи жаҳон урушигача Туркияга ўқишга юборилган ва у ерда лицейни битирганидан кейин 1921 йилда келиб, 1922 йилда Бухоро Халқ Жумҳурияти томонидан, бошқа

талабалар қатори, Германияга олий таҳсил олишга юборилди. У Берлин университети иқтисод факультетида ўқиб турганида, юқорида эслаб ўтган Мейерсоннинг баъзи талабаларни орқага қайтариш масаласини қўйганида Аҳмад Наим иқтисодий билим олганлигидан орқага қайтмаслигини айтди. У орқага зўрлаб қайтарилмоқчи бўлган лицей талабалари билан бирга Советлар Иттифоқига бормаслик учун чора излаб, Рига шаҳрига келди ва, юқорида айтилганидек, аввал Варшавага ва у ердан Туркияга кетди. Аҳмад Наим диплом ҳимоясидан кейин бир илмий тадқиқот ёзиб, иқтисод доктори унвонини олди. Истанбул университетидея икки йил доцент вазифасида ишлаганидан кейин Карс ва Ямсунда бўлиб, иқтисод мудирлигини бошқарди. Баъзи олий иқтисод муассасаларида иқтисоддан дарс берди. 19.. йилда Истанбулда вафот этди. Икки қизи бор... Инжи хонимга уйлангандир.

4. **Афзал Абдусайд ўғли** (кейинчалик Венсурел фамилиясини олди). Афзал Абдусайд ўғлини Биринчи жаҳон урушидан бурун лицейда ўқиш учун отаси Истанбулга юборган эди. Афзалнинг отаси Абдусайд Бухоронинг «Ёш бухороликлар» деган янгиллик тарафдорларидан биридир. Афзал лицейни тугатганидан сўнг, 1921 йилда Бухорога келади. 1922 йилда Бухоро Халқ Жумҳурияти тарафидан таҳсил учун бошқа талабалар билан бирга Германияга юборилди. Берлин олий техника мактабининг меъморчилик бўлимини битирди.

У охири курсдалик вақтида бир муддат истипендия тўхтаб, моддий жиҳатдан қийналиб турганида бир куни у Совет Иттифоқининг Берлиндаги элчихонасига чақирилади. Уни элчихона ҳовлисининг четидаги бир хонага таклиф қилиб, у ерда муҳим бир вазифа бажарувчи ходим шкафдаги бир мунча чақувларни кўрсата туриб: «Бу ерда сиз каби бир қатор туркистонлик талабаларнинг досъелари бордир. «Ёш Туркистон» каби журналларда баъзи талабаларнинг бирга иштирок қилганликларини билдиримиз. Сизнинг ҳам улар билан алоқада эканлигингиз ва қанчадан бери моддий жиҳатдан ҳам сиқилаётганингиздан хабаримиз бор. Биз Сизга пул билан ёрдам берамиз. Пулни силлиқ бир йўл билан етказиб берамиз. Сиз аввалдан биргаликда ишлаётган дўстларингиз билан

алоқаларингизни давом эттираверасиз ва бизнинг идорамизга келиб, улар ҳақида ахборот бериб турасиз. Биз маълум вақтларда жуда махфий тарзда хабарлашиб турамыз», - деган ва стол устига тўппончасини қўйиб, уни қўрқитмоқчи бўлган. Афзалнинг қўлига бир оз пул ҳам тутқазган. Афзал Венсурел нима бўлишини била олмай, очикдан-очиқ рад қилиш хавfli бўлар, деб пулни олади ва элчихонадан чиқиши биланоқ уни адресига қайтариб юборади.

Аҳмаджон менга бу воқеани тушунтирганида пулни қайтариб юбормай, уларнинг алоқа йўлларини ўрганиш керак эди, дедим. Афсуски, иш қолипдан кўчган ва қиладиган бир нарса қолмаган эди. Шундан кейин бир талабанинг шубҳали хатти-ҳаракатини эсладик ва ундан кейин унинг олдида эҳтиёт бўлиб ҳаракат қила бошладик.

Афзал Венсурел 1933 йилда Туркияга келди ва Анқара қурилиш (муассасаси) раҳбарлигида ишлаб, ўша йилларда тайёрланган Анқара шаҳрининг бўлғуси қурилиш лойиҳаси билан танишади, шаҳарнинг лойиҳачиси, ёрдамчи меъмори сифатида ишлайди. Яна кейин Истанбул шаҳар қурилиши раҳбариятида хизмат қилади. Афзал Венсурелнинг Нишетхонимга уйланганидан сўнг туғилган ўғли ҳам архитектордир. У меъморчилик дорилфунунида ассистент вазифасида ишлар эди.

Афзал Венсурел 1958 йилда Истанбулда вафот этди.

5. **Аҳмад Шукрий.** Аҳмад Шукрийнинг Мейерсонга нисбатан хатти-ҳаракатини юқорида эслатиб ўтган эдик. Аҳмад Шукрий Туркияга келгач, Истанбул университети адабиёт факультетининг фалсафа бўлимини битирди, бир қатор лицейларда фалсафадан дарс бериб юрди, уйланди ва болалари бўлди. Бир неча нашр этилган асарлари бор.

6. **Мажид Иброҳим Ўқой.** Мажид Иброҳим Ўқой Аҳмаджон Ўқойнинг укаси. Мажид Ўқой 1921 йили Туркияга келиб, 1924 йилда Бурсада лицейни тугатгач, Германияга борди. Мажид Ўқой 1928 йилда Берлин олий зироат мактабини битирди ва ўсимликлар кимёси бўйича тадқиқот олиб бориб, докторлик унвонини олди. 1932 йилда Туркияга келиб, зироат мактабида кимё кафедрасида ассистент бўлиб ишлади, яна кейинроқ Измир зироат билим юртида дарс берди ва 1935 йилда олий зироат институти кимё

кафедрасига ассистентликка олинди, бу ерда у аввал доцент, сўнгра профессор бўлди. 1948 йилда Анқара университети фан факультетининг ташкил бўлиши билан мазкур факультетнинг кимё кафедраси профессорлигига тайинланди ва пенсияга чиққунга қадар шу ерда ишлади. 1984 йилда пенсияга чиқди ва 1988 йилда Анқарада вафот этди.

Мажид Ўқойнинг нашр этилган илмий асарлари ва дарслик китоблари бор. Қизи Гулшанхоним Хўжатепан университетида инглиз тили ва адабиёти доцентидир.

7. **Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой.** Абдуваҳоб Ўқтой Туркистон совет жумҳурияти жўнатган талабалардан. Германияда Ҳайдельберг университетининг тиббиёт факультетини битириб, Германияда ишлади. 1941 йилда Туркияга келди ва умрининг охирига қадар шахсий доктор бўлиб ишлади. 1968 йилда вафот этди.

Абдуваҳоб Ўқтой тошкентлик бўлиб, Берлин университети табиий фанлар факультетида доктор вазифасини бажарган доктор Саида Шераҳмад қизига уйланди. Болалари бўлмади.

8. **Тоҳир Шокир** (кейинчалик Чиғатой фамилиясини олди). Тоҳир Туркистон Совет Республикасидан ёрдам олмаган ҳолда ўз кучи билан хорижий мамлакатларда олий таҳсил олишга рухсат олади. Германиядаги Ҳайдельберг университетида иқтисод (фанини) ўрганди ва докторлик (диссертациясини) тайёрлаб, докторлик илмий унвонини олди. «Ёш Туркистон» журналида маъсул котиблик вазифасида ишлади. «Ёш Туркистон»нинг муҳаррири Мустафо Чўқай эди. «Туркистонда пахтачилик» номли асари ўзбек тилида босилди. «Ёш Туркистон» журналида бир қанча мақолалари ва Туркистонга алоқадор бўлган бир қанча рисола шаклидаги асарлари бордир.

Тоҳир Шокир 1941 йилда Германия билан Совет Иттифоқи орасида бошланган урушга қадар Туркияга келди, бир неча йил қишлоқ хўжалиги бошқармасида раҳбарлик (лавозими) да ишлади. Яна кейинроқ Анқара университети тил, тарих, жўрофия факультетида фалсафа бўйича доцент этиб тайинланди ва кейин мазкур ерда кафедра профессори бўлди ва 1972 йили пенсияга чиққунига қадар шу вазифада ишлади.

Тоҳир Чигатой қозонлиларнинг миллатпарвар ёзувчиси Аёз Исҳоқийнинг қизи доктор Саодатхонимга уйланди. Саодатхоним Берлин университетиде туркология таҳсилини олди ва яна кейин қадимий туркий матнлар бўйича тадқиқот олиб бориб, докторлик унвонини олди. 1941 йилда Туркияга келиб, Анқара тил, тарих, жўрофия факультетиде турк тили шевалари бўйича ишлади, шу соҳада аввал доцент, кейинчалик эса профессор бўлди. Ҳозир пенсияда.

9. **Собир** (Чигатой фамилиясини олди). Германияга Туркистон Совет Республикаси тарафидан стипендияли талаба сифатида юборилди. Германиянинг Дармштадт олий техника мактабининг кимё бўлимида ўқиди ва 1935 йили Туркияга келиб, Туркиядаги шакар бирлашмасининг шакар заводида кимё муҳандиси сифатида ишлади. Ҳозир пенсияда.

«Ёш Туркистон» журнали нашрларида Берлинда ўқиган туркистонлик ёшларнинг иштироки

1928 йилда Туркистондаги миллий ҳаракатларда муҳим вазифаларда бўлиб, кейин чет элларга чиқиб кетишга мажбур бўлиб қолган «Туркистон миллий бирлиги» (ТМБ) ташкилотининг катта ёшдаги етакчилари Истанбулда тўпланишиб, миллий ҳаракатлар билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилдилар ва Оврўпода миллий даъволаримиз ҳақидаги кундалик хабар ва проблемаларни ёритиб борадиган бир журнал чиқаришга қарор қилдилар. Мустафо Чўқайбек¹ бошлиқ ва Германиядаги университетларда ўқиган ёшлар мазкур журналнинг чиқарилишига ёрдамчи бўлажак эди.

Мустафо Чўқайбек 1928 йилда Берлинга келиб, ТМБ ташкилотининг гуруҳи (аъзолари – муҳ) бўлган ёшлар билан бир йиғилиш ўтказди ва миллий даъволар билан боғлиқ

¹ Мустафо Чўқай 1890 йил 17 январда Оқмасжид шаҳрида Чўқайбек Тўрғай Додҳо ўғли (1811-1918) деган таниқли арбоб оиласида туғилган. Аввал эски усулдаги, сўнг Тошкентдаги рус гимназиясида ўқийди. Пестербургга кетиб, университетнинг ҳуқуқ факультетини тугатди. 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг сибсий ишларга аралашиб, ўша йилнинг охирида Туркистон Мухторият ҳукуматининг раиси этиб сайланди. Мухторият большевиклар томонидан тугатилгач, хорижга кетиб, Германияда Туркистон миллий истиқлолчилик ҳаракатининг хориждаги раҳбари бўлди. 1929-1939 йилларда Берлин, кейинчалик Парижда чиққан «Ёш Туркистон» журналининг муҳаррири сифатида Урта Осиёда миллий-соодлик ҳаракатлари тарихи ва бу борада большевиклар зулми ҳақида қатор мақола, китоб ва хотиралар битатди. У 1941 йил Берлинда касалланиб, вафот этди.

бўлган бир журнални чиқаришга қарор қилинганлиги ва Германияда ўқиётган ТМБ гуруҳи бўлган ёшларни бунга бир ташкилий гуруҳ сифатида қатнашажакларини айтди. Мустафо Чўқайбек нима бўлганда ҳам ушбу гуруҳнинг «Ёш Туркистон» деган номни олишини ва чиқариладиган журналнинг номини ҳам «Ёш Туркистон» деган номда бўлишини тақлиф қилди. Баъзи ТМБ ташкилоти гуруҳидаги ёшлар Германиядаги ТМБ ташкилоти гуруҳида бўлганликларини ва шунинг учун алоҳида гуруҳ номини олиш зарурияти йўқлигини айтган бўлсалар ҳам, М.Чўқай таклифини маъқулладилар ва мазкур тақлиф қабул қилинди. Нима бўлганда ҳам Мустафо Чўқайбек журналнинг номи каби, унда иштирок қиладиган ёшларнинг ҳам ўз атрофида бўлиб ишлашларини хоҳларди. Ўша куни журналнинг ишчи гуруҳи тузилди ва бу гуруҳнинг секретари қилиб мени тайинлашди. «Ёш Туркистон»нинг бош муҳаррири Мустафо Чўқай бўладиган бўлди.

Берлиндаги журнал идорасида ишловчилар сифатида Тоҳир Шокир (кейинчалик Чигатой), Аҳмаджон Иброҳим (кейинчалик Ўқой), Иброҳим Орифхон (сўнгра Ёрқин) ва Афзал Абдусайд (сўнгра Венсурел) сайландилар. Мазкур йиғилишда «Прометей» журналинини чиқарган рус совет асоратида бўлган ўлкалар ва миллатларнинг истиқлол олиш даъвосини қўйган «Прометей» гуруҳига ТМБ вакили сифатида Аҳмад Наим Ашур ўғли (сўнгра Ўктам) белгиланди. Аҳмад Наим 1927 йилда университетдаги таҳсилини давом эттириш учун Туркиядан Берлинга қайтиб келмоқчи бўлиб турарди. Шундан кейин Аҳмад Наим (сўнгра Ўктам) «Прометей» гуруҳида ТМБ томонидан Туркистон вакили сифатида Парижга борди ва «Прометей» гуруҳи йиғилишларида қатнашди.

1929 йилда «Ёш Туркистон» журнали нашр этила бошлади. Журналда чиқадиган мақолалар Мустафо Чўқай томонидан кўриб чиқилиши учун Берлинга юбориларди. Мақолаларни босмага тайёрлаш Тоҳир Шокир билан менинг (Иброҳим Орифхон) устимга юкланган эди. Мақолалар дастлаб тўрт кишидан иборат таҳрир ҳайъати томонидан кўриб чиқариларди. Журнал арабча имло ва туркий тилда янги услубда босма ҳарфларда ёзишга келишилган эди.

Ўқшидан кейин Туркияга келишим

1929 йилда «Ёш Туркистон» журналини чиқаришда иштирок этган Тоҳир Шокир (Чигатой) нинг нашр ишини юритишда ўзбошимча йўл тутиши нотўғри бўлганлиги учун орамизда фикрий зиддиятлар келиб чиқди. Аҳмад (Ўқой) нинг келиштиришга уринишларига қрамай, келишимовчилик давом этаверди. Менга тўланадиган озгина қалам ҳақини ҳам баъзи бир ўринсиз сабабларни рўкач қилиб кесдиргандан сўнг ўзимдаги эҳтиёт қилиб юрган пулимни ҳам харж қилишга мажбур бўлдим. Уни сарфлаб тамом қилгунча журналда иштирок этдим. Энг охири моддий жиҳатдан қийнала бошлаганимдан кейин Туркиянинг элчисига мурожаат қилиб, Туркия фуқаролигига ўтишим ва Туркиядаги илмий муассасалардан бирида иштирок этишимни билдирдим. Бу ишим 1930 йил май ойида битди ва менинг ишим Туркияда амалга ошадиган бўлгани учун паспорт бердилар.

1930 йил август ойи охирида Туркияга келдим. 1927 йилдан бошлаб Туркия жумҳурияти ҳукумати Анқарада зироат соҳасида замонавий бир олий ўқув юрти ва айни бир вақтда илмий-тадқиқотлар олиб бориш учун бир қурилиш қилаётган ва бу йўлда тайёргарлик кўрмоқ учун «Зироат лабораторияси»ни ташкил қилаётган эди. Мени ушбу ташкил бўлаётган лабораториянинг бир бўлими бўлган «Зоотехника лабораторияси»га ассистент сифатида тайинладилар ва 1930 йил охирида мазкур лабораторияда ишлай бошладим. 1933 йилда табиий билимлар, зироат воситалари, ўрмон ва зироат мутахассисликлари факультетларини ўз ичига олган Олий зироат институти ташкил этилди. Мен бу муассасанинг зироат ва ветеринария факультетида муаллим ва тадқиқотчи сифатида зоотехника кафедрасига бош ассистент этиб тайинландим. Зоотехника кафедраси мудирига Германиядаги Халле университетидан профессор Вальтер Шпоттел таклиф этилган эди. Бу кафедранинг лаборатория бошлиғи доктор Қадрий Билгимре (бу киши айни бир вақтда Анқарада очилган Паррандачилик институтининг мудирини ҳам эди) ва ветеринариядан Германияда докторликни ёқдаган Салоҳиддин Боту тайинланган эди. Мен зоотехника

лабораториясига 1937 йилда бошлиқ қилиб белгиландим ва 1938 йилда зоотехника бўйича доцент бўлдим.

1930 йилда Абдулла Таваккалнинг Машҳадга саёҳати

1930 йилда ТМБ ташкилотининг фаолиятида бир мунча жонланиш кўрина бошлади. Жумладан, бу борада Истанбулдаги ТМБ вакиллари ўша даврларда Эроннинг Машҳад шаҳрида яшаб, миллий ишларда иштирок қилган тошкентлик муфти Садриддинхон билан боғланиш зарурияти туғилган ва бу иш учун Истанбулдаги ташкилот вакиллари билан Абдуллоҳ Таваккал Машҳадга жўнатилган эди. Абдуллоҳ Таваккал бир муддат Машҳадда муфти Садриддинхон билан мулоқотда бўлди ва юртдан келган маълумотларни ўргана бошлади.

Ўшавақтларда Туркистондаги махфий хабар етказувчи ташкилот Машҳадга бир аъённи, гўё юртидаги рус босқинчилигидан қочган бўлиб кўринган бир одамни Машҳадга юборади. Бу одам ўзини бу ерда Алижон деб таништиради (бу от ҳақиқийми ёки тўқимами номаълум) ва бир оз вақтдан сўнг у ўзини муфти Садриддинхон олдида садоқатли хизмат қилувчи бир миллатпарвар йигит сифатида кўрсатишга киришади ва муфтининг олдида у-бу хизматларини қилиб юради. Вазифаси эса муфти билан алоқада бўлаётган кишиларни ўрганиш ва ўзига зарур бўлган хабарларни совет махфий идораларига билдириб туриш бўлади. Шу орада Истанбулдан йўлга чиққан Абдуллоҳ Таваккал Машҳадга келади ва муфти билан алоқага киришади. Абдуллоҳ Таваккал ташкилотнинг ташқи алоқалари ва бунинг келгуси оқибатлари хусусида сўзланиб, бир неча ой тургандан кейин Истанбулга қайтишга тайёрлана бошлайди. Юқорида номи тилга олинган Алижон ўзи алоқада бўлиб турган совет махсус хизмати идораларига бу ҳақда ахборот бериб, Абдуллоҳ Таваккал билан Истанбулга кетишга топшириқ олади. Техронда баъзи шубҳали ишлар қилганига қарамасдан, Абдуллоҳ Таваккал Алижоннинг бу хатти-ҳаракатлари хусусида унча ўйлаб кўрмайди. У Истанбулга келгандан сўнг анча вақт ўтгач, Алижоннинг баъзи хатти-ҳаракатлари Истанбулдаги ТМБ аъзоларида

шубҳа уйғота бошлайди ва уни қидира бошлайдилар. Баъзи вақтларда шубҳа уйғотадиган кишилар билан махфий алоқада бўлаётганлиги маълум бўла боради. Бунинг изидан тушиб, ўрганилгач, Ички ишлар вазирлигининг сиёсий бўлимига хабар қилинади. Ва уни кузатиш давомида айғоқчи сифатида қўлга туширадилар.

Яна кейинроқ Маҳмуд Ойқорли деган бир аённинг муфти Садриддинхоннинг пинжига киргани ва бу одамнинг муфти билан бирга Афғонистонга бориб, содиқ бир хизматчи сифатида узоқ вақтлар муфтининг олдида бўлгани ва Иккинчи жаҳон уруши йилларида Кобулдаги муҳожирлар орасида айғоқчилик ишларини олиб боргани унинг Туркистонга қайтиб кетганидан кейин бостирган хотира китобидан маълум бўлди.

Аҳмаджон ИБРОҲИМОВ

Хотиралар¹

Туркистоннинг Тошкент шаҳрида 1900 йилнинг кузида туғилганман. Отамнинг исми Иброҳим бўлиб, у фақир бир оиладан чиққан эди. Бувамнинг номи Карим бўлиб, Чимкентга яқин бўлган Сайрам деган жойдан эди. У кўнчилик билан шуғулланарди. Отам ҳам ушбу ҳунарни жуда яхши ўрганиб, ота касбини ривожлантирган. Қобилиятли ва жуда тadbиркор бўлганлигидан Тошкентда катта бир кўнчилик фабрикасини очишга муяссар бўлган ва Тошкентнинг йирик зангинлари сафидан ўрин олган. Отамнинг фирмаси чор замонасидаги рус тижорат уйлари китобида Иброҳим ҳожи Каримбой исми билан ёзиб қўйилган эди. Онам Исматуллоҳ қизи Сифатхоним бўлиб, уй-жой ва ер-мулк соҳиби бўлган бир ҳунарманд бўзчи оиласидан эди. Асосан оилавий ишлар билан банд бўлган.

Отам кўп хайрпарвар, вазиятни яхши англайдиган, ишларини жуда яхши идора эта оладиган, том маънодаги

¹ Мажур хотира Аҳмаджон Иброҳимовнинг укаси, марҳум Абдусамат Иброҳим хожи ўғли. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Абдулҳақдор Иброҳимовнинг «Тошкентнинг бир айтиши» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил 28 май) маҳоласидан олинди.

демократ бир инсон эди. Ўз ишчилари билан «гап» ўйнардди. Бой бўлиб кетган замонасида ҳам ҳаминиша ўз дўстларига содиқ қолган. («Гап» ҳафтада бир марта жума кунлари, кечки пайт чақирилларди, унда 40-50 ёхуд 100 га қадар ўзаро синашта дўстлар йиғилишарди. Зиёфатга йиғилган чоғда миллий ва ижтимоий масалалар оғизга олинар ва ҳал қилиниши зарур бўлган масалалар ҳал этиларди. Хулоса шуки, бундай йиғилишлар инқилоб замонида кўп яхши ишларни амалга оширишда ёрдам берган.)

Отам диндор ва дин ишлари билан боғлиқ бўлганлиги сабабли ҳаминиша дин йўлида хизмат қилишликни унутмади. Шу сабабдан Тошкентда Беда бозорига яқин бўлган кўнчилар маҳалласида бир жомеъ ва мадраса қурдирган ва бозордаги бир қанча дўконларни идора этиб туришлик учун вақф берган. Отам меҳнат қилишни кўп севарди ва болаларини ҳам шунга мажбур қилганди. Меҳнат қилмайдиган одамни ҳеч севмасди.

Отам, юқорида айтилганидек, диндор ва муллаларнинг таъсири остида бўлганлигидан мени эски усулдаги бир мактабга берди (1907 йилда). Бир йилдан кейин бу мактабга ҳам, бир даража бўлса-да, янгилик киритилди. Шу бошланғич мактабни битирганимдан кейин (1910 йиллар) отам мадрасада таҳсил олишимни истаганми, мени ўз мадрасасига ўқишга берди. Бир йил зўр-базўр ўқигандан кейин мадрасани тарк этиб, рус мактабига кетдим. Отамнинг тижорат ишлари учун русча биладиган одамга эҳтиёж сезилди, шу боис мен рус-тузем мактабига ўқишга кирдим. Бу мактабда 1911-14 йилларда ўқиб, уни битирганимдан кейин руслар таъсирига тушиб қолишдан қўрқиб, отам ўқишни давом эттиришимни истамади. Бироқ у ўзининг тижорат ишларида ёрдам беришим мумкинлигиданми, ўзи билан мени ҳам Русия саёҳатига олиб кетди.

Отамнинг ишларида фойдам тегсин деган ўйга бориб, таҳсилни мустақил равишда домуллалардан дарс олиш йўли билан хусусий мактабда (курсда) давом эттиришининг имкони туғилди. Шундай қилиб, 1920 йили янги очилган совет мактабида ўқишни давом эттирмоқчи бўлиб, охириги синфга имтиҳон топшириб кирдим ва бир йилдан камроқ муддат ичида ушбу мактабни битирдим. 1921 йили Тошкент

университетига киришга муваффақ бўлдим. Бу ерда бир йил таҳсил кўргач ва иккинчи курснинг имтиҳонларини топширгач, 1922 йилнинг кузида Олмонияга кетдим.

Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва муллаларнинг тушунчалари тор бўлганлиги ва рамкага тушиб қолганлиги туфайли эзилиб қолган Туркистон дунё маданияти ва илғор фикрлардан анча узоқлашиб қолганди. Чор Русиясига бундай шакл маъқул эди. Ҳаммага маълум бўлган 1917 йилнинг Октябрь инқилобидан кейин Туркистонда ҳам уйғониш даври бошланди. Бундан аввалги бўлиб ўтган 1905 йилдаги рус-япон урушида чор Русиясининг мағлубиятга учраши натижасида юз берган инқилоб, Туркистонга нисбатан қилинаётган тазйиқни бир даража сусайтиришга олиб келиб, халқда, бир оз бўлса-да, эркин фикр уйғотди. Бироқ бу узоққа чўзилмади, озгина вақт ўтгандан кейин такрор яна эски шакл қайтиб келди. Аммо турли хил бурилишлар шаклида рўй берган бундай ўзгариш барибир 1917 йил инқилобидан кейин халқ орасида уйғониш ҳаракатларига сабаб бўлди.

Бу даврлардаги босилиб чиққан нашрлар ва ўша замоннинг мунаввар кишилари ўқиш ва ўқитиш ишлари билан банд эдилар. 1905 йилда рўй берган илк ишлардан бири Тошкентда бир жамияти хайрия очилди ва ушбу жамиятнинг ёрдами билан рус таъсири ва рус мактабларига нафрат кўзи билан қаровчи халқнинг ва мунаввар туркистонликларнинг зеҳниятига мос тушадиган кишиларни Туркияга ўқишга юбора бошлади. Бу ҳаракатни кўрган руслар мазкур жамиятга ва илғор фикрли кишиларга очикдан-очиқ монелик қилдилар.

Табиийки, 1917 йилда рўй берган инқилобдан кейин ўқиш ва ўқитиш ишлари уларнинг қўлида эди. Айниқса, 1918 йилдан бошлаб 1921 йилга қадар бутун Ғарбий Туркистонда инқилоб мафкурасига қарши юритилган истиқлол мужодаласи ва бу курашда берилган кўпдан-кўп қурбонлар охири самара берди, ўқимишли одамларга эҳтиёж мавжудлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилди ва уни ривож топтирмаклик учун рус таъсиридан узоқда бўлган ерларга, хусусан, Туркия ва Олмонияга талабалар жўнатиш масаласи Туркистон миллиётчилари тарафидан ўртага ташланди ва уни

амалга оширишлик мақсадида катта ташвиқот ишлари бошлаб юборилди.

Бу замонда Туркистонда учта жумҳурият мавжуд эди. Туркистон жумҳурияти, Бухоро жумҳурияти ва Хива жумҳурияти. Бу жараён биринчи навбатда Бухоро жумҳуриятида бошланди. Бухоро ҳукумати бунга аслида ёрдам кўрсатди. Туркистон жумҳуриятида эса иш бошида руслар бўлганлиги сабабидан бу масала хусусий тарздаги бир иш сифатида олиб борилди. Жамиятга аъзо бўлганлар университет ва лицей талабаларидан иборат эди.

Менинг изимда бўлган «Қўноқ» номидаги мактабда ўқиш ва ўқитиш ишларини олиб боришлик лозим бўлганлигидан ушбу жамиятга ёрдам бериш ҳақида газета ва бошқа нашрларда, шунингдек, турли шаҳарларга одам юбориш йўли билан бутун Ғарбий Туркистонда тарғибот ишлари бошлаб юборилди. Натижа кутилгандан зиёда бўлди: фақат шаҳарлардан эмас, қишлоқлардан ҳам ўқишни истаган ёшлар жамиятга, Тошкентга оқиб кела бошлади.

Айрим қишлоқлардан халқ ўз фарзандларини етаклаб олиб келарди. Талабаларнинг бундай ташаббуси орқали вужудга келган вазиятдан Туркистон ҳукумати айрим миллиётчиларнинг таъсири остида ва Лениннинг Шарқ сиёсати ҳақидаги фикридан воқиф бўлганлигидан Туркистон жумҳуриятидан ҳам талабалар юборишга мажбур бўлиб қолди.

1922 йилнинг охирига қадар Туркистондан чет элларга турли-туман йўллар билан 200 га яқин талаба ўқишга юборилди. 25 талаба Туркияга, 25 талаба Озарбайжонга (Бокуга), 50 га яқин талаба Москвага ва 74 талаба Олмонияга ўқишга юборилди. Олмонияга юборилган талабаларнинг 56 таси Бухоро жумҳуриятидан, 16 таси Туркистон жумҳуриятидан ва икки талаба Хива жумҳуриятидан эди.

Олмонияга жўнатилган талабалар билан биргаликда Берлинга келдим. Катта илм даргоҳига кирмаклик учун Тошкентда рус мактабида олганим шаҳодатнома ўтмаганлиги сабабли Берлинда хусусий бир мактаб («Фаскелмани Абитуриент-Скууле») га кириб, икки йил ўқидим. 1925 йилнинг 27 сентябрида лицейни битириб, Берлиндаги олий техника мактабига кирдим. Ушбу илм

даргоҳини 1930 йилда яқунладим. Қўлимга диплом олдим. Шундан кейин Геология илмий-тадқиқот институтида икки йил ишладим ва илмий иш ёзиб, 1932 йилнинг 26 феввалида муҳандислик бўйича докторлик диссертациясини ёқладим.

Туркияга қайтиб келгунимга қадар Берлин университетида иқтисод ва фалсафа бўйича маълумот олишни давом эттирдим ва профессор Шхумашер ёнида олти семестр ишладим, айна бир пайтда Туркистон истиқлол ҳаракати тарихига оид бир асар ёзишга киришдим. Берлин университетига доцент этиб тайинландим. Бу вазифада 1934 йилнинг 14 мартага қадар ишлаб турдим. (Менинг илмий асарларим айри бир қоғозда илова этилади.) Университетда ишлашим билан айна бир пайтда етти йил мобайнида мингдан зиёд болаларга молия соҳасидан дарс бердим.

Туркистон жумҳуриятидан келган талабаларнинг қўлларида фақат бир йилга мўлжалланган таъминот қоғозлари бор эди. Ундан у ёғи нима бўлиши номаълум эди. Биз келган замонда олмон бозори инфляцияга учраган эди. Бироқ биз келтирган пуллар Америка доллари бўлгани сабабли биз оз пул сарфлаб кун кечирганимиздан сармомиз 1924 йилнинг бошига қадар етди. Бухоро жумҳурияти Туркистон ва Хива жумҳуриятларига нисбатан анча сарбаст бўлганлигидан талабаларининг таъминот учун тез-тез 125 минг доллар миқдоридан Берлин банкига пул юбориб турарди. Кўплаб қорақўл терисини ҳам жўнатиб турарди.

Талабаларни идора этиб туришлик учун уч кишидан ташкил топган (Олимжон, Абдулвоҳид, ...) бир маориф комиссияси бор эди ва Берлинда Бухоро жумҳурияти ҳисобига сотиб олинган ва Берлин, В.Гейсбергстрит, 39 да жойлашган уй бўларди. 1915 йилда Берлиндаги барча талабалар мана шу уйга тўпланишганди. Шундан сўнг Ўзбекистон жумҳуриятига Бухоро жумҳурияти қўшиб юборилгач, биз ўзгача таъминотга ўтдик. Ушбу таъминот 1929 йилгача давом этди. 1925 йилдан эътиборан Бухоро, Туркистон ва Хива ҳукуматларида рўй берган ўзгаришлар натижасида аста-секин большевик руҳидаги ҳаракатлар қўзғала бошлади ва тадрижий суратда турли-туман баҳоналар билан талабаларни қайтариб олиб кета бошладилар.

Русларнинг бу сиёсатига қарши биз, илғор фикрли талабалар, бирлашиб, ўзга сиёсат юргизишга ўтдик. Мақсадимиз - Олмонияда ўз таҳсилини давом эттиролмайдиган талабаларни ҳеч бўлмаганда Туркияга юбориш эди. 1926 йили Аҳмад Наим деган бир ўртоғим билан биргаликда олти талабани Туркияга юборишга эришдик. Олмонияга келган талабаларнинг ярмисидан кўпроғи мамлакатга қайтишга мажбур бўлиб қолдилар, қолган қисмининг баъзилари мактабни у ерда битиришлик учун Туркияга келдилар ва шу ерда битирдилар. Баъзилари эса Олмонияда мактабни битиргач, Туркияга келишди. Берлиндаги Туркистон талабаларининг хатти-ҳаракатларидан ўша замондаги Туркиянинг Берлиндаги элчиси Камолиддин Саме пошо яхши хабардор эдилар.

Мамлакатдан чиқаётганимда ўзим билан олган ва Берлинда яшаб турганимда тежаб-асраб қолганим ҳамда Дойч-Банкда (Курфурстендами Эске Лейбништтрассе) ишлаб топган пулларим ҳисобига 1930-32 йилларда мен ва ўртоғим докторлик диссертациялари устида иш олиб бордик. 1932 йилнинг охирида ўртоғим Туркияга қайтиб кетди. Ишга тайин этилди. У ҳар ойда менга маълум миқдорда пул юбориб турди. 1934 йил март ойида Истанбулга қайтдим ва университетга ишга қабул қилиндим.

Олмония мағлубиятга учраганидан кейин энг ёмон ва мудҳиш инфляция даврини бошидан кечираётган пайтда (1923 йилнинг январь ойида) мен Олмонияга келган эдим. Олмонлар бошидан кечирган изтиробларни жуда яхши биламан. Бир тарафдан, халқ фақирлаша бошлаган ва моддий қийинчиликларга учраб, ишсизлик авж олган бўлса, иккинчи тарафдан, большевиклар олмон яҳудийлари билан бирлашиб, Русия ва большевизм манфаатларига мос тушадиган тарғиботни шиддатли тусда олиб борарди. Русиянинг жаннатмакон бўлиб қолганлигидан, бойларнинг йўқ бўлиб кетганлигидан, ҳар бир киши мамнун ҳаёт кечираётганлигидан, ишсизлар йўқ эканлигидан баҳс юритиларди. Бу хусусда жуда кўплаб китоблар, номи чиққан яҳудий муҳаррирлари томонидан чоп этилган китоблар кенг равишда тарқатиларди. Буларнинг Туркистонга, Туркияга оид бўлганлари мени ниҳоятда қизиқтирарди.

Бир яҳудий доктори (бу хусусдаги ёзувларим ҳозир қўлимда йўқлигидан исмини эслолмадим) Туркистонга қилган сафари ҳақида китоб ёзиб, унда туркистонликларнинг ниҳоятда эркин эканликлари, нима хоҳласалар қилишлари мумкинлиги ва фабрикаларда рус ишчиларидан анча кўп маош олаётганликлари ҳақида баҳс юритарди. Бундай асарларни ўқиб чиққач, Олмония ва бутун дунё большевиклар ва яҳудийлар бўҳтони билан тўлдириб борилаётганлигидан кўп муатассир бўлардим.

Бунга қарши кураш олиб бориш керак эди. Бунинг учун Туркистоннинг истиқлол ҳаракати тарихига оид бир асар яратиш хусусида бир немис оғайним билан биргаликда ҳаракатга келдик ва майдонга тушдик. Ушбу асар Анвар пошо тахаллуси билан босилиб чиқди. Бу асар Туркистонда, Озарбайжонда ва бошқа ерларда большевикларнинг ўтказган зулмлари, уларнинг иккиюзламачилиги ҳақида ҳикоя қиларди. Турк миллатига мансуб бўлганларнинг чалғиб кетмасликларига, ҳар бир инсонни туркияликлар каби фикр юритишга даъват этарди.

Ушбу асарни мен билан ёзган немис биродарларим йирик боён хонимлардан биридир.

Менинг ҳаётимда муҳим бир роль ўйнаган ва унутилмас бир из қолдирган бу боён билан 1928 йилнинг сентябрь ойида Берлинда танишганман. Исми Шарлотта Сталтер. Берлиндаги Шарлоттенбург Консштрассе кўчасида яшарди. Бу боён ора-сира майда-чуйда шеър ва мақолалар ёзиб турарди. У билан яхшилаб танишиб олганимдан сўнг ва қобилиятини обдон синовдан ўтказгач, туркологияга оид илмий иш олиб боришни таклиф этдим ва тадрижий суратда бу соҳага уни тортдим. Неча йиллардан бери тўплаб юрган им материаллардан фойдаланиб, «Анвар Пошо» китобини ёздиргирдим. Бу китобнинг дунёга келиши Адольф Хитлер иш тепасига келган вақтга тўғри келди. Шунинг учун китобни нашр эттиришнинг имкони бўлмади ва мен кутиб ўтиришни ўзимга лозим кўрмай, Туркияга қайтиб келдим.

Мендан бир оз кейин (апрелнинг охири, 1934 йилда) у боён ҳам бу ерга келди ва биз туркология соҳасини давом эттириб, Темурга оид бир асар яратдик. Бу асар Лейпцигда 1938 йилда чоп этилди. Бундан кейин Афғонистондан қочиб

чиққан туркистонликлардан тўплаганим материаллардан фойдаланиб, «Хуқуқсизлар» («Дис Раштлосен») номли асарни ёздим. Бу асар ҳам босилмади. Бу боён 1934 йилдан 1939 йилнинг июль ойига қадар Туркияда яшаб турди. Биз ёзги таътил пайтида Олмонияга бориб, уч-тўрт ой Берлинда ишлар эдик. Мен қисман ўз соҳам бўйича ва қисман ушбу боён билан ҳамкорликда турк тарихига оид илмий иш билан машғул бўлардим.

Бу боён билан узоқ вақт дўстларча ҳамкорлик қилиш асносида ўз-ўзидан уйланиш масаласи ҳам кўндаланг бўлиб чиқди. Мен кўпинча дўстлар даврасида уйланиш ҳақида гап кетганда ажнабий хотинга уйлансам керак, деб фикр юритганман. Берлинда ўқиб юрган давримда туркистонлик талабалар орасида ажнабийларга уйланишга қарши қаттиқ тарғибот юритиларди. Мен танқидга учраганларнинг биринчиси эдим. Уйланишим зарур бўлгани учун бу ердаги вазиятни, яъни бизнинг ўртамиздаги алоқани яхши билганлардан махфий тутишни мувофиқ топдим ва бир мунча вақт яширин тарзда ҳаёт кечирдим. Бу боён хотин билан бир даврада ўтиришимни ва биргаликда ишлашимни укамдан бошқа яна тўрт-беш кишигина билишарди, холос.

Боён хотиннинг ҳеч ким билан иши йўқ эди, немислар ишига аралашмас эди, менга кўп боғланиб қолганди ва мени севарди, шу боис шундай ҳаёт кечирнишга рози эди. Отаси дастлаб ойига эллик лирадан, кейинроқ эса ҳар ойда ўн лирадан пул юбориб турди. Кейин икки йил давомида Олмониядаги тўс-тўполонлар муносабати билан бир тийин ҳам юборолмай қолди. Биз энди мен олган маошга кун кечиришга мажбур бўлдик.

Бу аёл кўп сабр-қаноатли, қийинчиликларга дош берадиган мунаввар бир киши эди. Олмонияга эндигина танилиб бораётган бир муаллиф бўлгани ҳолда овқат ҳозирлаш, кир-чир ювиш каби ишларни ҳам ўзи бажарар ва арзон-гаров матолардан ўзига кийим-бош тикиб оларди. Кийинганда ҳам гўзал кийинарди. Бечора 1939 йилнинг январь ойида рак хасталигига чалинди. Гураба касалхонасида ва профессор Тавфиқ Рамзийда анча даволанди ва, ниҳоят, 1939 йилнинг июль ойида Олмонияга қайтиб келдик. Берлиндаги зўр касалхонада докторларга қаратдим. Бир оз

аҳволи дуруст бўлгач, Бавариянинг Бамберг шаҳрига, онасининг олдига олиб келдим ва ўзим Истанбулга қайтиб келдим. Январь ойининг бешинчи куни Бамбергда вафот этди. Ушбу муносабат билан январь ойининг ўн бешинчи куни «Туркиш Пост» газетасида эълон бердим.

Шундай қилиб, айрилиб қолганим аёл билан мен беш йил бирга юрдим, яшадим.

Қўноқ бўлган жойларимнинг адреслари тубандагича:

1. 1934 йилнинг апрель ойидан то ноябрь ойига қадар Аёз Пошода, Гумтиш суви кўчаси, Шафақ уйида, бешинчи доирада.

2. 1934 йилнинг ноябрь ойидан то 1936 йилнинг июнь ойигача Таълимхонада, Абдуллоҳ Ҳамид кўчасида, Ванус уйида.

3. 1936 йилнинг июнь ойидан то сентябрь ойининг охирига қадар Берлинда Паулсбернштрассе, 7.

4. 1936 йилнинг октябрь ойидан 1937 йилнинг июнь ойига қадар Жаҳонгирда, Хавёр кўчаси, 58, Сакарё уйида.

5. 1937 йилнинг июнь ойидан сентябрь ойининг охирига қадар Берлинда Тиергартен деган жойда.

6. 1937 йилнинг октябрь ойидан 1938 йилнинг июнь ойигача Жаҳонгирда, Хавёр кўчаси, 58, Сакарё уйида.

7. 1938 йилнинг июнь ойидан ноябрь ойига қадар Берлинда, В.50, Зухриндерштрассе, Бей фрау Орлич.

8. 1938 йилнинг ноябрь ойидан 1939 йилнинг июль ойига қадар Таълимхонада, Абдуллоҳ Ҳамид жаддаси, Юксал уйида.

9. 1939 йилнинг июль ойидан ноябрь ойига қадар боён Сталтер, Берлин, Стенглиз Эдинетзер клиник, сўнгра Баварияда Бамберг шаҳрида, Вайда, 15-уйда турдим.

1940 йилнинг 5 январида вафот этган боён Сталтер Бамбергдаги протестантлар мазорида дафн этилган. Қабр тошига «Шарлотта Сталтер-Ўқой» деб ёзилган.

Берлинда бўлган пайтларимда Шарқ ва, айниқса, туркологияга оид масалалар билан шуғулланганимда шунга алоқадор бўлган зотлар билан доимо Туркистоннинг бир кунмас-бир кун мустақил бўлишини, русларнинг кўп масалалар бўйича биздан анча орқанда эканлигини, мен ўзим

туркистонлик турк эканлигимни, «Анвар Пошо» китобида илгари сурилган фикрларни ҳамиша сўйлаб, тушунтириб келганман.

Мени миллий масалалар, Туркистоннинг истиқлоли ва туркчилик учун нималар қилинмоғи ҳамиша қизиқтириб келган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Болалик пайтларимдаёқ отамнинг рус тазйиқи ва зулми ҳақидаги айтган сўзлари.

2. Жамияти хайрияга иона бергани учун отамнинг қамалиб қолиши.

3. 1913 йилда мактаб ўқувчиси бўлган чоғимда Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида бир туркистонликнинг модалар магазини олдида скамейкада ўтирганимда рус полиси келган-да: «Бу ерда сартларга ўтириш мумкин эмас», деб қиличи билан мени туртиб турғизган.

4. Биринчи жаҳон урушида иштирок этмаган бўлсам-да, воқеалардан яхши хабардорман.

5. 1918 йилда Қўқон шаҳрида большевиклар ҳукуматига қарши бошланган истиқлол урушида иштирок этганман.

6. Русларнинг ҳар соҳада туркистонликларнинг истакларига доимо мухолиф равишда ҳаракат қилганликлари ва туркистонликларнинг илгарилаб кетишларига зимдан қаршилиқ кўрсатишлари.

7. Мунаввар фикрли ёшларга қарши кураш ва эскилик тарафдорлари бўлган муллаларнинг руслар томонидан тутиб қамалиши.

8. Озгина бўлса-да, миллий тарихимиздан маълумот эгаси бўлиш ва ўтмишдаги порлоқ кунлар берган руҳ ва қувват.

Ҳозирги пайтда ўз соҳаси бўйича машғул бўлишга мени мажбур этган нарса, у ҳам бўлса, миллий туйғу ва миллий ҳис-ҳаяжон, миллий масалаларимиз ва туркологияга оид ишлардан завқ олишимдир. Ўз соҳамдан, яъни фандан йироқлашганим каби миллий соҳада иш олиб боришлиқдан узоқлашиб кетишлиқ виждонан азоб беради, менга. Ҳали мен талабалиқ вақтимдаёқ бу соҳада иш олиб боришлиқни ўзимга мақсад қилиб қўйган эдим.

Менинг ишларим ҳеч бир замон Туркиянинг манфаатларига қарши йўналтирилмаган. Бундан кейин ҳам

шундай бўлиб қолажак. Туркия ҳукуматининг тутган йўлига ҳамиша уйғун бўлади. Бутун турк дунёсининг бирдан-бир мустақил бўлган Туркия жумҳуриятини тамал тошидек танийман ва бутун ҳаракатимни шунга асослантирган равишда олиб бораман ва бу билан унинг қувватланиб кетишига, юксалишига, ўсишига ишончим комилдир.

Мен шу йўлдан ҳеч қачон чиқмайман ва шу йўсинда иш олиб боравераман.

Аҳмад Заки ВАЛИДИЙ ТЎҒОН

Берлиндаги Туркистон талабалари

Файзулла Хўжа ҳукумати Туркистондан Берлинга 70 та талаба юборган эди. Шулар ичида қозоқлардан мазкур хотиралар¹да номи кўп тилга олинган Азимбек Беримжонов билан Бийтилов, ўзбеклардан Абдусаттор² бор эди. Ҳар доим бирга бўлдик, уларга қараб истиқлол учун кураш истиқболидан умидланиб турардим. Бошқирдистондан Усмон Қувватов ҳам шу ерда бўлган. Яқинда ичкилик туфайли хасталикка чалиниб, юртига қайтиб кетибди. Отаси бошқирд тарихидан асар ёзган зиёли эди. Усмон сиёсий курашда ҳалоллик намуналарини кўрсатди. Биз Берлинга келганимизда унинг қайтиб кетганлигини билиб, қаттиқ ачиндик. Чунки бошқирдлардан курашни давом эттирадиган, дорилфунунни битирган, бунинг устига, немисча яхши биладиган бирор одамимиз йўқ эди. 1943 йилда Германияга уруш асирларини кўрмоқ учун келган вақтимда бир ҳамюртимдан суриштирсам: «Мени бу ерга ўлимдан бошқа ҳеч нарса олиб келмади», деб ғоят ўксиниб йиғлаган. Ҳақиқатан ҳам, уни тезда ўлдиришган.

Бошқирдлардан ўша вақтда Оврупода полковник Олимжон Тўғон бўлган. Сибирь йўли орқали Манжурияга

¹ Катта ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган ва шу ҳаёти давомида кўплаб машҳур кишилар билан учрашган Аҳмад Заки Валидий 1969 йилда Туркияда «Хотиралар» китобини нашр этган. Ушбу мақола муаллифининг ана шу «Хотираларида» илк бор зълон қилинган. «Хотираларининг қисқартирилган нусхаси Заки Валидийнинг «Айрилгани бўри ери» номи билан 1997 йилда Ш.Турдиев таржимасида ўзбек тилида нашр этилган. Мазкур мақола шу манбадан олинди (муҳ.).

² Саттор Жаббор назарда тутилмоқда (муҳ.).

бориб, у ердаги жангда иштирок қилган, ниҳоят, Венгриянинг Токиодаги элчиси ёрдамида Будапештга келган. Дебретсин қишлоқ хўжалик университетига кириб, у ерда диссертациясини ёқлаган, қисқа вақт ичида можарча¹ ўрганиб, Венгрияда кўплаб дўстлар орттирган. Июль ойида у ҳам Берлинга келди. Бошқа дўстларимиз билан бирга июнь ойида Берлин ва унинг теваарак-атрофларини айланиб, кўнгилхушлик қилдик. Ўзбек талабаларининг кўпчилиги тиббиёт, савдо, техника илмларини ўрганди, Абдусаттор эса адабиёт билан ҳам шуғулланди. Немисчани жуда яхши ўрганди, форсчани яхши биларди. Туркистоннинг шаҳар ҳалқи орасида ҳусндорлик тушунчаси алоҳида муҳим ўрин тугади, бу хусусда ҳазил-мутойибалар ҳам қилардик. Абдусаттор ҳам кўркам йигит бўлганидан, унга ҳазиллашардик, хафа бўлмасди. Айниқса, форсча ва чиғатойча ғазалларни ёқтирарди.

Бир куни соат тўртларда кун булут бўлиб, кутубхона ичи ўқиб бўлмайдиган даражада қоронғилашди. Худди шу пайт Абдусаттор эшикдан кириб келиши билан электр чироғи хонани ёритиб юборди. Бир Хуросон шоирининг эсимда қолган шеърини қоғозга ёзиб, столига қўйдим: «Эй иссиқлик таратувчи нур, пайдо бўлишинг ҳамоно мажлисимизни бўстонга айлантирдинг. Эшикдан киришинг биланоқ ҳаммаёқни нурга чулғаб юбординг». Ўзимга маъқул тушди.

«Эшикдан киришингиз билан шу сатрлар кўнглингизга келдими?» - деб сўради у. Мен унга: «Йўқ, бу, қадимги бир шоирнинг хотирамда қолган шеъри. Сени кўришим биланоқ эсимга тушди», - дедим.

Жуда самимий дўст эдик. Менинг Туркистон кураши гўғрисидаги мақоламни немисчага таржима қилиб, «Немис шарҳи» журналида эълон қилдирди, ўзбек адабиёти тарихига доир ўз мақолаларини ҳам ўша журналда чоп эттирди. Ўқишни битиргач, Туркияга олиб келишга уриндим, фақат виза ололмадик, мамлакатга қайтгач, уни йўқ қилиб юборишди. Туркистон тарихига, айниқса, озодлик курашига бағишланган ҳамма асарларимни ўқиб чиқиб, менинг қўлимдаги маълумотлар билан ҳам танишган эди.

¹ Венгерча (муҳ.)

Азимбек Беримжон ҳам хотираларимда номи кўп тилга олинган қозоқ зиёлиси. Берлинда кўрган-кечирганларимизни ва Азимбекнинг яхшиликларини батафсил ёза бошласам, шубҳасиз, асарим чўзилиб кетади. Ўқишини тамомлагандан кейин у Туркияга бормоқчи бўлди. Лекин, виза ололмади. Тақдири фожiali бўлишини тушуниб, йиғлай-йиғлай мамлакатига қайтиб кетди. Усмон Қувватов ва Абдусаттор сингари у ҳам қатл этилди.

Ўттиз еттинчи йил япроғи

Йигирманчи йиллар... Олмон тупроғи
Узра қадам қўйди,
Узра қадам қўйди
Етмиш тўрт илмга ташна талаба...
Берлин осмонидан ойнинг ўроғи
Улар чаккасига гул бўлиб қўнди...
Уларни кутарди кураш, ғалаба...

- Ватаним, кут мени!
- Мени кут, Ватан!
Биз сенга қайтамыз бир бўстон бўлиб.
Бизлар ниҳол эдик сен ўзинг эккан,
Бизни кут мусаффо осмон бўлиб!
Биз сенинг эртангмиз, порлоқ бир эрта,
Авлодлар тўқишар биз ҳақда эртак...

Ўттиз еттинчи йил... момагулдирак...
Ёмғирми ёғди ё ёғиб ўтди ўқ...
Кекса тарих баргил улардан дарак,
Нега Сатторинг йўқ, нега Марям йўқ?
Тарих дер: - Шаҳидлар кетмагай изсиз,
Марям ҳам, Хайри ҳам, Саттор ҳам сизсиз!...

Н.К.

Берлин,
2000 йил 22 декабрь.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
<i>Биринчи қисм.</i> ТУРКИСТОНЛИК ТАЛАБАЛАРНИНГ ГЕРМАНИЯГА ЎҚИШГА БОРИШИ	8
Тарихга бир назар.....	—
Германияда ўқиган талабаларнинг хорижий ўзбек матбуотидаги фаолияти.....	23
<i>Иккинчи қисм.</i> ГЕРМАНИЯДА ЎҚИБ ЎЗБЕКИСТОНГА ҚАЙТИБ КЕЛГАН ТАЛАБАЛАР	42
Абдуваҳоб Муродий	—
Солиҳ Муҳаммад	59
Саттор Жаббор	66
Тўлаган Мўмин	82
Султон Матқул	87
Бася Матқулова.....	96
Марям Султонмуродова	105
Хайриниса Мажидхонова	115
Гулсум Раҳимова-Ашрафий	122
Руқия Хўжаева (Раҳимова)	131
Насриддин Шераҳмедов	140
Фузаил Шераҳмедов	150
<i>Учинчи қисм.</i> ГЕРМАНИЯДА ЎҚИБ, ЎЗБЕКИСТОНГА ҚАЙТИБ КЕЛМАГАН ТАЛАБАЛАР.....	155
Тоҳир Чигатой	—
Иброҳим Ёрқин	163
Абдуваҳоб Исҳоқ	170
Саида Шераҳмедова	176
Аҳмаджон Иброҳимов	184
Сўнги сўз	193
ИЛОВАЛАР	207
<u>Мақолалар</u>	—
<i>Шокир Сулаймон.</i> Оврўпода Туркистон ўқувчилари	—
<i>Турар Рыскулов.</i> Наши студенты в Германии	208
<i>Ошимжон Идрисий.</i> Германияда ўзбек шоғирдлари	210
« <i>Ёш Туркистон</i> ». Туркистонлилар диққат-назарига	214
<i>Элтар.</i> Истанбулда Туркистон куни	216
<u>Хотиралар</u>	218
<i>Иброҳим Ёрқин.</i> Хотиралар	—
<i>Аҳмаджон Иброҳимов.</i> Хотиралар	242
<i>Аҳмад Заки Валидий Тўгон.</i> Берлиндаги Туркистон талабалари	252

	0050
	<u>16700</u>
Композит	00100
Композит	00100
Композит	0081
Композит	0000
Композит	0000
Композит	0000
Композит	0000

Теришга берилди 27.02.2006.

Босишга рухсат этилди 03.04.2006.

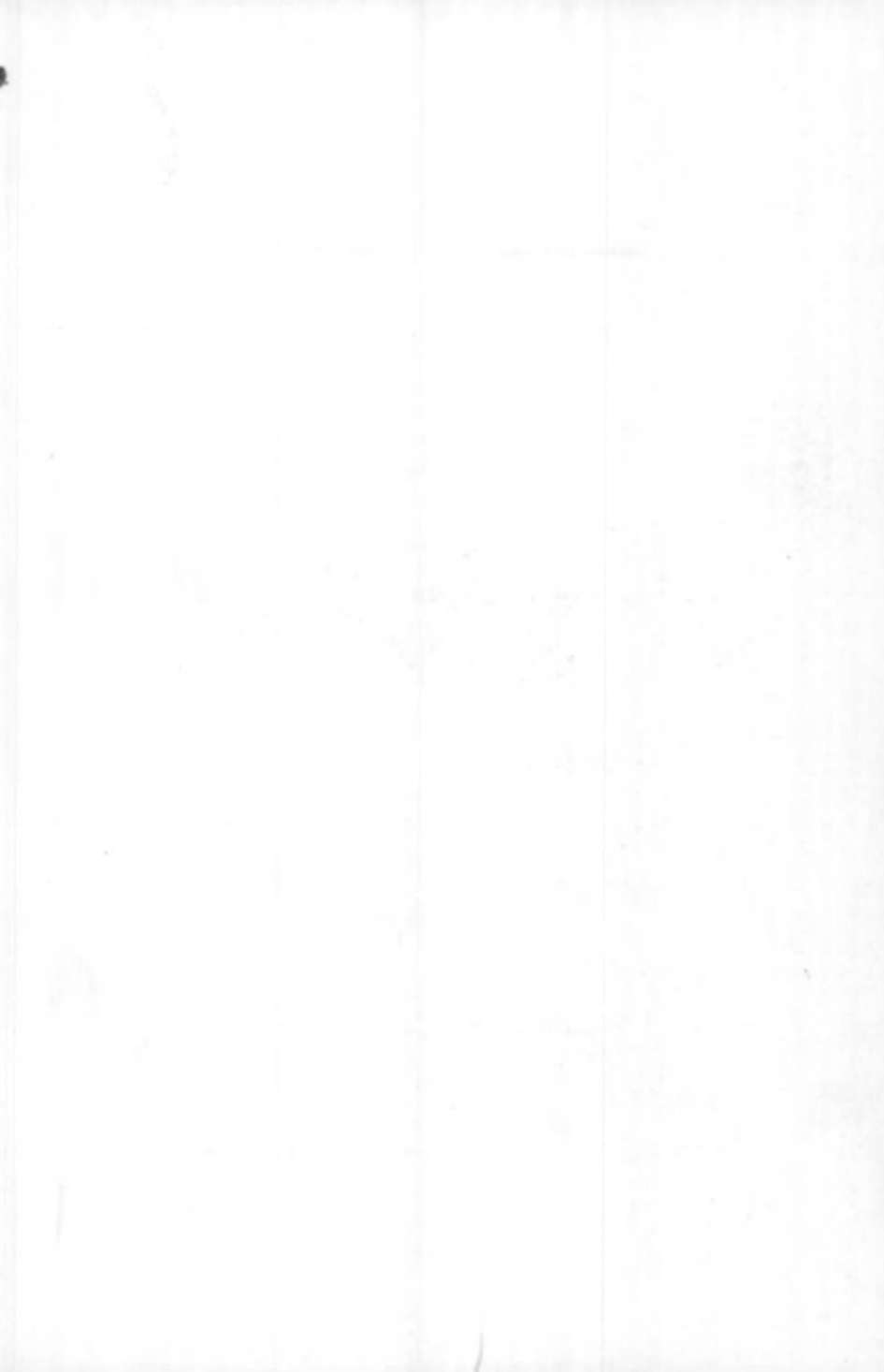
Бичими 84x108¹/32. Офсет босма.

Шартли босма табағи 16.

Нашриёт ҳисоб табағи 16. Адади 500.

«Академ – хизмат» босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шоҳкўчаси, 45.

Таниқли адабиётшунос олим Шерали Турдиевнинг номи нафақат Ўзбекистонда, Балки хорижий мамлакатларда ҳам машҳур. У 1969 йилда "20-йиллар ўзбек ҳикоячилиги" мавзuidaги номзодлик диссертациясини ёқлаган. "Ҳаётбахш манбалар" (1977), "Ўзбек адабиётида кичик эпик жанрнинг шаклланиши" (1978), "Адабиёт ҳамкорлик самараси" (1984), "Улар Германияда ўқиган эдилар" (1992) сингари рисолалар ва юзлар мақолалар муаллифи. Унинг асарлари инглиз, француз, турк, рус, озарбайжон, татар ва бошқа тилларда нашр этилган.